

KOR TÁRS PANORÁMA

Tanulmányok
a 70 éves Vonyó József
tiszteletére

Kronosz Kiadó
Magyar Történelmi Társulat
Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára

Pécs–Budapest, 2015

KOR / TÁRS
PANORÁMA

TANULMÁNYOK
A 70 ÉVES VONYÓ JÓZSEF
TISZTELETÉRE

KOR / TÁRS PANORÁMA

TANULMÁNYOK
A 70 ÉVES VONYÓ JÓZSEF
TISZTELETÉRE

KRONOSZ KIADÓ
MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK TÖRTÉNETI LEVÉLTÁRA

PÉCS – BUDAPEST, 2015

Szerkesztette:

Erőss Zsolt
Gyarmati György

ISBN 978 615 5497 39 1

© szerzők

© szerkesztők

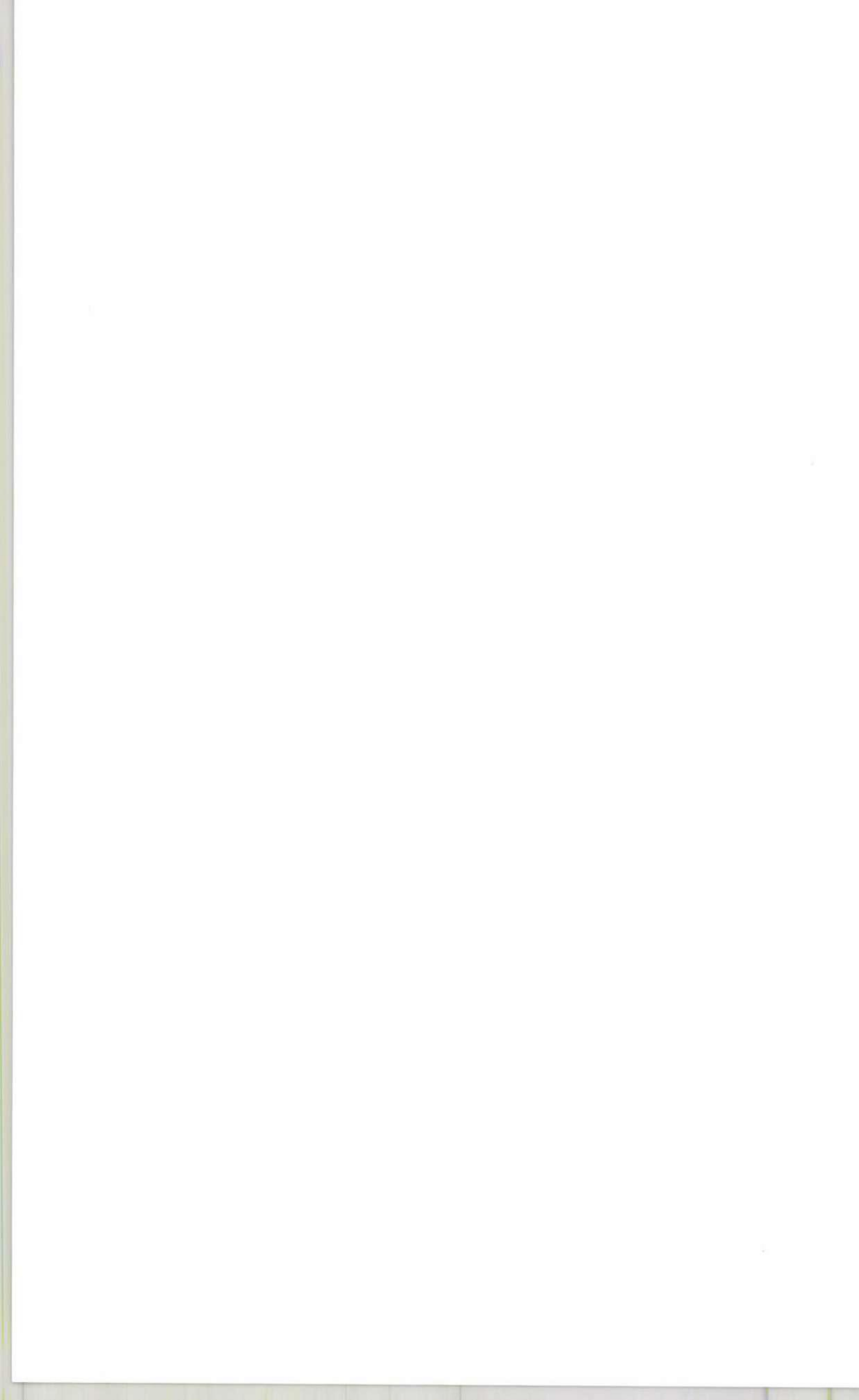
© Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

© Magyar Történelmi Társulat

© Kronosz Kiadó

TARTALOM

- 7 | KÖSZÖNTŐ
- 13 | ORMOS MÁRIA
Az iszlám kezdetei
Az arabok és az arab birodalom
- 33 | ROMSICS IGNÁC
A kiegyezés emlékezete
- 73 | KÖVÉR GYÖRGY
Alfons Dopsch és a magyar gazdaságtörténet-írás
- 107 | GYARMATI GYÖRGY
Kalandtúrák egy baljós napon
Sztori – crossover – history
- 133 | PÓK ATTILA
Jászi Oszkár feudalizmusfogalma
– a mából nézve
- 153 | PÜSKI LEVENTE
Válság kicsiben
Földes község gazdálkodása az 1930-as években
- 171 | ZEIDLER MIKLÓS
A testgyakorlás mint az egészség és a szépség
forrása az újkori magyar sportirodalomban
- 213 | KEREPESZKI RÓBERT
Budapest, Szeged, Győr. A jobbratulódás útja?
*Darányi Kálmán miniszterelnöki beszédeinek
néhány aspektusa*
- 239 | VONYÓ JÓZSEF PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE 2010–2014

KÖSZÖNTŐ

Ennek a kötetnek a története 15 évvel ezelőtt kezdődött, vagy ha úgy tetszik, „bolognai” időszámításunk előtt bő fél évtizeddel. Negyedéves történészhallgatók egy kis csoportja Pécsen, a Rókus utcai Modernkori Történeti Tanszéken – hirtelen ötlettől vezérelve, vagy jól előkészített hallgatói konspiráció eredményeként, arra már senki nem emlékszik – Gömbös Gyulában, Magyarország 1932–1936 közötti miniszterelnökében látta meg az abszolutóriumra bocsátáshoz szükséges kötelező kreditmennyiség megszerzésének legegyszerűbb eszközét. Az előjelek igen kedvezőnek mutatkoztak. A szemináriumot meghirdető oktatóról – és ez akkoriban nem/sem volt csekélység – semmilyen elrettentő történet nem keringett közszájon, Gömbös is csak négy (szigorúan véve alig több mint három) évig regnált, ami még számunkra is kezelhető és belátható intervallumnak tetszett, a téma akár még érdekes is lehet..., sima ügy, gondoltuk. Aztán mégsem úgy alakultak a dolgok, ahogy azt elterveztük. A szeminárium résztvevői közül néhányan nemcsak teljesítettük a kurzust, de valahogy ott ragadtunk a teremben, a tanszék környékén. Az igazság az, hogy mind a mai napig. Ha túlozni akarnék, mondhatnám, hogy sokkot kaptunk – annak persze ritkább, inspiráló-felvillanyozó értelmében –, s ez a poszt-trauma, a jelek szerint, tartós. Azóta sem találtuk meg a „megfelelő orvosságot”.

Már az első beszélgetés alkalmával úgy tűnt – nem tudom, így van-e valójában –, Gömbös csak ürügy vagy kiindulópont, afféle lehetőség arra, hogy rajta keresztül és kívül ezernyi más dologról

beszélgethessünk. A beszélgetések célja pedig nem a mindenáron való meggyőzés és elfogadtatás volt, hanem – a tanterem levegőjéből is ezt lélegeztük be – az együtt gondolkodás, mely – mivel egyenrangú – szerfelett hatékony tanulási és tanítási folyamat a diskurzusban résztvevő felek számára. Bizonyosan lehetett volna korábban is ilyen élményünk az egyetemen, de nem vettük észre. Ott és akkor, Gömbös és társainak „szóvirágaival” díszített egyetemi szemináriumi teremben viszont észrevettük. Ezáltal vált a helyszín későbbi éveinket, érdeklődésünket meghatározó szocializációs közegünké.

Aligha mérheti fel egy egyetemi oktató, hogy az egyetemi katedrán elhangzó mondatoknak, szakdolgozati és egyéb szakmai konzultációknak, vagy a legfeljebb egypercesre tervezett, de végül majd’ órára nyúló folyosói beszélgetéseknek, a szakmai és emberi hozzáállás minőségének másfél évtizedes távlatban milyen következményei adódhatnak. A szakdolgozók és doktoranduszok, valamint az egyetemen és azon kívüli szakmai műhelyek keretében résztvevőként és szervezőként „teljesített” konferenciák statisztikákban rögzített számai, szerzőként és szerkesztőként jegyzett könyvek, tanulmányok (sőt, könyvsorozatok és folyóirat számok) mennyisége és minősége mellett aligha nevezhető tipikus jelenségnek, hogy egy történész szakmai (és emberi) működésének hozadékaként komplett könyvkiadói program fogalmazódjon meg, induljon el és működjön ma – ahogy mondani szokás: lekopogom – sikeresen Magyarországon. Nem direkt összefonódásban, de a kijelölt nyomvonalakon és az általa szélesre tárt perspektívában.

Vonyó József történész, a Pécsi Tudományegyetem címzetes egyetemi tanára, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke, a Dél-dunántúli Csoport titkára és elnöke ezzel a fegyverténnyel is büszkélkedhetne, s nyomatékosíthatná történészi, oktatói és (az ezekkel szinte egyenrangú) tudományszervezői sokoldalúságát – persze, ha szokása lenne. De nem szokása. Holott az elmúlt három évben megjelentetett több mint 40 kiadvány között alig akad olyan, amely ne viselné magán valamilyen formában

Vonyó József keze nyomát. Az egyetértő bólintástól (a logikai következetesség okán nevezzük ezt szimbolikus kézrátételnek) a több hetes közös munkát igénylő szöveggondozásig. Legyen szó politika- és/vagy társadalomtörténetről, életrajzról, várostörténetről, kultúrtörténetről (majdhogynem bármilyen korszakról), művészettörténetről, történeti relevanciával bíró irodalomtudományi munkáról, azaz szinte tematikai és műfaji megkötés nélkül sorolhatnánk a meglehetősen szélesre bővült kiadói ouvre-t – s lám, még egy alkalmi *Festschrift* sem jelenhet meg anélkül, hogy Vonyó Józsefnek ne legyen valami köze hozzá.

Ez a valami most ő maga. Amit képvisel. Aminek elismerésére a kiadó által felkért nyolc szerző gondolkodás nélkül (s ami kiadói szempontból bizonyítóbb erejű: a határidők betartásával, sőt azt többen jóval megelőzve) tanulmányt küldött az önhatalmúlag magukat szerkesztőnek kinevező kollégáknak, barátoknak. Aligha magyarázhatnánk meg jobban eme titkos konspiráció legfontosabb jellemzőjét, mint amit maga az összeállt kötet mutat: a kollégák reflexszerű (és, hangsúlyozom, nem kiadói instrukciók sugallta) összekacsintását, mely jelzi: a tematikai sokszínűség (és néhány esetben egy történész fő kutatási területéhez képest leágazásnak tűnő kalandozások) nem feltétlenül a centrifugális hatások érvényesülését erősítik. Válhat mindez – mint jelen esetben – kerek egészé is. Minden attól függ – talán –, hogy hogyan csináljuk. Mint ahogy egy több mint negyven éves szakmai életút összes kacskaringójával, megvonva a mérleget a 70. életévnél – mert jól lett „megcsinálva” – önmagában kerek. Ami persze nem azt jelenti, hogy lezárult. A kutatás–oktatás–tudományszervezés és -népszerűsítés koncentrikus köreinek akciórádiusza még korántsem véglegesült.

*

Igencsak rossz ómen, ha egy előszóban tanácsokat adnak az olvasó számára, hogyan is kell egy kötetet olvasni. Tanácsról jelen esetben nincs szó, csak jelzem: jelen kötet legalább két lehetséges

pozíciót kínál a Tisztelt Olvasónak, amelyeket a szerkesztők a kötet címével is megpróbáltak – hogy sikerrel-e, a nagyérdemű ítéletére van bízva – érzékeltetni. A nézőpont állandó, a perspektívát azonban a kamerába helyezett prizma jellege változtat(hat)ja. „Korpanoráma” olvasatban az írások Vonyó József történeti érdeklődésének fókuszában álló 20. századi történelmünk napjainkat (is) befolyásoló jelenségeit, történeteit (előzményeit és következményeit) veszik górcső alá. (Csak egy életrajzából ki nem derülő „titokra” utalva: a Tanár Úr ifjú korában eredetileg „arabistának” készült...) „Társpanoráma”-ként 2015 tavaszán, Vonyó József 70. születésnapja alkalmából adnak körképet arról, hogy a vele szakmai nexusban álló, s (nem titok) baráti viszonyba is keveredett (kor)társ történeteket ezidőtájt milyen kérdések foglalkoztatják. Mindezt kiegészítő elemként pedig a történész szakma nem egyedi, de kevésbé hangsúlyozott belső jellegzetességére is rámutat a kötet: a kortársi odafigyelés, a folyamatos reflexió, a történetek közötti konstruktív párbeszéd fontosságára, melynek Vonyó József – szakmai-közéleti szerepvállalásai is ezt bizonyítják – elkötelezett hirdetője és képviselője.

A cél szempontjából jelen írások természetesen csak a jéghegy csúcsát jelentik: a szerzők – Ormos Mária, Romsics Ignác, Kövér György, Gyarmati György, Pók Attila, Püski Levente, Zeidler Miklós és Kerepeszki Róbert – „delegáltaként” képviselik most a jelen kötetben messze túlmutató szakmai elismerést.¹ Hasonlóképpen a – szintén Vonyó József révén egymásra talált – kiadói konstelláció, a Kronosz Kiadó, a Magyar Történelmi Társulat és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára sem tehet

¹ Az a negyven szerző, és az a kétszáznál is több gratulációt dedikáló kolléga, barát, munkatárs, aki öt évvel ezelőtt közreműködője volt a 65. születésnapjára szentelt kötetnek, bizonyára most is vállalkozott volna hasonlóra. (Lásd, *A történelem szálai*. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc – Hegedűs Katalin – Rab Virág. Publikon Kiadó, Pécs, 2010) A most felkért közreműködők részvételével a Kronosz Kiadó kívánja Vonyó Józsefet köszönteni, amely kiadónak az ünnepelt – jelenleg is több könyvet gondozó – mentora.

■ KÖSZÖNTŐ ■

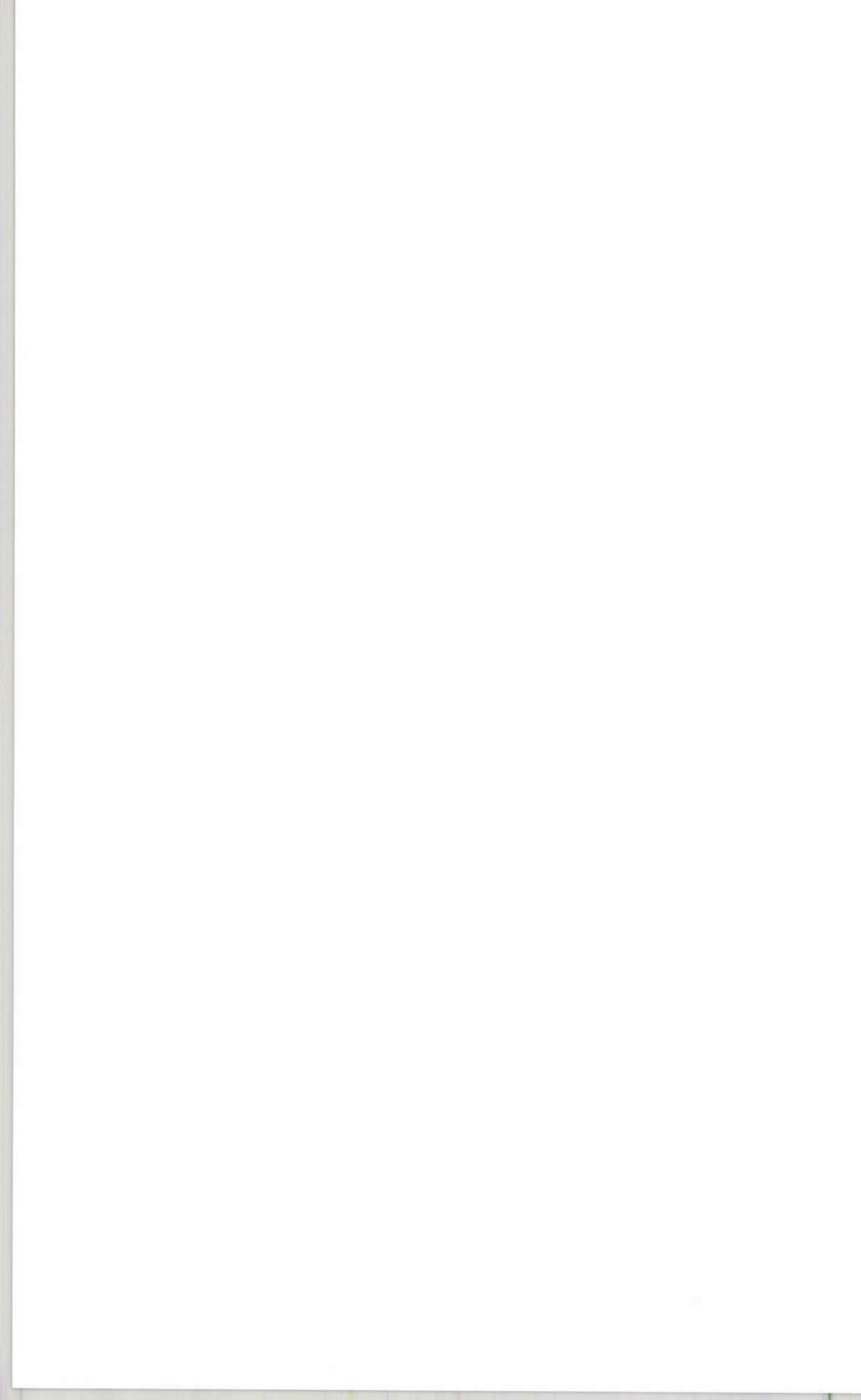
mást, mint közvetíti a maga és mindazon szervezetek üdvözlét és jókívánságait, melyekben Vonyó József az elmúlt években, évtizedekben rövidebb-hosszabb ideig tevékenykedett (írt, oktatott, szervezett), fáradhatatlanul.

Kedves Jóska!

Isten éltesen 70. születésnapod alkalmából.

Pécs, 2015. március 2.

Erőss Zsolt

ORMOS MÁRIA

AZ ISZLÁM KEZDETEI

AZ ARABOK ÉS AZ ARAB BIRODALOM

Ez a szöveg nem az akadémiai előírások szellemében készült, hanem egy kompiláció. Kérdés, hogy vajon szükség van-e olyan írásokra, amelyeket nem egy tucatnyi tudós szerkeszt egy másik tucat számára, hanem szerzője ennél jóval több érdeklődő olvasóra számít, olyanokra, akik minden bizonnyal nem olvasnak el több száz oldalas műveket, mindazonáltal szeretnének többet tudni bizonyos jelenségekről és fogalmakról, amelyekkel napon-ta találkoznak, és ezeknek nem ismerik sem a jelentését, sem a történeti múltját.

Már az is kérdéses, hogy egyáltalán mit jelent az *iszlám* szó. Nem mást, mint azt, hogy az ember „átadja” magát az istennek, adott esetben Allahnak. Elismeri tehát, hogy ő a legfőbb Úr, akinek engedelmeskedni kell. *Muszlim* vagy *muzulmán* viszont az, aki követi az iszlám tanokat. Ennél bonyolultabb a *síta* és a szunnita, illetve a *dzsihád*, a *sarija* fogalom meghatározása. Arról a tévedésről már ne is beszéljünk, ami az iszlám és az azt valló népek egybekapcsolásából keletkezik. Sokan hiszik, hogy a muzulmán ember feltétlenül arab, illetve hogy amennyiben arab, úgy feltétlenül muzulmán. A helyzet ennél jóval bonyolultabb, ám nem annyira, hogy ne lehetne megérteni.

Az Arab-félsziget

Az új vallás arab környezetben jött létre, és első kisugárzása az Arab-félszigetre terjedt ki, mielőtt az arab áradat elviharzott mind kelet, mind nyugat felé. Az Arab-félszigeten azonban, amelyet korábban neveztek Közel-Keletnek és Elő-Ázsiának is, az arabok távolról sem voltak az egyedüli lakók. Mindenekelőtt a területet a közepén húzódó sivatag, mintegy az afrikai Szahara folytatása, három részre szabdalja. Arabok többségben északon és délen élnek, de még ezeken a vidékeken sem egyedüliek. Északon találjuk Libanont, ahol valamikor főként kereskedő országok virágoztak, és mint ilyenek számos más etnikumot fogadtak magukba. Itt éltek (és ma is élnek) a zsidók, akik természetesen nem arabok, és még csak nem is keveredtek velük. A déli övezetben, ahol ma – többek között – Jement és Ománt találjuk, a többség arab, de mivel itt is nagy kereskedelmi forgalom zajlott, a lakosság keveredett. A sivatag és fél-sivatag viszont, amely elfoglalja a terület jókora részét, a beduinok világa volt és sokáig az is maradt.

A félsziget északi felét a rómaiak meghódították, és – szokásuk szerint – provinciákat alakítottak ki belőlük, amelyeket azután több-kevesebb sikerrel kormányoztak. E hatásnak szerepe volt abban, hogy terjedt a földműves kultúra, az állattenyésztés, és fellendült a kereskedelem is. Városok keletkeztek, amelyek élénk forgalmat bonyolítottak le. Közéjük tartozott Mekka, amely egyúttal kultikus szerepet is betöltött. Itt alkották meg a legfontosabb szentélyt, a Kábát (kocka), amelynek egyik szegletében látható egy falba illesztett meteorit kő, a Kába köve. A Korán szerint Ábrahám építtette, ami ugyan szerfelett kétséges, ám az biztos, hogy nagyon régi építmény, amely eredetileg fából készült, többször leégett, de mindig újjá építették, és a nagy muzulmán zarándoklat mind a mai napig a Kábához vezeti el az embereket. A szentélynek nyilvánvalóan nem volt köze az iszlám megszületéséhez, mindazonáltal fényes bizonyíték arra

nézve, hogy egy korábbi vallási elemet jól lehet integrálni egy új hitvilágba. A Korán ugyanis leszögezi, hogy a Kába az első muzulmán szentély. (Ám ha a pátriárka Ábrahámra gondolunk, akkor inkább zsidó szentély lenne.)

Az Arab-félsziget északi részének történetébe ékelődik be a zsidóké, valamint – ezen belül – Jézus élete és tanítása. Az iszlám szempontjából mindkét történet fontos, mivel Mohamed, az iszlám vallás alapítója, mindkettőt ismerte valamelyest, és több szempontból mintául is vette őket. Ebben a vonatkozásban jellemző az is, hogy a judaizmust és a kereszténységet nem azonosította a pogánysággal, sőt megengedte, hogy a zsidók és a keresztények megtartsák vallásukat. (Későbbi utódai azonban ehhez már nem tartották magukat.) A három nagy vallás közös eleme az egyisten hit, ami nem jellemző a többi ázsiai nagy vallás egyikére sem. A kereszténységgel és a zsidó vallással közös elem a próféta-ság (Mohamed Jézust is elismeri prófétának), és a keresztényekhez hasonló az a feltevés, hogy az Úrnak vannak segítőitársai, az angyalok, valamint vannak a hitnek olyan ellenfelei, akik eredetileg angyalok voltak, de bűneik miatt kitaszították őket a boldog túlvilágból. E gonosz szellemek azon fáradoznak, hogy letérítsék az embereket a jó útról. Ugyancsak rokon a kereszténységgel a jók túlvilági boldogságának, jutalmának ígérete. (Ez az elem azonban több más tanításban és legendában előfordul.)

A félsziget déli felén több királyság és kis-királyság osztozott, amelyek közül Sába emelkedett ki. Fejlett földművelést űztek itt az emberek, akik már mesterséges tavat hoztak létre a földek öntözése céljával, és a partszakaszon nyüzsgött az élet az ott megforduló kereskedők jóvoltából. A legfőbb kereslet az errefelé burjánzó illatos növényekre irányult, amelyek között az első helyet a tömjén és a mirha foglalta el. Délen, ha nem is sokat, de valamit tudtak az északi kultúrákról. Igazolja ezt, hogy Sába királynője egyszer csak felkerekedett, hogy látogatást tegyen a híres zsidó királynál, Salamonnál, ami egyáltalán nem nevezhető kényelmes és veszélytelen utazásnak. E találkozásból a legenda szerint szü-

letett egy fiúgyermek, aki Etiópia császára lett. Jó gyerek módjára felkereste az apját, és kevésbé jó fiúként ellopta a frigyládát, amit azóta is keres a világ. Mindenesetre az etióp köztudatban elterjedt a nézet, miszerint az Úr kiválasztott népe többé nem a zsidó, hanem az etióp. A déli államokhoz kapcsolódik egyébként az Újszövetség története a „három királyokról”, akik egy csillag útmutatását követve elzarándokoltak Betlehembe, hogy köszöntsék a gyermeket, és átadják ajándékaikat, amelyek a tömjénre és a mirhára koncentráálódtak.

A félsziget közepén elhelyezkedő nagy sivatag valaha minden bizonnyal összefüggött az afrikai Szaharával, és az Egyiptomból menekülő zsidók alighanem ezért tudtak száraz lábon eljutni elhagyott hazájukba. Az utódok viszont, akik már ismerték a betüremkedett Vörös-tengert, nem is gondolhattak másra, mint arra, hogy csoda történt. Ez a terület, a nagy sivatag, a beduinok hazája volt. (Beduinok később betörték afrikai területekre is.) A beduinok számára nem létezett sem szentély, sem templom, mivel ilyesmit a sivatagban nem is lehetett létrehozni. Őket sem a hellén, sem más magas kultúra nem érte el. Nem épültek városaik, és mivel nagy részük állandó mozgásban volt, maguknak sem építettek házakat, hanem sátorban laktak, amelyet magukkal vittek útjaikra. Nomád életet éltek tehát, de kereskedő nomádok voltak, akik karavánútjaikon értékes árukat szállítottak. Ez azonban csak a tevével rendelkező beduinokra állt, mivel voltak olyanok is, akik kecskét és juhot tenyésztettek, tehát a legelőket váltogatták ugyan, de hosszabb útra nem tudtak vállalkozni. A tevék beduinok nem rettentek vissza attól, hogy kifosszák az útjukba eső oázisok településeit. A rablott holmit elfogyasztották, másutt értékesítették és egy részét megtartották maguknak kincsként. Az oázisok kifosztása úgyszólván kötelező rítussá vált, mivel másként nem jutottak elegendő élelemhez. Ugyanezek a helyeken töltötték fel tömlőiket vízzel.

A beduinok hitéletéről szinte semmit sem tudni. Vallási kultusz aligha alakult ki a köreikben, mivel ennek lettek volna lát-

ható jelei. Kötelező erkölcsi törvényüknek tekintették viszont az utazó, a vendég befogadását, valamint a vérbosszút. Ismereteink szerint az északi arabokkal nem keveredtek harcba, már csak azért sem, mert a portékát éppen nekik akarták eladni, illetve tőlük vásároltak. Ezzel szemben évszázadokon keresztül ellenálltak minden „civilizáló” törekvésnek, megőrizték ősi életformájukat, és ha a számuk állandóan csökkent is, beduin közösségek manapság is találhatók.

Nos, ez a színtér, amelyen Mohamed tevékenykedett, és ahol megszületett az iszlám.

Az iszlám születése

A vallásalapító Mohamed (570 k.–632) egy mekkai szegény ember fia volt, aki a hírek szerint kereskedő pályára lépett. Miután elvett egy gazdag özvegyet, aki nála jóval idősebb volt, lehetősége nyílt rá, hogy utazgasson és tanuljon. Állítólag megtanult olvasni, sőt talán még írni is. Hadidzsa nevű felesége hat gyermeket szült, de e gyermekek sorsa ismeretlen. A nő halála után Mohamed ágyasokat tartott, akik közül egy Aisa nevű nő emelkedett ki.

Mohamed mindenesetre addig gondolkodott és medítált, amíg 610 körül, tehát nagyjából 40 éves korában megfogalmazta tanításait. Saját elmondása szerint a tanítás nem is tőle származott, hanem egyenesen az Úrtól, Allahtól, aki egyik angyalát, Gábrielt küldte el hozzá, hogy mintegy lediktálja az Úr parancsait. Ezzel az állítással tette Mohamed saját kinyilatkoztatását megkérdőjelezhetetlenné. Mint tudjuk, Gábriel feltűnt a keresztény hitvilágban is. Ott azonban csak egyszerű híreket kellett közvetítenie gyermekek születéséről, az iszlám esetében viszont Allah szócsöve lett az egész tanra nézve.

Mindenesetre Mohamed elkezdte hirdetni, és talán diktálni is kinyilatkoztatásait, amelyek tartalmaztak vallási megfontolásokat, viselkedési előírásokat, filozófiai fejtegetéseket, és ame-

lyek összessége alkotta valamivel később a Koránnak (recitációs könyv) nevezett könyvet. Noha a Korán jóval Mohamed halála után állt össze (több változatban), nem kétséges, hogy beszédei-nek írásba foglalását ő maga is fontosnak vélte. A szöveg viszonylag kései megfogalmazása nem volt szokatlan, mivel nem ismerünk olyan vallásalapítót, akinek a tanítása saját életében írott formában megfogalmazódott volna.

Mohamed tanításainak mindenesetre híre kelt, és ez szülővárosában nagy nehézségeket okozott számára, míg másutt örömmel figyeltek fel a prófétára. Történt, hogy Mohamedet felkereste egy Jaszreb nevű városka küldöttsége, és arra kérte, hogy költözzön át hozzájuk, és segítsen az ottani zavargások, háborgások lecsillapításában. Addig-addig, amíg Mohamed számos mekkai hívét meggyőzte az áttelepülés hasznos voltáról, és jómaga is megjelent Jaszrebben (622), amelyet ezt követően Medinának, a próféta városának neveztek el. Itt azután politikai hírnevet is szerzett magának. Ekkor már egy nagy háremet alakított ki, amelyben az első feleség szerepét a már említett Aisa szerezte meg. A nő Mohamed egyik barátjának, Abu Bakr-nak volt a lánya, aki kislány kora óta élt Mohamed házában. Mellette valami tíz nő alkotta a háztartást. Többek között ott élt Zaid, aki eredetileg Mohamed fogadott fiának volt a neje, a próféta azonban egy új kinyilatkoztatással lehetővé tette, hogy Zaid elválhasson a férjétől, és Mohamed magához vehesse.

Nem világos, hogy a többnejűség engedélyezéséhez és követéséhez mi volt Mohamed közvetlen mintája. A szokás megelőzően is ismert volt a világ nagy részén, főként fejedelmi, nagyúri palotákban, de a vallásalapítók körében tételesen egyedül Mohamed hirdette meg a többnejűség nem csak engedélyezett, de egyenesen üdvös voltát. A hárem-rendszer évszázadokon keresztül nagy népszerűségnek örvendett, és egy férfi praktikusán annyi feleséget fogadott a házába, amennyinek az ellátásáról gondoskodni tudott, jóllehet a Korán „csak” négy feleséget engedélyezett. Ebből következett, hogy a legfényesebb háremmel a mindenkori előkelő férfi-

ak, és elsősorban az uralkodó, a kán, a szultán, a kalifa stb. rendelkezett. A négy feleségről szóló előírást a többi férfi vagy betartotta, vagy nem. Maga Mohamed sem vette ezt szó szerint, és a muzulmán hitű török császárok biztosan nem tartották magukat ehhez az előíráshoz. Ám nem tartotta magát ehhez az a fekete-afrikai király sem, aki egy utazása során Kairóban értesült a szabályról.

A hárem rendszerének mintegy a kiegészítőjeként jelentek meg az eunuchok a háremek őrzőiként. Az eunuch azonban nem volt iszlám „találmány”, amennyiben férfiakat kasztráltak az ősi Egyiptomban, Babilonban, az ókori görög államokban, Rómában. Elterjedt volt Kínában is, ahol az utolsó ismert eunuch nemrégiben halt meg. A kasztrálásra ítélt áldozatok többnyire hadifoglyok, foglyokból lett rabszolgák, esetleg bűnözők voltak, akiket azután alantas, ám sokszor teljes megbízhatóságot követelő munkára fogtak. Néhányan közülük éppen bizalmas munkájuk folytán magas pozícióba és befolyáshoz jutottak.

Eunuch vagy a meghatározó férfi felügyelete alatt elkezdődött a nők bezárása a ház falai közé, és apránként megjelent az alakjukat és arcuk nagy részét is eltakaró lepel. Ez több színben és több elnevezéssel (csador, burka) jött forgalomba. Bármilyen volt is, hatékony gátat állított a nők emberi jogainak elismerése elé.

A Korán

Az iszlám szent könyve leginkább Jézus tanításainak evangéliumi összefoglalásaival vethető össze, és miként Evangélium több volt, ugyancsak több Korán-változat keletkezett. Oszmán kalifa (644–653) vetett véget a szövegek zavarának, amikor egyetlen változatot engedélyezett és a többit elégettette. Alapvető különbség az Újszövetség és a Korán között, hogy míg az evangélisták Jézus szavait és tetteit foglalták össze, a Koránban Gábiel és Mohamed közvetítésével maga Allah szólal meg. Ezért is lehetett leszögezni, hogy a Korán előírásai megfellebbezhetetlenek.

Az először 650 körül, tehát jóval Mohamed halála után jóváhagyott, mintegy véglegesnek tekinthető Korán 114 szúrát, fejezetet foglal magába, és részben vallási alapelveket, követelményeket, részben gyakorlati teendőkre vonatkozó utasításokat, és ezekkel együtt politikai, valamint szociális elgondolásokat tartalmaz. Szakemberek szerint a fogalmazás, a stílus szempontjából a szöveg nem egységes, amiből arra lehet következtetni, hogy a szerzők képzettsége és szempontrendszere nem volt teljesen azonos.

Az első rész hirdeti meg az isten, Allah legmagasabb rendű hatalmát, aki kimondja az emberek feletti ítéletet, bejuttatja a jókat az örök boldogság világába, a gonoszokat pedig pokolbeli kínok közé veti. Csak egy isten létezik, akinek Mohamed a prófétája. Kitér a Korán Allah túlvilági segítőtársaira, az angyalokra (Gábiel az egyikük), és az ártó szellemek között megnevezi a leggonoszabbat. Ő as-Saitán. A Korán némileg módosítva magába foglal néhány olyan történetet, amelyet az Ószövetség is tartalmaz, és részletesen kitér a vallási kultusz elemeire. Előírja a napi többszöri imádkozást, és előírásokat fogalmaz meg a mosakodással, az étkezéssel, a házassággal, az örökléssel és gazdasági kérdésekkel kapcsolatban.

Az iszlámnak öt oszlopa van, mégpedig: a hit Allahban, az imádkozás, a böjtölés, a szegény-adó megfizetése, valamint a zarándoklat Mekkába. A szegény-adót a gazdagok fizették a szegények javára, ám erről az „oszlopról” utóbb megfélekeztek, és az oszlopok száma négyre kopott. Ehhez ötödikként később hozzájött a *saria*. A „szent háborút”, a *dzsihád*ot a Korán kíváncsnak látja a hit terjesztése és az állami terület növelése érdekében, amit a fegyverképes férfiak egy részének kell megvívnia. E követelmény magába foglalta a katonai terjeszkedést, de nem tartalmazta a meghódítottak vagy akár az ellenállók kiirtását, és még kevésbé öregek, nők és gyerekek meggyilkolását a *dzsihád* nevében. Ellenben a Korán hangsúlyozza, hogy aki megtér vagy megadja magát, annak nem eshet bántódása. Ami az iszlám jogszolgáltatást, a *sariát* illeti, alapjai a Koránban már megtalálhatók, de

rendszeres kifejtésére csak jóval később, a 9–10. században került sor. Útját itt nem követjük, mivel eleve négyféle változata jött létre, és e változatok is változtak az idővel, és a helyzetek módosulásával együtt. Mindenesetre a korai iszlám egyik változatot sem tartalmazta kifejtett formában.

A próféta mint politikus és hadvezér

Miután Mohamed áttette székhelyét a Medinának elkeresztelt városba, könnyűszerrel megtérítette az ott lakók többségét úgy, hogy a város az útjára induló iszlám középpontjává vált. Mohamed legfőbb célja az volt, az kellett legyen, hogy meghódítsa Mekkát, szülővárosát is az iszlám számára, ami egyúttal saját befolyásának, hatalmának is az első jelentős kiterjesztése lehetett. Ennek érdekében 627-ben zarándoklatot vezetett Mekkába, ami a várostól nem messze ütközetbe torkollott mekkai fegyveresekkel, akik nem nézték jó szemmel a váratlan „zarándokokat”. A megkötött és hivatalossá vált békeszerződés szellemében a medinai had visszavonult, de a következő évben, megint csak zarándokút címen, Mohamed bevonult Mekkába. A város ekkor nagyon rövid időn belül elfogadta a Mohamed által hirdetett ígéretet. (Nem mondhatjuk, hogy áttért, mivel előzőleg nem volt kanonizált vallás, hanem legendák és tisztelt lények, helyek léteztek, mint amilyen volt például a már említett Kába.)

Ettől kezdve a vallásalapító próféta, a politikus és a hadvezér szerepe összekeveredett. Mohamed e tekintetben kivétel volt a próféták, igehirdetők és vallásalapítók világában. A hitterjesztést valamennyien fontosnak tartották, de politikai vagy katonai szerepet mások nem vállaltak. Még akkor sem tették ezt, ha volt politikai és szociális mondandójuk. Ez a tartózkodás azokra a filozófusokra is jellemző volt, akiknek a nézetei nem voltak ugyan kifejezetten vallási természetűek, egy hitvilágot azonban mégis kifejeztek (Konfucius, Laozi, Zarathusztra).

Mohamed ezzel szemben a vallási, erkölcsi megújításon, reformon kívül ambicionálta a hatalom megszerzését és kiterjesztését részben közössége, részben önmaga számára. Mindazonáltal a nagy feladatba már nem tudott belevágni, a hódítás az utódaira maradt. Halála után viszont problémát jelentett, hogy nem hagyott maga után tőle származó férfi utódot. Egy valami azonban világos volt: bárki is lesz az utódja mint kalifa, annak kötelessége nagy területek és közösségek meghódítása.

Az Arab Birodalom

Mohamed halála után az utódlás egy ideig nem idézett elő súlyos problémákat. Mindenki egyetértett azzal, hogy Mohamedet jó barátja, Abu Bakr kövesse kalifiként. A választás sikeres volt, amennyiben Abu Bakr katonai szellemmel és fantáziával rendelkezett. Ő, és az ő utóda, I. Omár (634–644) a kalifátus hatalmát – a zsidó állam kivételével – gyorsan kiterjesztette az egész Arab-félszigetre, továbbá keleten Perzsia (Irán), nyugaton Egyiptom egy részére. Ezáltal lerakták az Arab Birodalom alapjait, amelyet azután a már említett Oszmán tovább bővített. A nagy hódító hadjárat során az arab seregek sehol sem ütköztek erőteljes ellenállásba.

Ugyanakkor ez az állam az arabokon kívül máris több más népet, etnikumot foglalt magába. A kalifa a részek élére – miként az már Róma esetében is történt – vezetőket küldött ki, akik gondoskodtak a közigazgatásról, fenntartották a rendet, és beszédtek az adót. Ekkortájt adóra a nem iszlám vallásúak voltak kötelezve elvileg, a valóságban viszont könyörtelenül adóztatták az iszlám vallásra áttért, de nem arab személyeket is. A rendszert ekkoriban már nemigen lehetett a Mohamed által kialakított Mekkából irányítani, és ezért a székhelyet áttették Damaszkuszba (Szíria), majd kisvártatva Bagdadba (Irak). Mekka megőrizte vallási jelentőségét, elsősorban a Kába és a mekkai zarándoklatok következtében.

A birodalom sokszínűsége csak fokozódott, amikor I. Valid (705–715) kalifátusa idején lezajlott az arab hódítás második nagy hulláma. Ekkor az arabok elárasztották egész Észak-Afrikát, Kelet felé eljutottak Kína határáig, Európában pedig megjelentek az Ibériai-félszigeten és Dél-Franciaországban. Spanyolország déli felében masszív telephelyeket alakítottak ki, ahová jelentős volt az arab, a berber és a zsidó betelepedés, de a többi spanyol tartomány is vazallus státusba került. Minden azért mégsem sikerült. Konstantinápolyt nem tudták bevenni, és 732-ben az arab hadak vereséget szenvedtek Poitier és Tours körzetében. Mindazonáltal nem jelentéktelen dél-francia területek átmenetileg a birtokukban maradtak.

Ekkoriban a birodalom lakosságának a többsége már nem volt arab. Mi több, a hadseregben jelentős pozíciókra tettek szert az észak-afrikai berberék, illetve az ázsiai törökök, míg a közigazgatásban és kulturális kérdésekben a perzsák, az előkelő háremekben pedig mind több perzsa nő jelent meg. Jellemző, hogy a berber/arab haderő élén, amely 711-ben átkelt az Afrikát Európától elválasztó szoroson, egy Tarik nevű berber vezér állt, és a szoros tőle kapta a nevét is. (Gibraltár, Tarik hegye). A hadifoglyokból, elfogott, majd kiképzett kisgyerekekből és önkéntesekből kikerült török katonák szintén elitcsoportokat alkottak, és becsben álltak, aminek egyik következménye abban állt, hogy amikor egy kalifa török vezért küldött Kairóba rendteremtés céljával, a vezér, Tulún rendet teremtett ugyan, de a hatalmat mindjárt magához is ragadta. Ami a berbereket illette, ők alkották a bázisát egy Bagdad ellen fellázadó dinasztíának, majd egymás után két dinasztíát alakítottak, amelyek hatalmuk alá vonták Afrikában a birodalom nagy részét.

A kalifátus központja mind kevésbé volt képes a birodalom igazgatására. A nehézséget a nyelvi sokféleség, a kulturális szokások eltérő volta mellett az okozta, hogy a vetélkedés vallási köntösben is megjelent, az iszlámon belül kialakult szekták, áramlatok egymás közötti harca mérgezte a birodalom életét. A vallásos

köntösben megjelenő harcok azonban többnyire a hatalomért folytak, még akkor is, ha a vezéreket követő sokaság híven hitt hitbeli igazában.

Áramlatok, szekták

A nagy vallási vita a negyedik kalifa, Ali idején kezdődött, aki Mohamed Fatima nevű lányának volt a férje. Viták megelőzően is zajlottak már a körül, hogy egyáltalán ki lehet Mohamed utódja: vajon csak egy hiteles leszármazott, vagy az, akit a közösség megválaszt. Ali nyilvánvalóan nem volt Mohamed leszármazottja, és ezért olyan emberek, akik az ő uralmában saját mellőzésüket vélték felfedezni, szervezkedni kezdtek, hadat gyűjtöttek, és amikor Ali éppen úton volt, rátámadtak és meggyilkolták. Az eseményt „teve csataként” is emlegetik, mivel az Ali ellenes erők körében jelen volt Aisa is, aki egy teveháton foglalt helyet, és onnan figyelte az eseményeket. Két muzulmán, egyúttal arab sereg csapott tehát össze, ami elindította a szekták kialakulását, és az ádáz harcot közöttük.

Egy csoportba sorakoztak, akik azt vallották, hogy bárkiből lehet kalifa, ha megválasztják. Ez a vélekedés idővel eltűnt. A második csoportba azok tartoztak, akik szerint kizárólag Ali utódai lehetnek kalifák. Ők magukat „Siat-Ali” névre keresztelték, és a név azt hirdeti, hogy ők Ali Pártját alkotják. Ők lesznek tehát a *síiták*. Végül a harmadik áramlat hívei azt hirdették, hogy pártfogolni kell ugyan a közvetlen utódlást, ám a választást sem szabad kizárni. Magukról azt vallották, hogy Mohamed „szunnáját”, vagyis tanítását, magatartását követik, és így lesznek ők a *szunni-ták*. Az elsőként említett áramlat teljesen eltűnt az idők során, ám keletkeztek további szekták, ami a vallási térképet tovább bonyolította. Az alapkérdést akár nevetségesnek is lehetne tekinteni, ha nem húzódna meg benne egy nagyon fontos hatalmi/technikai kérdés. Mivel a kalifa egy személyben polgári és vallási vezető,

vagyis teljhatalommal bíró személy, az érdekeltek számára egyáltalán nem mindegy, hogy ő milyen elfogadott elvek szellemében léphet a magas tisztségbe.

Vajon tudják-e azok az iszlám követők, síiták, szunniták és más szekták tagjai, akik jó ideje ölik, gyilkolják egymást, és a hit nevében másokat, hogy mire megy vissza egyáltalán a nagy ellentét? Akár tudják, akár nem, a mélyben továbbra is a hatalmi harc húzódik meg, még akkor is, ha a résztvevők nagy többsége meg is van győződve a maga igazáról.

A bomlás

A sebtében létrejött nagy Arab Birodalom az Abbászidák uralma idején bomlott részekre. Az Abbászidák – elégedetlenkedve az éppen regnáló dinasztia tevékenységével – 750-ben kibontották fekete zászlajukat. Hivatkozási alapjuk az volt, hogy Mohamed nagybátyjától származnak, és mivel ez a leszármazási vonalat preferálta, elnyerték a síiták átmeneti támogatását. A bűn mocsarába süllyedt hatalmat elzavarták, végrehajtották saját forradalmukat, és alighogy ez megtörtént, leszámoltak a síitákkal. A dinasztia 1258-ig volt formálisan hatalmon, de nagyrészt a birodalom felbomlásához asszisztált. Eleinte néhány kalifának még voltak sikerei. Igencsak szerencsés ötlete volt al-Manszur kalifának, (754–775), hogy új fővárosba költözött, és kiépítette Bagdadot. A város kulturális központtá vált, és hatósugarát messze kiterjesztette. Üdvös reformokat is bevezetett. Kiemelkedett az uralkodók közül Harun ar-Rasid (786–809) is, akinek az uralkodását arab fénykorként írták le. Kétségtelen, hogy ebben az időben Bagdad szellemileg virágzott. Ennek egyik termékét *Ezeregy éjszaka* címen később Európában is megismerték és megszerették.

Mindez azonban nem változtatott azon, hogy a birodalom egyre több része önállósodott, és saját dinasztiákat ültetett vezető pozícióba. Észak-Afrikában a folyamat a Fatimidákkal

kezdődött. A 10. század elején berber támogatással kezdtek szervezkedni azzal a hivatkozással, hogy Mohamed egyenes leszármazottjának utódaiként a hatalom őket illeti meg. Másként szólva, megalapítottak egy síita dinasztíát. 964-ben meghódították Egyiptomot, és elkezdték Kairó kiépítését. Uralmukat 1171-ben majd Szaladin számolta fel (1174–1193), aki egyébként nem csak Mohamed leszármazottjának nem nevezhette magát, de egyenesen kurd eredetű volt. Szaladin mérte a nagy csapást a Madarász Henrik vezette keresztes hadra, és foglalta el Jeruzsálemet. Ennek ellenére ezt a kalifát Európában később tisztelet övezte mint egy lovagias, fair uralkodót. Szaladin a birodalom tekintélyes részét újra irányítása alá vonta, de ez távolról sem érte el a korábbi határokat.

Perzsiában a 9. századtól kezdve saját dinasztiák váltogatták egymást, majd a szeldzsuk törökök hódították meg (1037). Afrikában Szaladin csak az Egyiptom feletti uralmat tudta visszaszerezni, míg tőle Nyugatra nem is próbálkozott. Északnyugat-Afrikában két egymást követő, Bagdadtól függetlenné vált dinasztia uralkodott. Mindkettő berber eredetű, mindkettő Marokkóban indult el, és mindkettő a vallási megújulást képviselte. Az Almorávidák (erdőlakók) szervezkedése egy törzsfőnök mekkai zarándoklatával vette kezdetét, aki azzal a feladattal érkezett haza, hogy állítsa csatasorba az embereket az igazi iszlám tanok helyreállítása érdekében. A szervezkedés eredményre vezetett, a dinasztia létrejött (1056–1147). Hogy mennyire sikerült a puritán fundamentalizmus megerősítése, azt nemigen tudni, tény viszont, hogy egy időre felszámolták spanyol földön a kis-királyságokat, és visszaállították a korábbi arab/berber (mór) uralmat. Kétségtelen továbbá, hogy ők alapították Marrákest mint új fővárost, amely ezt követően kulturális központtá vált.

Az Almorávidák hatalmát egy másik berber törzs mozgolódása kezdte fenyegetni. A vallási megtisztulás méreteivel elégedetlen Ibn Túmart szervezett egy új szektát, amely aszketikus életvitelt követelt híveitől és a vezetők számára is azt írta elő. Túmart

ugyan 1130-ban meghalt, fővezére, Abdal-Múmmim azonban folytatta a harcot, fokozatosan megszerezte a hatalmat Marokkóban, és berendezkedett a nem régen alapított új fővárosban, Marrákesben. A dinasztia újra megszerezte a dél-spanyolországi területeket, benyomult Algériába és a mai Tunézia területére. Jóllehet ebben a birodalomban önkényuralom alakult ki, kulturális tekintetben az Almorávidák marrákesi udvara befogadó volt, és vonzotta a kor nagy tudósait. Mindazonáltal a 13. században ez a kisebb birodalom is darabjaira hullt.

A hatalmas és sikeres Arab Birodalom szétesett, az iszlám azonban nem csak fennmaradt, de az arabokon kívül számos nem-arab nép vallása, többször államvallása lett. További elterjedéséről azonban már nem az arabok, hanem az oszmán törökök gondoskodtak, illetve néhány fekete-afrikai uralkodó gondolta szerencsésnek, ha felveszi azt a vallást, amelyet legfőbb vásárlói vallanak.

Az arab kultúra

A tudomány és a kultúra vonatkozásában vissza kell térnünk néhány, már említett dinasztiára, illetve kalifára, azokra, amelyekhez, vagy akikhez e téren jelentős lépések fűződtek.

Ali meggyilkolása utat adott a kalifa-választás híveinek, aminek eredményeként egy gazdag kereskedő família, az Omajjád család került uralomra. A dinasztia tagjai közül kitűnt Ab-dal-Malik (685–705), aki szakított a Mohamed által képviselt patriarchális uralmi formával. Többek között elrendelte az arab nyelv kizárólagos használatát a közigazgatásban. Ez által kiszorította az addig használt többi nyelvet (görög, perzsa, kopt stb.), és ezzel alátámasztotta a sokszínű birodalom „arabosodását”. Elsősorban perzsa tudósok kezdtek fáradozni azon, hogy alkalmassá tegyék a feladatra az arab nyelvet, és saját magukat, a perzsákat, a köztisztviselői állásokra. Ab-dal-Malik verette az első arab pénzér-

méket, amelyeken Korán idézetek és más bölcsességek voltak olvashatók. Ő építtette meg Jeruzsálemben a szikla-mecsetet, olyan időpontban, amikor Európában nem csak nem létesültek hasonló építmények, de a rombolás volt az úr. Reformálta egyébként a jogszolgáltatást is. Udvarába, amelyet Damaszkuszban rendezett be, mégsem volt tanácsos betévedni, mert kegyetlen, egyes feljegyzések és leletek szerint vérengző ember volt, aki képes volt ellenségét saját kezűleg meggyilkolni. A következő (sííta) dinasztia történetírói kizárólag kegyetlenkedéseit sorolták fel, és megfélemlítettek érdemeiről.

Közben szervezkedett az ellentábor is. Mint már említettem, a sííta csoportokon belül kialakult egy „forradalmi” szárny, amely a fekete lobogó alatt fellázadt az uralkodó dinasztia ellen. Hozzájuk csatlakoztak a *hasimiták*, akik ugyan nem értettek egyet a lázadókkal az ős kérdésében, a mozgalomban azonban esélyt láttak a hatalom megszerzésére. A csoport egyik vezetője Abul-Abbasz volt. 747-ben szétverték az Omajjád sereget. Uralomra jutott tehát az Abbaszida, sííta dinasztia, amelynek sííta voltát azonban megkérdőjelezték. (Utóbb ugyanis a forradalmárok arra a következtetésre jutottak, hogy átverték őket, és ebből újabb bonyodalmak támadtak.)

A második Abbaszida kalifának, Abu Dzsfar al-Manszúrnak (754–775) támadt az ötlete, hogy a rezidenciáját áttesszi a Bagdad nevű kis helységbe, amely a kalifátus központjává vált. Itt virágzott ki – jelentős perzsa és általuk közvetített indiai hatással – az arab kultúra. Voltaképpen a világtörténet egyik csodájának tartathatjuk, hogy minden jelentős előzmény nélkül, alig több mint egy évszázad leforgása alatt a birodalom néhány városában pezsgő irodalmi és tudományos élet bontakozott ki. A 8. században már kiterjedt szépirodalmi tevékenység folyt, művelték a nyelvtudományt, a matematikát, a történetírást, természettudományos eredményekre jutottak, elmélyedtek az orvoslásban.

Arról már ne is beszéljünk, hogy mily csodálatos épületeket emeltek, pontos mérnöki tudással, nagy esztétikai érzékkel egy

olyan időszakban, amikor Európában alig jelent meg egy-két említésre méltó uralkodói palota.

Az iszlám előtti időkből maradtak fenn szájhagyomány által terjesztett énekek, gyászdalok, prózában mesélt legendák, ám az első megőrzött írásos mű maga a Korán. Ez viszont feltételezi, hogy az írás megelőzően nem lehetett teljesen ismeretlen, és némi nyomára a tudósok rá is bukkantak a 6. századból. Innen azonban nagyot kellett ugrani ahhoz, hogy az írásbeliség megszilárduljon és az írás mind alaki értelemben, mind tartalomban modernizálódjon. A költészet és irodalom témája kiterjedt a borra, a szerelemre, a politikára, a filozófia nagy kérdéseire, és néhányan más nyelven írt művek fordításába kezdtek. A 9. században kivételes szellemi felvirágzás ment végbe, amely ugyan nem ölelte fel a birodalom egészét, ám egyes központokban olyan szférába érkezett, amely a továbbiakban mély hatással volt az európai folyamatokra is. A szellemi élénkség középpontja azonban ebben az időben sokkal inkább a marokkói Marrákes lett, mintsem akár Damaszkusz, akár Bagdad.

A filozófia iránti érdeklődés együtt haladt a természettudományos – matematikai és fizikai – ismeretek szaporodásával, és nagy érdeklődés mutatkozott az arab tudósok körében a korábbi görög, perzsa, indiai mesterek iránt. Lázasan gyűjtötték ezeket az ismereteket, és a megszerzett kéziratokat lefordították. A legjelentősebb, később Európában is jól ismert filozófus Ibn Szina, másként Avicenna, valamint Ibn Rusd, másként Averroes volt. Mindketten filozófusok és egyúttal orvosok voltak, Ibn Rusd csilágászattal is foglalkozott. Ibn Szina perzsa származású író, filozófus volt, aki tanulmányozta Arisztotelészt és Platont, kísérletet tett önálló filozófiai mű megalkotására, és megírta *Az orvostudomány törvénykönyve* című művet. Európában ez tette híressé, de a görög filozófiáról írt munkája hatással volt Albertus Magnusra és tanítványára, Aquinói Szt. Tamásra. Nála is nagyobb hatást ért el Ibn Rusd, aki a spanyolországi Córdobaiban született és a marokkói Marrákesben halt meg. 14 művet hagyott maga után, de Eu-

rópában Arisztotelész interpretációi tették híressé. Ő fogalmazta meg a „duplex veritas” tételét, amellyel elkülönítette a vallási, hitbeli elveket és a tudományt, szabadabb utat nyitva az utóbbinak. Ne feledjük, hogy az „arab számok” nem véletlenül viselik nevüket, és azt sem, hogy számos finom áru, amely Európában oly kedvelt lett, az Arab-félszigetről érkezett, mint például a damaszt és a muszlim, amelyek még eredetük helyét is magukon viselik (Damaszkusz, illetve Moszul).

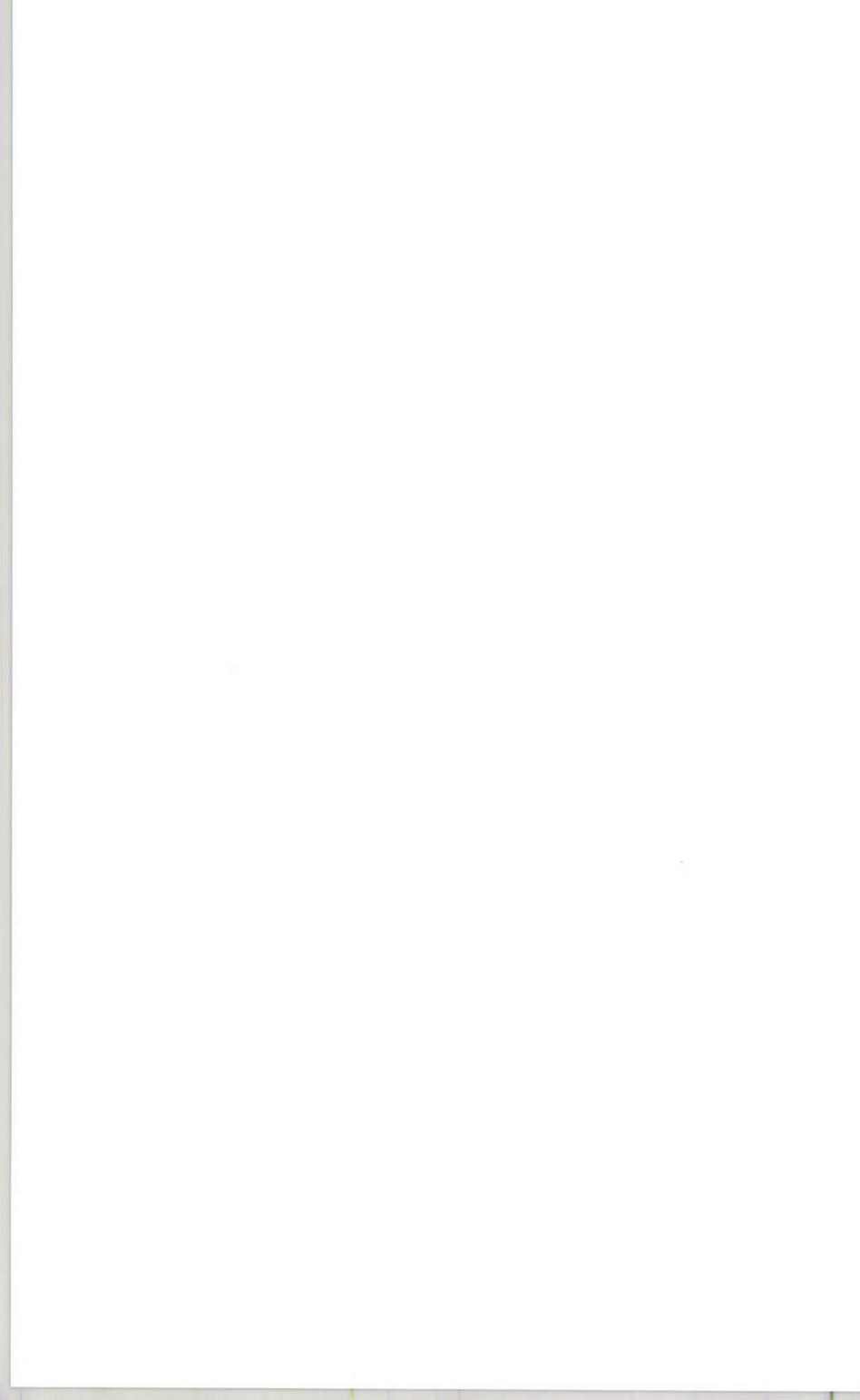
Nagy érdemeket szereztek arab, illetve nem arab, de az iszlám kultúrkörbe tartozó tudósok azzal is, hogy szorgalmasan gyűjtötték, fordították, másolták az ókori szerzők műveit. Nélkülük ennek a kincsnek jó része nem juthatott volna el az európai klostorokba és onnan a köztudatba. Nagy gyűjtő volt a bizánci császárság is, de arab, illetve arabizáló tudósok máshonnan is szereztek kincseket, és mindenütt ezt tették azokkal a munkákkal, amelyekhez csak hozzá jutottak. Ennek a vagyonnak egy része később Konstantinápolyba került.

* * *

Ne legyünk hasonlóak a dinasztikus történetek mesélőihez, akik egy-egy korszakban csak a jót vagy csak a rosszat látták. Az iszlám vallás más vallási hitelvekhez hasonlóan keletkezett, eleinte nagy érdemeket szerzett az egyetemes kultúra szempontjából, és utóbb tért új utakra. Arab földön jött létre, de nagyon hamar túlterjedt eredeti környezetén. Az iszlám vallást elfogadták az észak-afrikai népek, a perzsák, azután a törökök, végül Közép-Ázsia, sőt Dél-Ázsia jókora része, ám arabokká ezáltal nem, illetve nem feltétlenül alakultak át. Az összeolvadás csak az észak-afrikai iszlám vidékén következett be, míg a fekete-afrikai iszlámra tért népek, továbbá a perzsák, a törökök, Indonézia lakói és mások maradtak, amik voltak, még ha a vallás, a szokások, az öltözetek erősen kötik is őket az arab kultúrához. (Egyébként nem mindenütt.) Másfelől az iszlám által meghatá-

rozott övezetekben maradtak eltérő vallási csoportok, sőt ilyenek még az arab-izlám országokban is léteznek. Vannak, akik megmaradtak ősi, pogány isteneik, szellemeik, hőseik mellett, mások keresztények, koptok vagy valamilyen szekta hívei. Iszlám környezetben élve manapság „jaj nekik”.

Ez az iszlám nem az az iszlám.

ROMSICS IGNÁC

A KIEGYEZÉS EMLÉKEZETE

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés új fejezetet nyitott a modernkori Magyarország történetében. Helyreállt az ország Mohács előtti egysége és megteremtődtek az alkotmányos kormányzás tartós feltételei. A magyar képviselőház által először március 30-án, majd május 29-én másodszor is elfogadott és az uralkodó által július 28-án szentesített XII. (ún. közös ügyi) törvény értelmében a Habsburg Birodalom két államból állt: az Osztrák Császárságból és a Magyar Királyságból. Bár mindkét ország rendelkezett saját parlamenttel, a parlamentnek felelős kormánnyal és a kormány által felügyelt közigazgatással, az állami szuverenitás valamennyi attribútumával egyik sem büszkélkedhetett. Az államélet három alapvető ügykörének, a külügyeknek, a hadügyeknek és az ezekkel kapcsolatos pénzügyeknek a szempontjából a Habsburg Birodalom – hivatalos nevén ettől kezdve: Osztrák–Magyar Monarchia – egyközpontú állam maradt. Ez azt jelentette, hogy az uralkodón túl, aki egy személyben volt osztrák császár és magyar király, és aki örökletesen a Habsburg család tagjai közül került ki, a birodalom két részét úgynevezett közös ügyek is összekapcsolták. Ezeket olyan, ún. közös miniszterek irányították, akik sem a magyar, sem – bár Bécsben székeltek – az osztrák kabinethez nem tartoztak, s akiket az osztrák és a magyar miniszterektől való megkülönböztetés céljából „császári

és királyi” jelzővel illettek. A közös miniszterek az osztrák és a magyar parlament által saját tagjai közül választott ún. delegációknak tartoztak felelősséggel. A törvényhozás fontos szereplője volt az uralkodó. Ő írta ki a választásokat, és ő hívta össze az országgyűlést, amelyet elnapolhatott, sőt fel is oszlatott. A törvényalkotás konkrét folyamatába kétszer avatkozhatott be. Először a törvényjavaslatok parlamenti beterjesztése előtt – élve „előszentesítési” jogával. Másodszor pedig azok hatálybalépése előtt: a parlamentek által már elfogadott törvényjavaslatok csak akkor léptek érvénybe, ha az uralkodó kézjeggyel látta el, azaz „szentesítette” azokat. Tehát a törvényhozó testületekkel szemben abszolút vétőjoggal rendelkezett. Ezen túlmenően az uralkodói felségjogok közé tartozott a hadsereg „vezérlete” és „vezénylete”, vagyis legfelsőbb szintű irányítása is. A külügyek, a hadügyek és az ezekhez kapcsolódó pénzügyek mellett közös volt még a vám-, a bank- és a pénzrendszer. Ezek szabályairól az 1867. évi XVI. törvény intézkedett, amelyet 10 évenként kellett megújítani. Ugyancsak 10 évenként állapították meg a közös költségekhez való hozzájárulás mértékét. A birodalom nyugati és keleti fele közötti területi, demográfiai és különösen fejlettségi különbségekre tekintettel az Osztrák Császárság részesedését az első 10 évre 70, a Magyar Királyságét pedig 30%-ban állapították meg. Ez a későbbiekben sem sokat módosult. Magyarország részesedése még a század utolsó évtizedeiben is csak 32,5, illetve 34%-ot ért el, s csak 1907 után emelkedett 36,4%-ra.¹

A kiegyezés megkötését követő közel fél évszázad során Magyarország jelentős mértékben előrehaladt a gazdasági és a kulturális modernizáció útján. A bruttó hazai össztermék növekedése meghaladta az európai átlagot, sőt egyes számítások szerint a leggyorsabbak közé tartozott. Ekkor épült ki az ország vasúthálózata, alakultak ki nagyvárosaink modern központjai, s csökkent az analfabetizmus 65%-ról (1869) 33%-ra (1910). Az osztrák–cseh

¹ Kozári Monika: *A dualista rendszer*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2005, 7–80.

területekhez képest érdemben csökkent történelmileg kialakult lemaradásunk.² A gyors gazdasági növekedés, a rohamos polgárosodás és a látványos kulturális megújulás háttérben ugyanakkor olyan súlyos szociális és etnikai feszültségek húzódtak meg, amelyeknek a kezelése egyre nehezebbnek bizonyult. Ilyenek voltak a demokratizálódó közszellemmel mindinkább összeegyeztethetetlen, rendkívül szűk, az összlakosság mindössze 6-7%-ára kiterjedő és csak nyílt szavazás formájában gyakorolható választójog, a paraszti polgárosodást akadályozó nagybirtokrendszer, és mindenekelőtt az ország lakosságának felét kitevő nem magyar népek önállósodási törekvései. Az első világháború végére kialakult helyzetben ez utóbbiak a történelmi ország felbomlásához és a többségben nemzetiségiek által lakott peremterületek elvesztéséhez vezettek. Ez a körülmény nemcsak a dualizmus időszakát, hanem annak kezdőpontját, a neoabszolutizmus korát lezáró kiegyezést is új megvilágításba helyezte, s mintegy újraindította azt az azóta is fel-fellángoló vitát, amelynek első csörtéit a függetlenség szimbólumává magasztosult emigráns Kossuth Lajos, valamint a passzív ellenállást feladó és a Béccsel való megegyezés útjára lépő Deák Ferenc, illetve hívei vívták egymással még az 1860-as évek második felében.³

A kortársak vitái

A kiegyezés pártolói abból indultak ki, hogy az Oszmán Birodalom balkáni térszerzése és az ennek nyomán kezdettől irredenta célokat követő szerb és a román állam kialakulása a magyar ha-

² Az utóbbi évtizedek idevágó nemzetközi számításainak az eredményeit összefoglalóan ismerteti Katus László: *Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca*. In: *A Monarchia kora – ma*. Szerk. Gerő András. ÜMK, Budapest, 2007, 22–43.

³ A dualizmusról kialakított felfogásomat részletesen ismertettem a 20. századi Magyarországról írott könyvem bevezető fejezeteiben. Lásd: *Magyarország története a XX. században*. 4. kiadás. Osiris, Budapest, 2010, 17–100.

tárok mentén; valamint az Oroszország által szított és támogatott pánszláv törekvések a soknemzetiségű magyar állam függetlenségére és területi integritására olyan súlyos veszélyeket jelentenek, amelyek elkerülhetetlenné teszik biztonságának egy erős külső szövetségesre való támaszkodással történő megerősítését. A magyarság kisebb-nagyobb megingásokkal Szent István óta érvényesülő nyugati orientációja és a Habsburg-házhoz fűződő évszázados kapcsolatai alapján Deák és hívei úgy gondolták, hogy ez a szövetséges csakis az Osztrák Császárság lehet. I. Ferenc Józseffel pedig, aki 1848-ban igen fiatalon, alig 18 évesen került a császári trónra, az olasz–francia erőktől 1859-ben, a poroszoktól pedig 1866-ban elszenvedett katonai vereségek, s az ezek nyomán rákényszerített észak-itáliai területi veszteségek értették meg, hogy uralma nem nélkülözheti a birodalom második legerősebb nemzetének, az addig passzív ellenállást folytató magyaroknak a támogatását. Ez a fokozatosan kialakuló kölcsönös belátás vezetett végül oda, hogy az osztrák–magyar kapcsolatokat új alapokra helyező megbékélés 1867 elejére körvonalazódott platformját a magyar országgyűlés, valamint az uralkodó és környezete egyaránt elfogadta.⁴

Kossuth Lajos és követői ezzel szemben úgy gondolták, hogy az Osztrák Császárság olyan „magát túlélte s felbomlásnak indult anachronizmus”, amely a nacionalizmusok logikája következtében elkerülhetetlenül halálra van ítéelve, s ha összekötjük a sorsunkat vele, akkor a „szerte omló romok súlya Magyarországot is eltemeti”. A kiegyezés tehát – Kossuth szavaival – „nem hágy fel számunkra más dicsőséget, mint hogy mi legyünk a máglya, melyen az osztrák sas megégettetik, – égve magunk is.” A teendő ezért nem a Béccsel való megegyezés, hanem – ahogy ezt 1851-es törökországi alkotmánytervében és 1862-es konföderációs elképzelésében (Dunai Szövetség) részletesen is kifejtette – az elégedetlenkedő nemzetiségi lakosság nemzeti és demokratikus

⁴ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. I. köt. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934, 5–23.

jogokban való részesítése, amelyek így nem a történeti magyar állam felbomlasztói, hanem erős támaszai, s egyben a Romániával, Szerbiával és Horvátországgal megkötendő „szoros szövetkezés” előmozdítói lesznek. „Ha van a nemzetnek egy tekintélyes része, mely másként gondolkozik – szólította fel hazai híveit 1867 tavaszán –: nyilatkozzék. Hadd lássa a világ, hogy Deák által csak egy párt szól, nem a nemzet. Ha látja a világ, hogy van egy tekintélyes része a magyar nemzetnek, mely nem akar függetlenségünkön lemondani, nem akarja hazánkat az osztrák dynastia ambíciójának vontatókötelére akasztani, ha látja a világ, hogy van Magyarországon erő, a melyre más irányban is számolni lehet, talán lesznek, kik más irányban is számba vesznek bennünket a legközelebbi válságnál.”⁵

Anélkül, hogy nevét egyszer is említette volna, Kossuth okfejtésére Deák március 28-i képviselőházi beszédében válaszolt. Levert szabadságharcra a hátunk mögött, külső támogatók hiányában és „beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé” – érvelt – egyetlen járható út maradt számunkra: „alkotmányunk visszaállítása a birodalom fönnállásának biztonságával is összhangzásban”. Az a politika ugyanis, amely „figyelembe nem veszi a jelent, és egyedül eshetőségekre akar építeni, és pedig oly eshetőségekre, melyek el is maradhatnak, másképp is alakulhatnak, nem célszerű politika. [...] Bizonytalan eseményektől várni a kertes jövődőt, és eközben a nemzet erejét, jóllétét, bizodalomát és reményét napról napra mindinkább enyészni engedni, helytelen, sőt káros számítás lett volna, mert könnyen megtörténhetik vala, hogy a várt esemény be nem következik, vagy majd akkor következik be, mikor a segély elgyengült nemzetünkre már késő.”⁶

A képviselők többsége nem Kossuth, hanem Deák szavára hallgatott. A kiegyezési törvényjavaslatot a képviselőház március

⁵ Szabad György: *Kossuth irányadása*. Válasz Könyvkiadó, Budapest, 2002, 220–228.

⁶ Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. köt. Sajtó alá rend. Deák Ágnes. Osiris, Budapest, 2001, 443–463.

30-án jelentős többséggel – 257 szavazattal 117 ellenében és 22 tartózkodással – elfogadta. Ezzel azonban még korántsem zárult le a vita. Az újabb európai konfliktusban reménykedő és ezért Párizsban tartózkodó Kossuth május 22-én nyílt levelet intézett Deákhoz. Az elmúlt hónapokban felsorakoztatott kiegyezés-ellenes érveit megismételve ebben egykori eszmetársa szemére vetette, hogy a „jogviszasszerzés álláspontjáról”, amelyet még 1861-ben is képviselt, a „jogfeláldozás sikamlós terére” lépett, s ezzel oly politika szolgálójává szegődött, „mely szomszédainkat úgy nyugat, mint kelet felé ellenségeinkké teszi; a nemzetiségi kérdés kielégítő megoldását, a Horvátországgali kiegyezkedést lehetetleníti, s a szemlátomást közelgő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambícióknak céltáblájául tűzi ki”. „Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé e jövőnek nem lehet mestere” – szólította fel egykori harcostársát, miközben magát a végzetes jövőt tisztán látó, ám meg nem hallgatott ókori jóvendőmondóhoz, Cassandrahoz hasonlította.⁷ Bár levele nemcsak az újságokban, hanem több tízezer példányban külön röpiratként is megjelent, az események menetének Kossuth nem tudott új irányt szabni. A május 29-ei második szavazáson 209-en voksoltak a kiegyezés mellett, 89-en ellene, miközben 83-an tartózkodtak. Mint márciusban, a törvényjavaslat mellett elsősorban ekkor is a Deák-pártiak és a konzervatívok sorakoztak fel, míg a kiegyezést erősebben vagy gyengébben bíráló „baloldaliak” (korabeli kifejezéssel: szélbal és balközép), valamint a nemzetiségi képviselők túlnyomó többsége ellene voksolt vagy tartózkodott.⁸

Egy rövid nyilatkozattól eltekintve, amelyben elhárította a nyílt vita lehetőségét, Deák sem ekkor, sem később nem reagált Kossuth Cassandra-levelére. Elvbarátai annál inkább felvették a kesztyűt védelmében. Elsőként, már május 28-án, Pulszky Ferenc

⁷ Közli: A kiegyezés. Szerk. Cieger András. Osiris, Budapest, 2004, 187–193.

⁸ Szabad György: Az önkényuralom kora (1849–1967). In: *Magyarország története tíz kötetben.* 6/1. köt. Főszerk. Kovács Endre. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 762.

– a „nagy száműzött” egykori államtitkára és 1866-ig bizalmas társa az emigrációban – szólalt meg. Kossuth Deák forradalom alatti visszavonulását szóvá tevő oldalvágására válaszul Pulszky visszamenőleg is határozottan megvédte a „haza bölcsét”. Deák – értelmezte a két politikus eltérő útját – 1848 végén „visszalépett, mert a belháborút még a siker valószínűsége mellett is súlyos csapásnak tekintette, a sikerhez pedig reménye nem volt”. A „merész politikát”, melyet Kossuth kezdeményezett, viszont ennek ellenére nem akadályozta, noha azt „sikertelenség követte és bukás és tizenkilenc évi szenvedése szegény hazánkunk”. A jogfeladás vádját pedig azzal próbálta hitelteleníteni, hogy kimutatta: a Dunai Szövetség tervében Kossuth jóval nagyobb mértékben mutatott készséget a magyar állami szuverenitás különböző attribútumairól való lemondásra, mint azt Deák és követői tették a kiegyezési törvényben.⁹ A dunai konföderáció bírálata képezte gerincét Kemény Zsigmond május 28. és június 4. között megjelent hétrészes cikksorozatának is. A nemzet – zárta eszmefuttatását a *Pesti Napló* szerkesztője Kossuth olykor elérhetetlen célok szolgálatába állított kiváló szónoki képességeire utalva – „komolyan gondolkodik és férfiasan cselekszik”, és eltűnt fölüle az a varázs, „mely hangzatos szavak által bódít vagy visszadöbbszent”.¹⁰

Jóllehet a kiegyezéspárti politikusok igyekeztek Kossuth fellépését jelentéktelen eseményként feltüntetni, cikkeire és nyílt levelére a balszél képviselői mellett a társadalom szélesebb körei is rezonáltak. Néhány nappal az uralkodópár június 8-ai megkoronázása után a jászladányi kerület közel ötszáz polgára például arra kérte, hogy vállalja el körzetük országgyűlési képviselői tisztségét. Bár a koronázás alkalmából kihirdetett uralkodói közkegyelem erre lehetőséget adott volna, Kossuth elhárította a hazatérés lehetőségét. A jászladányiakhoz intézett augusztus 5-ei levelében

⁹ A kiegyezés, i. m. 193–198.

¹⁰ Uo. 199–210.

álláspontját azzal indokolta, hogy távollétével nagyobb hasznára lehet hazájának, mint otthoni képviselőként olyan államjogi ke-
retek között, melyek számára sohasem lesznek elfogadhatók. A
váciakhoz írott augusztus 20-án keltezett, s a szélső bal lapjában
(*Magyar Ujság*) 28-án megjelent levelében kifejtette azt is, hogy
az ezúttal már „nemzeti öngyilkossággal határosnak” ítélt kiegyezés
helyett mely politikát tartaná a magyar nemzet érdekében állónak.
Javaslatának két fő eleme volt: a „reálunió”, vagyis a közös ügyek
és a dualizmus helyett kizárólag az uralkodó azonossága, vagyis
„perszonális unio”, másrészt a birodalom minden népének azonos
jogállást biztosító legszélesebb értelemben vett autonómia. „Ki-
fejezett s külön személyiségük teljes öntudatával bíró nemzeteket
egy állammá összeolvasztani – írta mintegy a jövőbe látva – lehe-
tetlen. [...] Sem a magyar koronának, sem az osztrák birodalom-
nak népei nem szolgálalkú barbár népek, melyeket láncon lehetne
vezetni. [...] Önkormányzat nemcsak Magyarországnak az 1848.
évi törvények értelmében, hanem önkormányzat az osztrák biro-
dalom minden külön nemzeteinek is a mi 1848. évi törvényeink
hasonlatára. Ebben van a biztonság s a hatalom titka. Minden más
rendszert vagy kinevet az élet, vagy megtöri.”¹¹

Kossuth újabb levelei számos vármegyét és várost készítettek a
hazatérni nem kívánó emigráns melletti hűségnyilatkozatra. Kö-
zük tartozott Heves, Pest és Bihar vármegye, valamint Abony és
Eger városa. Tartani lehetett tőle, hogy a mozgalom tovább ter-
jed, és országos jelleget ölt. A kormány ezért a „létező birodalmi
kapcsolat tetteles fölbontására célzó izgatás” vádjával sajtópert
indított a *Magyar Ujság* szerkesztője, Böszörményi László balpárti
képviselő ellen, akit az esküdszék el is ítélt, a renitens megyékbe
pedig királyi biztosokat küldött. A Kossuth melletti agitáció me-
legágyaivá váltak az 1861-ben alakult honvédegyletek is, amelyek
október 6-ára országos találkozót hirdettek Aradra. A kormány
ezt is betiltotta. A Kossuth elleni hadjáratban fontos szerepet

¹¹ Uo. 213–221.

vállalt a kormánypárti sajtó. A *Pesti Napló* szeptember 3-ai számának m. r. monogram mögé bújt cikkírója immár személyében is támadta Kossuthot. Azt állította, hogy a magát megfellebbezhetetlen igazságú ítésznak tartó politikus valójában nem tárgyi alapon, hanem egyéni hiúságból támadja a megbékélést. Vagyis „a kérdést úgy döntötte el, hogy szemei előtt első mindig csak ő, az ő saját állása és nem a haza, ő mindent alárendelt azon negatív célnak; a nélküle létrejött békeművet kifejezni nem engedni és megrontani”. A lap ezt követő öt számában ismét megszólalt Kemény Zsigmond. Cikksorozatában rámutatott Kossuth emigrációs működésének teljes terméketlenségére. Nagyon kárhoztatta a birodalom föderalizálására vonatkozó elgondolását is. Ha a Lajtán túli területekből, mint Kossuth javasolja, független államok alakulnának, akkor – jövendölte – Magyarország is „kénytelen volna nemzetiségi államokat teremteni saját véréből és testéből. Egyik lenne hihetőleg a magyar állam; második a felvidéki tót állam; a harmadik a délszláv állam; a negyedik a horvát állam, az ötödik az oláh állam; a hatodik – az orosz rokonszenv megnyeréséért – a ruthén állam.” „Nemde, szép kilátásunk nyílik becsszomjunk számára” – kérdezte olvasóit, bizton tudván a feleletet.¹²

A *Pesti Napló* cikkeire Kossuth újabb levelekkel felelt, amelyekre egyre durvább hangú és személyeskedőbb viszontválaszok születtek. Replikáiban Kossuth azzal vádolta meg a Deák-pártiakat, hogy soraik között ott találhatók azok is, akik annak idején helyeselték, sőt kérték az orosz inváziót, s „az orosz hadak mellett kalauzoló komisszáriusokként szolgáltak”. Ezzel összefüggésben magát Keményt is emlékeztette a *Forradalom után* ama passzusaira, melyek a győzők legyőzöttek iránti „példátlan humanizmusáról” szóltak, és arról, hogy a nemzetnek nincs más választása, mint az „összbirodalomba beolvadni”. Válaszul erre Kemény ismét Kossuth szemére hányta emigrációs politikájának illuzioniz-

¹² Dányi Károly: *Kossuth és a Deák-párt hírlapi vitája 1867-ben*. Minerva R.T., Kolozsvár, 1941, 25–32. és 97–114.

musát és nyilvánvaló kudarcait, miközben ő és itthoni társai a repressziótól szenvedtek. Ezen túlmenően szó szerint közzétette vitapartnerének Aradról keltezett 1849. augusztus 4-ei levelét. A menekülésre készülő kormányzó-elnök ebben arra szólította fel miniszterelnökét és külügyminiszterét, hogy Paszkievicsnek vessék fel „egy orosz fejedelmi házboli uralkodó” lehetőségét a független Magyarország élén, s ha a tábornagy nem lenne felhatalmazva ilyen tárgyalásokra, kérjenek tőle útleveleket, hogy követeink „egyenesen Pétervárra mehessenek a cárhoz”. Újabb cikksorozatát Kemény annak leszögezésével zárta, hogy Kossuth láthatóan légüres térbe került, s helyzete olyan, mint azé a sejké, akit népe „hideg források, zöldelő vidékek s a munkára és tevékenységre tért nyitó helyzetek felé húzódva” magára hagyott. A magyar nép lelkét és az irodalom természetét jól ismerő literátorként ehhez ugyanakkor hozzátette: „míg dal és koboz lesz, dicsőíttetni fog, mint a lángész.”¹³

Az 1867 végére, 1868 elejére elcsitult sajtópolémia érdekes fejleménye volt, hogy Vajda János a szélső bal szócsövének számító *Magyar Ujságban*, az 1863-as tézisregényében, *Az új földesúrban* még határozottan a Garamvölgyi Ádám képében megjelenített Deákkal rokonszenvező Jókai Mór pedig a balközép félhivatalosaként megjelenő *A Honban* több alkalommal védelmébe vette Kossuthot, s támadta vitapartnereit, mindenekelőtt Kemény Zsigmondot. A hazatért honvédtábornokok, Klapka, Perczel és Türr viszont a kiegyezés mellett kötelezték el magukat, s jelentős szerepet vállaltak a lázongó honvédegyletek lecsendesítésében.¹⁴

¹³ Uo. 33–61. és 114–135. – Kossuth Keménnyel szembeni kritikájával kapcsolatban megjegyezzük, hogy az 1850-es *Forradalom utánban* utóbbi nem a győzők „példátlan humanizmusáról”, hanem a katonai kormányzat „eréllyel párosult bölcsességéről”, illetve „erélyes, de igazságos bánásmódjáról” írt. (Kemény Zsigmond: *Forradalom után*. In: Kemény Zsigmond: *Változatok a történelemre*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 189. és 362.)

¹⁴ Toldy István: *Öt év története 1867–1872*. Pest, 1872, Ráth Mór, 64–86. Vö. Vajda János: *Politikai röpiratok*. Sajtó alá rend. Miklóssy János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 225–231. és 532–546.

Velük tartott a cári intervenció ellen 1849-ben „keresztes hadjáratot” hirdető debreceni püspök-miniszter és jeles történétíró, Horváth Mihály is, akit 1851-ben jelképesen kivégeztek, s aki 1867 elején tért haza az emigrációból. „Ki történelmünket harminc év óta minden irányban behatólag búvárlom, úgy hiszem – védte meg a kiegyezést egyik nyílt levelében –, teljesen fel vagyok jogosítva határozottan állítani, hogy negyedfélszázad viszontagságteljes küzdelmei után csak most lőnek valahára oly alapokra fektetve közjogi viszonyaink, melyen alkotmányunk s nemzeti függetlenségünk, mennyire ez bennünket, kisszámú és éppen nem kedvező viszonyok közt létező népet okszerűleg megillethet, teljesen biztosítva van olyféle megtámadások ellen, minők azt a multban minduntalan veszélybe döntötték.”¹⁵

Kossuth-kultusz és 67-es politika a dualizmus korában

Kossuth Lajos 1894-es haláláig kitartott a kiegyezést politikailag végzetesnek, erkölcsileg pedig vállalhatatlannak tartó álláspontja mellett. 1889. december 20-án nyílt levélben adta tudtul, hogy „Ferenc József osztrák császár, magyar király alattvalójának magamat soha egy percig sem ismertem el s el sem ismerem”. Inkább hagyta elveszni állampolgárságát, mintsem hogy jelentkezett volna valamelyik osztrák–magyar konzulátusnál, amint azt egy 1879-es törvény 10 éves határidővel előírta. Intranszigenens magatartása kiváló hivatkozási alapot nyújtott a kiépülő és megszilárduló rendszert bármilyen okból bírálók számára, s táptalajul szolgált egy többjelentésű protesztkulturális kialakításához. Delegációkat menesztettek hozzá, települések sora választotta díszpolgárává, arcképe szobák ezreinek a falát díszítette. 1894. április 1-jei temetésén a korabeli beszámolók

¹⁵ Idézi Szekfű Gyula: *Három nemzedék. És ami utána következik*. Ötödik kiadás, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938, 200–201.

szerint százezrek vettek részt. Igaza lett Kemény Zsigmondnak: literátorainak is hála, a magyar nép számára Kossuth már ekkor és úgy tűnik, immár örökre a szabadság és a függetlenség szimbólumává vált.¹⁶

Kossuth kiegyezés-kritikáját az 1905-ig mindig kisebbséget alkotó, s hatalomra először csak 1906-ban jutó különböző függetlenségi és 48-as pártok éltették tovább. A legradikálisabbak, így például a fiatal Mocsáry Lajos és néhány híve azt követelte, hogy „Magyarország legyen önálló, független magyar állam, mely minden idegen beavatkozástól menten intézze minden ügyeit, mely teljes önállósággal bírjon a polgári közigazgatáson kívül a hadügy, pénzügy, nemzetközi viszonyok és a közgazdaság minden ügyében”. A mérsékeltebbek, így például Irányi Dániel és köre viszont megelégedtek volna a perszonálunióval, míg a tőlük is jobbra állók mindössze a dualista konstrukció egyes elemeinek magyar szempontból kívánatos módosítására törekedtek. A különböző ellenzéki álláspontok a századforduló éveire lényegében az önálló magyar jegybank, az önálló vámterület és a közös hadsereg magyarországi ezredeinek magyar szellemű irányítására szűkültek, még ha egyik-másik párt programjában szerepelt is végcélként a perszonálunió elérése. Azt, hogy a „közösügyi rendszer nem vált be”, s hogy „az 1867-i kiegyezés nem volt egyéb, mint egy nem sikerült kísérlet”, a 48-asok közül a század elején jószerével már csak az idős Mocsáry hangoztatta.¹⁷

A 67-es alapokat elfogadó kormányzat nem akadályozta a Kossuth-kultusz terjedését. Politikai iránymutatását azonban soha egy percre sem vette komolyan. Torinóból küldözgetett episztoláit a realitásoktól elszakadó és józan ítélőképességét egyre inkább elvesztő, beszűkült gondolkodású emigráns psziché

¹⁶ Gerő András. *Képzelt történelem*. PolgART, Budapest, 2004, 58–67.

¹⁷ Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos. In: *Mocsáry Lajos válogatott írásai*. Szerk. Kemény G. Gábor. Bibliotheca, Budapest, 1958, 7–120. – Idézetek a 45. és a 102. oldalon. Vö. Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon 1867–1944*. Korona Kiadó, Budapest, 1999, 18–27.

olyan hasznavehetetlen termékeinek tartotta, amelyek a legkisebb mértékben sem kérdőjelezzik meg az 1867-es kompromisszum szükségességét és helyességét. Az itthoni 48-asokra pedig mint felelőtlen demagógokra vagy mint naiv álmodozókra tekintett. 1896-os könyvében ifjabb Andrássy Gyula a kiegyezés mérlegét így vonta meg: „Amit a szabad alkotmány 1848-ban nem bírt elérni, mert nem tudta organisálni az erőt, amelyet a szabadság által nyerhetett volna; amit nem bírt elérni az absolutismus, mert nem adván szabadságot, nem állt igazi erő rendelkezésére: azt elérte, azt a problémát megoldotta a dualismus, midőn a szabadsággal a monarchia népeinek oly kincseket adott, amelyekért áldozni és vérezni is készek, s midőn a közös védelem szervezésével az így rendelkezésére bocsátott segélyforrásokat teljes kihasználhatókká tette. [...] A kiegyezés sikerét éppen az bizonyítja, hogy annyi jogot tartott fenn a magyar nemzetnek és oly mértékben elégítette ki kívánságait, hogy nincs, hogy nem is képzelhető magyar hazafi, aki azért, amink van, ha ő többet akar is, ki ne állana a gátra. Ma politikai nézeteltérések vannak köztünk; van olyan, aki a külön sereget, a külön külügyi képviselőket helyesebbnek tartaná és érttők küzd; de nincs olyan, mint amink voltak és lehettek a régi kurucok, kik szívesebben látták az ellenség győzelmét, semhogy a jogtalan status quo fönntartásához pénzükkel és vérükkel hozzájáruljanak.”¹⁸

A történetírás ranke-i felfogását valló és érvényesítő Marcza-li Henrik Andrássy könyvét teljes joggal apológiaként értékelte. Tárgyilagosabb tónusban ugyan, ám a mérleget ugyanakkor ő maga is nagyon pozitívan vonta meg. Az 1867 utáni években – foglalta össze véleményét egyik tanulmányában – „megszilárdulnak a közállapotok, szembetűnő a haladás és az állami élettel együtt megerősödnek a szabadságnak és a magyar nemzetiségnek a garantiái is”. Anomáliák, főleg gazdasági téren, persze elő-

¹⁸ Gróf Andrássy Gyula: *Az 1867-iki kiegyezésről*. Franklin Társulat, Budapest, 1896, 133–135.

fordultak. „De ha az 1867. XII. törvénynek nem volna semmi más értelme, mint az, hogy egy emberöltőn át lehetetlenné tette a harczot két oly ország közt, mely addig örökös viszályban állott: még akkor is méltók lennének alkotói mindkét ország há-lájára.”¹⁹

Elismerően, ám nem fenntartások és kritika nélkül írt a kor-szokról a honfoglalás ezeréves évfordulójára kiadott Szilágyi-fé-le magyar történeti összegzés 10., záró kötetének utolsó feje-zetében Beksics Gusztáv szabadelvű, vagyis 67-es képviselő és politikai publicista is. Értékelésének figyelemre méltó eleme volt az a párhuzam, amelyet a 19. századi Magyarország három nagy államférfija, Széchenyi, Kossuth és Deák között vont. A kiegye-zés sikeréhez eszerint Széchenyi „rhapsodikus lángelméjére” és „tépelődő szellemére”, amellyel felrázta nemzetét, valamint az „izgató italra”, melyet Kossuth adott be népének, éppúgy szük-ség volt, mint Deák Ferenc „nyugodt elméjére s tiszta jellemére”, valamint „kibékítő és alkotó kezére”. Még metaforikusabban fo-galmazva: „Az újjászülető népek életében előbb kell következ-nie a zivatarnak, s aztán a nyugodt, öntudatos erő harmonikus diadalának. A világos és nyugodt derűt, a delelő nap mindent megvilágító fényét meg kell előzniök a hajnal phantastikus kö-deinek, a ragyogó fénysávoknak, melyek optikai csalódásokat idéznek elő. Széchenyi, a nemzet hajnalát felidézve, szükségkép fény-csalódásokat hozott létre, Kossuth pedig azon korai ziva-tart, mely után a legderültebb nap szokott következni. Deák Fe-renc a nemzeti ébredés hajnalán a két nagyszellemű vezér közt foglalt helyet, s hol egyikhez, hol másikhoz állott közelebb, soha sem osztozva egyiknek tévedésében sem.”²⁰ Vagyis a három po-litikus közötti habituális és eszmei különbségeket nem tagadva Beksics megpróbálta mindhármukat a közelmúlt ünnepelt át-

¹⁹ Marczali Henrik: A kiegyezés. *Budapesti Szemle*, 1905 (122. köt.), 436–448. – Idézet a 448. oldalon.

²⁰ Beksics Gusztáv: I. Ferenc József és kora. In: *A magyar nemzet története*. Szerk. Szilágyi Sándor. X. köt. Athenaeum, Budapest, 1898, 649–651.

alakulásának egymást természetes módon kiegészítő vezérei-ként prezentálni, és a közelmúlt egyként vállalható hőseiként az utókor elé állítani.

A meg-megújuló törekvések ellenére Deáknak és a kiegyezésnek sem ekkor, sem később nem alakult ki olyan kultusza, mint Kossuthnak és a szabadságharcnak. Bár *A magyar nemzet története* utószavában Jókai azt írta, hogy évszázados harcok után a kiegyezéssel és a dualizmussal a magyar nemzet végre „rátalált önmagára”, s „szíve egyetért a fejével”,²¹ 1867-hez sohasem társult olyan érzelmi identifikáció, mint 1848–1849-hez. A 19. század utolsó harmadának és a 20. század első két évtizedének magyarjai tudták, hogy az „egzigenciák” szemszögéből nem Kossuthnak, hanem Deáknak volt igaza. Szívükbe mégis Kossuthot zárták, s a magyar szabadság hőseként őt bálványozták. Kossuth „üzenetére” emlékeztek, Deák figyelmeztetésére nem. Ahogy keserű (ön)íroniával Arany már 1867-ben rímekbe szedte:

Deák Ferenc! Megélünk mi
Kend nélkül;
Kívánjuk a szabadságot
*Rend nélkül.*²²

A társadalmat mélyen megosztó és a pártszerkezet alapjává vált közjogi dichotómia a 20. század elejére mérséklődött. A századforduló előtt és után alakult új, jellemzően társadalmi érdekek és ideológiai értékek mentén megszerveződött új pártok önazonosságából a Bécshez való viszony eltűnt vagy veszített jelentőségéből. Amikor a polgári radikálisok leendő vezére, Jászai Oszkár 1907-ben először körvonalazta politikai programját, annak egyik vezérgondolatává a valódi érdekeket és ellentéteket

²¹ Jókai Mór: Utószó. Uo. 838.

²² Idézi Imre László: Deák Ferenc és a magyar irodalom. In: *Deák Ferenc emlékezete*. Szerk. Szabó András. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003, 197–206.

elfedő közjogi szempontok meghaladását tette. Mint írta: a megalkítandó új párt „nem lesz sem 48-as, sem 67-es, mivel első és fő feladata lesz annak a közjogi ideológiának a kiküszöbölése, amelyet kurucok és labancok egyaránt önző osztályérdekeik taktikájára használnak fel. [...] A 67-es politika végleg diszkreditálva van, és a »nyeregbe jutott« 48 csődöt mondott. Mert vagy lakmározó oportunizmus alakult át, vagy tehetetlenül dühöngő közjogi frazeológiává. [...] Ausztria nyom bennünket, az bizonyos. De elsősorban nem hadseregével, hanem gazdaságával nyom. A népet a szegénység és nyomorúság teszi földönfutóvá, nem pedig a 70 vezényszó. És magyarosítani ingyenes állami népoktatással ezerszer jobban lehet, mint azzal, hogy magyar vezényszóval kínozzák a legénységet német helyett. A népet tehát függetlenné nem a vezényszó vagy a külső hadi dísz teszi, hanem az anyagi függetlenség. Földet kell adni a népnek és ipart. De ez a nagy földesuraknak nem tetszik, mert az ő érdekük, hogy a hitbizományok rendszere és az igazságtalan adók megmaradjanak, melyek a magyar ipart lehetetlenné teszik.”²³ Az 1890-ben alakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt *Elvi Nyilatkozatában* pedig még csak említés sem történetik a kiegyezésről. Ugyanez a helyzet az agrárszocialista pártok programjaival is, míg a Nagyatádi-féle 48-as és Függetlenségi Országos Gazdapárt Jászihoz hasonlóan nem közjogi radikalizmusa, hanem társadalmi demokratizmusa, a „népjogok széleskörű kiterjesztése” okán tartotta szellemi elődjének Kossuth Lajost.²⁴ A kiegyezés által létrehozott keretek a századelő emberének tehát érdemben megváltoztathatatlan adottságnak tűntek; gondolkodni nem e keretekről, hanem arról látszott érdemesnek, hogy e kereteket mivel töltsék meg.

²³ Jászi Oszkár *publicisztikája*. Szerk. Litván György, Varga F. János. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982, 94–100.

²⁴ *Magyarországi pártprogramok 1867–1919*. Szerk. Mérei Gyula, Pölöskei Ferenc. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest, 2003, 142–143., 260–262.

köszönte meg Domanovszkynak (és nejének) a kellemes budapesti tartózkodást.⁶³ A nyugdíjazás elhalasztása után és a relaxációval egybekötött kompenzációs aktus révén Dopsch – pályája zenitjére érve – elégedettnek érezhette magát.

A Seminar für Wirtschafts- u. Kulturgeschichte sorsáért és az utódlásáért folyó harc azonban ezzel még nem ért véget. Dopsch még tett egy kísérletet, hogy szemináriumát a bölcsészkar kötelekeiből a Jog- és Államtudományi fakultásra mentse át, amit azonban a BTK Osztrák Történettudományi Intézete mereven ellenzett. Régi sérelmek sebei szakadtak fel, régi és újabb ellentétek törttek a felszínre. Az óramegosztás problémái, a könyvtár rutinviszáljai közepette ketten is váraкоztak az utódlásra: Erna Patzelt (1894–1987), aki pomerániai anyja révén evangélikusként és nőként is kirítt a bécsi egyetemi közegből. Ő volt az első történésznő, aki 1925-ben Ausztriában habilitált, majd 1932-ben rendkívüli professzúrát kapott mestere mellett. A Történeti Intézetben pedig a sorban elsőként Otto Brunnerre (1898–1984) tekintettek, aki 1929-ben Theodor Mayernél habilitált (Dopsch mint ajánló nagyon dícsérőleg nyilatkozott róla!), s 1931-ben kapta meg a rendkívüli tanárságot. A harc, amelyet itt nem részletezünk,⁶⁴ Brunner győzelmével végződött. A minisztérium 1937 januárjától a Seminar für Wirtschafts- u. Kulturgeschichte-t „Abteilungként” a Történeti Intézet alá rendelte, s újdonsült vezetőjét, Otto Brunnert egyúttal az intézet társigazgatójává nevezték ki. Patzelt szolgálati szerződése lejártáig az Intézet beosztottja lett.⁶⁵

⁶³ Alfons Dopsch Domanovszky Sándornak (1935. szept. 30.) MTA KIK Kézirat-tár, Ms 4523/578

⁶⁴ Brunner a gazdaságtörténet mezején is kiásta a csatabárdot. Nem is annyira közvetlen támadást intézett Dopsch ellen, bár az irány nem lehetett kétséges, mint inkább túllépett rajta. Lásd Otto Brunner: Zum Problem der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. *Zeitschrift für Nationalökonomie*, 1936, 671–685. Vö. Buchner, 2008, 164.

⁶⁵ Lhotsky, 1954. 379–381.; Stoy, 2007, 127–128.

A Festschrift

1936 végén Dopsch legkedvesebb tanítványa és barátnője, Erna Patzelt elkezdte szervezni a 70. születésnapjára emlékkönyvet. Patzelt eredetileg két kötetre gondolt, ahogy Oszwald Redlich esetében történt, egy nemzetközire és egy hazaira, azonban a Seminar für Wirtschafts- u. Kulturgeschichte sorsa fölötti csatározások során olyannyira kiéleződtek az ellentétek, hogy végül a bécsi történelmi intézet tanárai bojkottálták a Dopsch-Festschriftet.⁶⁶

Hóman Bálint 1936 decemberében kapta meg a felkérő levelet. A terv szerint nemzetközinek elképzelt kötetbe Dopsch tágas érdeklődésének megfelelő gazdaság- és művelődéstörténeti dolgozatokat vártak. Az egy és két ív közötti tanulmányokat német, angol, francia, olasz vagy spanyol nyelven lehetett benyújtani. A cikkek első leadási határidejeként 1937. szeptember 15-ét tűzték ki.⁶⁷ Persze nem mindenki teljesítette határidőre a vállalást. Az olyan elfoglalt és magas állású emberek, mint Hóman Bálint további halasztást kaptak. Neki elég lett volna december 10-éig szállítani a kéziratot. Októberi levelében Patzelt csak arra kérte, hogy legalább a pontos címet és terjedelmet adja meg, amilyen gyorsan csak lehet.⁶⁸

1938 januárjára mindenesetre tekintélyes kéziratcsomó gyűlt össze, Patzelt legalábbis 46 szerző kéziratáról számolt be körlevelében.⁶⁹ A szerzőgárdában a német tanulmányok domináltak, már csak azért is, mert a kelet-európai szerzők (lengyel, magyar, cseh, horvát, szlovén), de még a norvég, finn és japán historikusok is ezen a nyelven küldték be írásukat. Tekintettel a volt alelnökre,

⁶⁶ Stoy, 2007, 142.

⁶⁷ Erna Patzelt Hóman Bálinthoz (Wien, 1936. dec. 1.) OSzK Kt Fond 15/1212

⁶⁸ Erna Patzelt Hóman Bálinthoz (Wien, 1937. okt. 14.) OSzK Kt Fond 15/1212

⁶⁹ Erna Patzelt Domanovszky Sándornak (Wien, 1938. január eleje) MTA KIK Kézirattár, Ms 4532/125. Megjegyezzük, hogy Hóman neve ekkor még nem szerepelt a beküldött tanulmányok szerzői listáján.

képviseltette magát a Nemzetközi Történész Komité vezérkarának színe-java: Harold Temperley (Cambridge), Michel Lhéritier (Párizs), Hans Nabholz (Zürich), Halvdan Koht (Oslo), de olyan nemzetközileg meghatározó nevek is felbukkannak a listában, mint Johan Huizinga és Marc Bloch. Az összes tanulmány beérkezése ugyanakkor nagy riadalmat váltott ki a kiadóban, mert a kötet terjedelme messze felülmúlta a várakozást. Patzelt, aki éppen Amerikában volt, megpróbálta táviratilag rávenni a hosszabb tanulmányok szerzőit, hogy rövidítsék le szövegüket. Domanovszky legalábbis kapott a kiadótól ilyen értelmű szabadkozó felszólítást. A kézirattal való összevetés alapján, úgy tűnik, erre nem mutatott hajlandóságot. Egyébként sem az ő írása lett a leghosszabb a kötetben.

Végül a 46 fős 1938. januári névsorból öten kimaradtak a kötetből, ám a helyettük beérkező kéziratokkal végül 43 dolgozat jelent meg a Festschriftben (közte a három magyar írás között immár ott találjuk Hóman Bálintét is). A legnevezetesebb hiányzó Marc Bloch volt, akinek lemondó levelét Dopsch unokája, aki maga is történész lett, közzétette egy Bloch emléket ápoló kötetben.⁷⁰ Bloch eredetileg már 1936. december 12-én örömmel fogadta el a közreműködést a tervezett Festschriftben.⁷¹ El is küldte tanulmányát, amely nyilvánvalóan Dopsch *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte* című 1930-ban megjelent könyvére reflektált, legalábbis a címe alapján erre következtethetünk: „Économie nature ou économie d'argent”.⁷² 1938-ban azonban az Anschlussal

⁷⁰ Heinz Dopsch: Marc Bloch et les Mélanges en l'honneur d'Alfons Dopsch. Réflexions sur une lettre de Marc Bloch datant de l'Anschluß. In: Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée et Sciences sociales (Réunis et présenté: Hartmut Atsma – André Burguière) Paris, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) 1990, 65–71.

⁷¹ Heinz Dopsch, 1990, 65. A. Dopsch 1893-as párizsi kutatóútja óta ápolt kapcsolatokat francia történészekkel, de Bloch-kal igazából Oslóban, 1928-ban ismerkedtek össze. Uo.

⁷² Erna Patzelt Domanovszky Sándornak (Wien, 1938. január eleje) MTA KIK Kézirattár, Ms 4532/125

bekövetkezett történelmi helyzet miatt megváltoztatta részvételi szándékát. Döntésének elsődleges motívuma a Németországban (és immár a hozzácsatolt Ausztriában) üldözött tudósokkal való szolidaritás kifejezése volt. „Aussi bien vaut-il sans doute mieux, pour tout le monde, qu'un auteur de ma nationalité, de mes idées et de mon nom ne figure point parmi les collaborateurs d'un ouvrage imprimé à Vienne et dédié à maître autrichien. Je me vois donc contraint, à mon grand regret, de vous prier de me rendre ma liberté et j'exprime le désir formel que mon article ne paraisse point dans la Festgabe. Je me préserve, bien entendu, d'adresser privément au Professeur Dopsch l'assurance de la respectueuse estime et du sincère attachement que je n'ai cessé de lui porter.”⁷³

Domanovszky tanulmánya „*Zur Geschichte der Gutsherrschaft in Ungarn*” címmel igazán Dopschnak szóló írás volt.⁷⁴ Nemcsak

⁷³ Marc Bloch Erna Patzeltnek, (Paris, 1938. ápr. 13.) idézi Heinz Dopsch, 1990, 70–71. A levelet faximilében is közölte: Uo. 68–69.

⁷⁴ Domanovszky tanulmánya magyar fordításban csak 1979-ben megjelent gyűjteményes kötetében látott napvilágot „A majorsági gazdálkodás magyarországi történetéhez” címen (Benke Judit tolmácsolásában). In: Domanovszky Sándor: *Gazdaság és társadalom a középkorban. Tanulmányok* (Vál. s. a. r. Glatz Ferenc) Gondolat, Bp. 1979, 167–201. Az akadémia kéziratárában fennmaradt Domanovszky eredeti magyar kézírata és annak gépelt tisztázata is. MTA KTI Ms 4530/8-9. A szöveget Domanovszky eleve a fordítás számára készítette, tehát a terminusokat eleve németül írta. Ennek következtében a kétszeres fordítás retortáján át (magyarról németre, németről vissza magyarra) valami teljesen más értelmezésű szöveget kapunk, mint az eredeti volt. Másként fogalmazva: annak révén, hogy a visszamagyarításban a 'Grundherrschaft – földesúri gazdaság', a 'Gutsherrschaft – majorsági gazdálkodás' alakban jelent meg, Pach Zsigmond Pál hetvenes évekbeli szemüvegén keresztül olvashatjuk újra Domanovszkyt. Pedig Domanovszky egészen mást akart mondani, mint Pach. Csak egyetlen példa. Az eredetiben: „A Gutsherrschaft küzdelmes magyarországi múltja mellett a Grundherrschaft ősi formái itt sokkal szívósabban fenntartották magukat, mint más országokban, ahol a fejlődés egyenesebb vonalú volt, kevesebb hullámvázsnak kitéve.” MTA KTI Ms 4530/8. 27. A visszafordítás után: „A sok nehézség közepette, amely a majorsági gazdálkodás fejlődési folyamatát jellemezte Magyarországon, egyáltalán nem meglepő, hogy a földesúri gazdaság régi formái itt sokkal tovább és szívósabban tartották magukat, mint a nyugat-európai orszá-

azért, mert a középkori nagybirtok a bécsi professzor régi témájának számított, hanem már indításként Dopsch egyik állítását tematizálta, amely a *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft*-ban láttott napvilágot: „Közelebbi kutatásokat igényel – írta [Dopsch] –, hogy pontosabban meghatározzuk, vajon a saját gazdaság [Eigenwirtschaft] elterjedése és a majorsági földek kiszélesedése [Erweiterung der Hofländereien] valóban csak a középkor végén jelentkezett-e, és csak a Keletre volt-e jellemző, mint ahogy az a nemzetgazdaságtani kutatások és Below is feltételezték. Azt hiszem sokkal régebbi, legalább is elvben már a XIII. századtól kimutatható, és nem csupán Keletre szűkítetten.”⁷⁵ A kérdés a magyar történelem szempontjából is kulcsfontosságú. Az idézet apropóján Domanovszky bemutathatta az általa létrehozott művelődéstörténeti szeminárium könyvsorozatának új eredményeit, melyek nyilvánvalóan a Dopsch által kidolgozott modell példája nyomán születtek.⁷⁶ Mint Domanovszky írta 1938-ban, a szemináriumban az agrártörténeti „témakörből már 14 dolgozat áll rendelkezésre, amelyek közül nyolc egy-egy uradalom 30-40 éves gazdálkodásával foglalkozik. A vizsgált gazdaságokat úgy választottuk ki, hogy a különböző országrészek specifikus körülményeit megvilágítsuk, és emellett lehetőleg különböző korszakokat is figyelembe vegyünk.”⁷⁷ A tanulmányban Domanovszky a magyar gazdaságtörténet-írás egész addigi teljesítményét megjelentette Acsádytól, Tagányitól, Kováts Ferencről kezdve saját tanítványaival bezárólag. A 15. század első felét Sinkovics István nagybirtokosai, a 16. század közepét Komoróczy György Nádasdy uradalma, a 17. század első harmadát, Berlász Jenő Thurzó Sza-

gokban, ahol a fejlődés vonala töretlenebb volt, és kevesebb ingadozásnak volt kitéve.” Domanovszky, 1979, 188.

⁷⁵ Domanovszky, 1979, 169. A kéziratban a Dopsch-idézet németül szerepelt, magyarra fordítását egy helyütt korrigáltuk. A Dopsch-idézet az eredeti mű 178. oldaláról való és az „ostdeutsch” kolonizáció területeire vonatkozott. Alfons Dopsch: *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*. Wien, 1930, 178.

⁷⁶ *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*. 1–15. k. 1932–1943.

⁷⁷ Domanovszky, 1979, 169.

niszló felső-magyarországi birtokainak adatai reprezentálták. A legtöbb tanulmány azonban a 18. századot érintette: a század első feléből Tholt Judit a sárvári Nádasdyak majorgazdálkodását, Csapodi Csaba az Esterházyak alsó-lendvai uradalmát, Jármay Edit és Bakács István a Felső-Tisza-vidéki regéci Trautsohn-uradalmat vizsgálta. A század második felében az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokterületét Gerendás Ernő, a 18–19. század fordulóját a gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása tükrében Wellmann Imre elemezte. Tanítványai közül, aligha véletlenül, Mályusz Elemér, Sinkovics István, Kring Miklós és Wellmann Imre kutatásaira a főszövegben név szerint is hivatkozott. A részletes áttekintés végén összefoglalta a magyarországi tanulságokat: „Ime rövid összefoglalásban néhány adat, amelyből azonban le szabad vonni azt a következtetést, hogy talán keleten sem volt olyan általános a Gutsherrlich gazdálkodás, amint hiszik. Magyarországon legalább sok mindenféle speciális körülmény sokáig akadályozta, hogy uralkodó típussá legyen. Minden erőfeszítése mellett is az eléje tornyosuló akadályoknak lényeges pontokban koncessiót kellett tennie. Sem kapitalisztikus célkitűzéseiben, sem az alkalmazott eszközökben, különösen a gutsherrlich-bäuerlich Verhältnisse alakításában nem sikerült jellegét teljesen kidomborítania. A gazdasági élet jellegét tehát nem adta meg. A XIX. századig csak törekvés maradt. Az élet azonban a régi viszonyokkal való elvegyülésében tarka változatosságot produkált. Ezeken a nehézségekben múltott a XIII. században első nekirohanásának kudarca, mert nem talált még olyan viszonyokat, amelyek közt kifejlődhetett volna. És hasonló körülmények vetették ismét vissza a XV. és XVI. századi sikerei után a XVII. században is.”⁷⁸ A „bunte Manningfaltigkeiten”-ra való finom utalás Dopsch kedvenc eszméjét érintette, ami még akkor is gesztus értékű volt, ha maga a Domanovszky által felállított tézis ellentmondott Dopsch keleti német területekre vonatkozó megállapításainak.

⁷⁸ Domanovszky, MTA KTI Ms 4530/8. 33. Vö. Domanovszky, 1979, 191–192.

Dopsch a születésnapjára gratuláló szerzőknek írott levelei sorában Domanovszkynak külön köszönetet mondott „besonders auch für Ihren schönen Beitrag zur Festschrift, der mich sehr interessiert hat”, s ez talán több volt pusztá udvariasságnál.⁷⁹

* * *

Alfons Dopsch magyar recepciójának történetét itt le is zárhatnánk. Intézményes példájának ereje minden bizonnyal nagyobb volt munkássága szellemi kisugárzásánál. A mester nyugdíjazása után azonban a bécsi szemináriumot felszámolták, könyvsorozata abbamaradt. Erna Patzeltet 1938-ban elbocsátották (1940-ben óraadóként visszavették). Megszűnt mindaz, amelynek magyarországi kapcsolatrendszerét, hatástörténetét a fentiekben vizsgálat tárgyává tettük. De, mint minden történet végére, ide is kívánczik egy epilógus.

Miután 1945-ben a bécsi egyetem négy történészprofesszora közül hármat az „Entnazifizierung” jegyében nyugdíjaztak, felcsillant a remény, hogy újra éledhet a gazdaságtörténeti szeminárium. Erna Patzelt, aki pedig a háború előestéjén szintén erősen jobbra tartott, abba a helyzetbe került, hogy a keletkezett hatalmi vákuumban megpróbálkozhatott a Dopsch-szeminárium felújításával.⁸⁰ Az új egyetemi szisztémában „Oberassistent” címmel felruházza az újrainduláskor két munkatárs segítette: Paulinyi Oszkár (1899–1982) és Herta Firnberg (1909–1994). Az előbbit azonban, aki régi Dopsch-tanítvány volt, 1946-ig Bécsben magyar levéltári delegátus, hamarosan hazarendelték Magyaror-

⁷⁹ Alfons Dopsch Domanovszky Sándornak (n. d. [1938]) MTA KIK Kézirattár, Ms 4523/580. Igaz, egy sokszorosított kéziratot kártyára lényegében ugyanezt írta Hómannak és Lukinichnek is. Dopsch Alfons Hóman Bálintnak. (1938) OSzK Kt 15/454. [1938. jún. 20.]; Dopsch Alfons Lukinich Imrének MTA KIK Kézirattár Ms 543/17 [1938. jún. 20.]

⁸⁰ Brigitte Mazohl-Wallnig – Margret Friedrich: Erna Patzelt. In: *Wissenschaftlerinnen in und aus Österreich: Leben - Werk - Wirken*. (Hg. Brigitta Keintzel, Ilse Erika Korotin) Böhlau, Wien Köln Weimar, 2002, 555–560.

szágra. Előbb az Országos Levéltárba került, majd nyugdíjazásáig az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa lett. Ritkaságnak számított, hogy post mortem ítéltek oda számára a tudományok doktora fokozatot.⁸¹ Az utóbbiból viszont, aki eredetileg Dopschnál doktorált, később szociáldemokrata színekben Bruno Kreisky időszakában osztrák tudomány- és kutatásügyi miniszter (1970–1983) lett.⁸² Az utak elváltak. A „Dopsch”-iskola és a magyar gazdaságtörténet-írás között a kapcsolatok megszakadtak. Nálunk a nyilvánosság előtt Dopschot legfeljebb a reakciós pángermán történetírás képviselőjeként említették.

Dopsch 1953. szeptemberi temetésén Erna Patzelt mondott beszédet, akinek 1959-es nyugdíjba vonulása után 1960-ban sikerült megalakítani a bécsi egyetemen a máig létező Institut für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte-t. Firnberggről (akár csak Dopschról) Bécsben utcát neveztek el. Patzeltet halálakor nem búcsúztatta egyetemi nekrológ sem.

Dopschnak sem lenne könnyű a történeteket a „kontinuitás-elmélet” jegyében összerakni és értelmezni.

⁸¹ Paulinyi 1938-ban a régi tanítványok sorában alkotó munkatársa volt az újabb Dopsch válogatásnak. A. Dopsch: *Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Gesammelte Aufsätze* 2. R. (Hg. von Erna Patzelt) Wien, L. W. Seidel, 1938. IX.; Ez a kötet nemcsak egy másik ajándék volt a 70. születésnapra a tanítványoktól, hanem az önéletrajz kiegészítéseként (*Ergänzung zur Selbstdarstellung*) megírták a nyugdíjazás és a szeminárium felszámolásának történetét – természetesen a csapat saját verzióját. Uo. 319–329.; A post mortem doktoriról lásd: Draskóczy István: Előszó. In: Paulinyi Oszkár: *Gazdag föld – szegény ország*, 2005, 8.

⁸² Otruba, 1987, 105; Knittler, 1998. 341–342. Paulinyi önéletrajza szerint 1947. jan. 1. és okt. 15. között töltötte be az asszisztensi munkakört a bécsi egyetem gazdaságtörténeti szemináriumában. Paulinyi, [1948] 2005, 407.

GYARMATI GYÖRGY

KALANDTÚRÁK EGY BALJÓS NAPON

SZTORI – CROSSOVER – HISTORY

– Repülőgépen akarsz utazni, fiam, S éppen ma?

– Miért éppen ma?

– Péntek van és tizenharmadika.¹

1) Babonás napok vonzata

1953-ban három alkalommal volt péntek 13. Február elején addig nem látott viharos szökőár pusztított Hollandiában: a „mélyföldi” területeket, településeket elöntve 1835 emberéletet követelt. (Belgiumban és az Egyesült Királyságban kisebb volt a károkozás, ám ott is 332 halálos áldozata volt.) Márciusban meghalt J. V. Sztálin. Ezt akkoriban a világ kommunista fertályán – hivatalosan – mérhetetlen veszteségként könnyezték meg. Angliát novemberben érte újabb katasztrófa. Az otthon 90 év óta veretlen csapata felett a Wembley stadionban 6:3-ra diadalmaskodott a magyar futballválogatott. (Amit a hazai rendszerpropaganda sietett a szocializmus kapitalizmus feletti – újabb – „győzelmeként” beállítani.)

¹ Párbeszéd az 1956-os repülőgép eltérítés egyik elszenvedője és édesanyja között. Dénes Tibor: *Budapest nincs többé Budapesten*. Újváry „Griff” Verlag, München, 1981, 106.

Ugyanez év nyarán „Sztálin legjobb magyar tanítványa”, Rákosi Mátyás is bukni látszott: addig együtt betöltött pártfőtitkári és miniszterelnöki pozíciói közül az utóbbi tisztségről – Moszkvában – lemondatták. A baljós napok torlódása a honi filmeseket is megihlette. A babonát kifigurázandó készült a *Péntek 13* című film, melynek főbb szerepeiben Latabár Kálmán, Kiss Manyi és Fónay Márta komédiázott. Az 1953-as magyar Pechvogel-díjat alighanem Péter Gábor, az Államvédelmi Hatóság addigi vezetője mondhatta magáénak: „Boldog újévet!” jókívánságként vétette őrizetbe Rákosi – saját villájában – már január elején, decemberben pedig életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélték. Követte azok sorát, akiknek az előző fél évtizedben ő segédkezett – fent és lent – karrier-zuhanórepülést tanulni.

A következő két év során már egy-egy péntek 13 is elég volt újabb hazai közéleti balesetekhez. 1954-ben, a svájci labdarúgó világbajnokság döntőjében vereséget szenvedett a magyar „aranycsapat”. A felfokozott – bár korántsem alaptalan – várakozásokhoz képest lett a sportfiaskó „rendszerkudarc” a pártállami vezetés, és „a nemzeti balsors” újabb csapása az alattvalók körében. 1955-ben pedig menesztették a miniszterelnöki posztról azt a Nagy Imrét, akit – az államszocializmus és Rákosi egyöntetű elutasításához képest – „kisebbik rosszként” inkább tolerált a kortárs magyar közvélekedés.

Elhúzódó, rendkívül kemény tél. 5,6-os magnitúdójú földrengés, majd jeges árvíz. Magyarországon ezzel köszöntött be 1956. Januárra, áprilisra és júliusra ismét három rossz ómen pénteket jelzett a naptár. Ráadásként jött a nyár eleji dunai zöldár. Valóra válni látszott a szarkasztikus korabeli bon mot: „A szocializmus építésének öt fő ellensége: a kapitalizmus – és a négy évszak.” Már csak a – meteorológiai előrejelzésekben nem szereplő – *forró ősz* volt hátra. De ne szaladjunk előre.

Július közepén – ahogy az mifelénk illik – kánikula. A rekkenő hőségben a kötelezően párthű sajtó alkalmankénti renitenskedése mellett egyre inkább a „máshonnet fújó szelek”

szárnyán érkező „ballonok” konkurens információi segítették a tájékozódást. A politika reprezentánsainak ténykedését hivatalos verzióban továbbra is sikertörténetként igyekeztek tálalni, miközben ugyanazok „befürdés” egymásutánjaként tűntek fel a pesti közbeszédben. A cenzúramentes civil hírbörze tartalmi másságához stílusváltás is társult. Az addig inkább óvatoskodó vagy szorongásosan konok-dacos elutasításhoz képest a félelemmentes, ironikus-vitriolos szabadszájúság évadja köszöntött be. Ennek – bizonyára nem teljes, ám így is gazdag – gyűjteménye olvasható Zimándi Pius premontrei szerzetes korabeli naplójában. A több tucatnyi – nyelvöltögetően „nyelvújító” – kiszólás közül csak kettőt idézünk a történet középpontjában álló hónap legfontosabb eseménye, Rákosi Mátyás megbuktatása kapcsán. Nevezett lemondásának maga által hirdetett oka, betegség: egyebek mellett magas vérnyomás.² Ennek azonnali kaján átirata: „Rákosi baja hipertonia és broztata.” (Versus: J. Broz Tito.) A kortársak – szintén primőr – véleménye a váltásról: „a pártvezetés megerősödött, ám elmaradt a kormány nagyobbítása.”³ (Versus: Gerő Ernő, illetve Nagy Imre.) Az évtizedes terroruralom kinevetése, paródiává szublimálása jelezte leginkább, hogy a regnálóknak – társadalmi vélelem szerint – kitelt az idejük. Függetlenül attól, hogy ezt az érintettek belátják-e, vagy sem. A vakációhoz ezúttal nem társult politikai-közéleti uborkaszезon.

Az 1956. július 13-iki pénteken a hírcsatornák maguk is „csatornáztak”. A hónapok óta tartó evakuálás után ezen a napon

² E hipertónia tartóssága még évtizeddel később, memoárja vonatkozó részeinek indulatos papírra vetése idején is valószínűsíthető: az SZKP XX. kongresszusától, 1956 februárjától kezdődően másról se szól Rákosi emlékidézése, mint egy Belgrád–Moszkva–Budapest háromszögben fél éven át ellene szőtt galád összeküvérsől. A fő machinátor a JKSZ vezetője, aki Sztálin moszkvai elparentálása után most – úgymond – személyesen rajta kíván bosszút állni azért, mert „annak idején [1949-ben] a Rajk-per politikai éle Titoék ellen irányult.” Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1940–1956*. 2. kötet. 992–1033. Az idézett félmondat, 1007.

³ Zimándi Pius: *A forradalom éve. Krónika, 1956-ból*. Századvég Kiadó – 1956-os Intézet, Budapest, 1992, 119, 122.

hagyta el az utolsó brit mundéros egység a Szuzei-csatorna övezetét. Idehaza ugyanekkor adták át rendeltetésének teljes hosszában a Tisza és a Berettyó között kiépített Keleti-főcsatornát. A *Szabad Nép* tudósítója szerint ez lett „Magyarország hatodik legnagyobb folyója.” Már ha az folyó... Alighanem az avatási ceremóniához felszolgált – a kánikulát elviselni segítő – sörfolyam is inspirálta a délibábos víziót. Ezzel próbálták ellensúlyozni, hogy a pártvezér Rákosi és a miniszterelnök Hegedüs András is távol maradt a szalagátvágástól.⁴ Hirtelen akadt ennél fontosabb dolguk, ám az akkor még – nem tervezett – kulisszák mögötti fejlemény, s embargós hír volt.

Ugyancsak 1956. július 13-án rögzítette naplójába Jugoszlávia moszkvai követe, Veljko Mićunović: „Hruscsov megkért, hogy a következőket közöljem Tito elvtárrsal. A magyarországi helyzet rendkívül bonyolult. Szuszlov visszatért Budapestről és felolvasta jelentését a KB Elnökségének ülésén. Az oroszok úgy döntöttek, hogy erőteljesen Rákosit fogják támogatni! Hruscsov elmondta, hogy nagyon jól tudják, hogy milyen nehéz helyzetben van, de azt is tudják, hogy mindazt, amit elkövetett, Sztálin parancsára tette. Rákosi csak annyira bűnös, amennyire ők itt Moszkvában. Rákosi ma ezt nem vallhatja be nyíltan, mint ahogy az oroszok sem tehetik. Ezért döntöttek úgy, [...] hogy Rákosit támogatják.”⁵ A „mindazt, amit elkövetett” formula mögött sok minden meghúzódhat, ám az adott időszakban ez elsősorban a koncepció

⁴ Több korábbi kezdeményezés után a Keleti-főcsatorna építése – az első ötéves terv (1950–1954) keretében – 1951-ben kezdődött nagyobb lendülettel, odavezényelt szakmunkások mellett nagyszámú rabmunkással. Utóbbiak 1953 őszi szabadítása után a kivitelezés megtorpant, így szó sem volt arról, hogy az a tervciklus 1954-es végéig elkészüljön. Másfél évvel később, 1956 júliusában végül Erdei Ferenc, a minisztertanács elnökhelyettese avatta fel az elkészült csatornát, ám annak – eredetileg tervezett – hajózhatóvá tétele már menet közben lekerült a napirendről. Borvendég Zsuzsanna – Palasik Mária: *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv Magyarországon, 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

⁵ Veljko Mićunović: *Tito követe voltam*. Moszkva, 1956–1958, Interart, Budapest. 1990. 86.

perek garmadájában meghurcoltak – köztük a Jugoszlávia elleni kishidegháború eszkalálásában megkülönböztetett szerepet játszó budapesti Rajk-per – ekkori nyilvános felülvizsgálatára, s mindekelőtt Rajk László teljes körű rehabilitálására vonatkozott. Ez „meztelen a király” helyzetbe hozhatta Rákosit, s ha nagyon sarkba szorítják, önmagát mentendő még akár a Rajk–Tito affér közvetlenül Moszkvába vezető szálai is nyilvános diskurzus tárgyává válhattak, ami végképp nem állt a Kreml érdekében.

A nagyköveti bejegyzésen a tinta sem száradhatott meg, mielőtt Mihail Szuszlov alig véget ért vizitje után gyorsváltóként érkezett Budapestre ugyanezen a napon Anasztáz Mikojan, az SZKP KB titkára. Az MDP rohanvást összetrombitált Politikai Bizottsága előtt kijelentette: „a magyarországi helyzet miatt Központi Bizottságunkban és az egész szocialista táboron belül nyugtalanság tapasztalható, amely abból indul ki, hogy nem engedhető meg, hogy Magyarországon bármiféle váratlan, kellemetlen esemény történjék.”⁶ A bizottság ülése után – egyebek mellett – azt táviratozta Moszkvába, hogy „a hatalom napról napra egyre inkább kicsúszik az elvtársak kezéből”⁷ – elvtársakon a rákosista pártvezetést értve. A zárt ajtók mögötti helyzetértékelés önmagában is elégséges lehetett arra, hogy Mihail Szuszlov után rögz-

⁶ Az MDP PB tagjai számára ez konkrét megnevezés nélkül is egyértelmű utalás volt a két héttel korábbi poznani munkásfelkelésre. A poznani „Sztálin Művek” dolgozói 1956. június 28-án sztrájkolni kezdtek egy újabb normaszigorítás miatt, mely addig is alacsony munkabérük csökkenését helyezte kilátásba. Tiltakozásukat nyomatékosítandó a város főterére vonultak, majd arról értesülve, hogy több társukat lefogták, a tartományi pártbizottság, illetve belügyi székház elé vonultak át, ahol tüzet nyitottak rájuk. Ezt követően utcai barikádharc kezdődött a munkások és a mőresre tanításukra odavezényelt belbiztonsági alakulatok között. A két napon át tartó összetűzésnek több mint hetven halott, kétszázötven sebesült áldozata lett. Ezen túlmenően tartóztattak le további 250 személyt, ellenük büntetőeljárást indítva. Andrzej Paczkowski: *Lengyelország történetéből, 1939–1989*. 1956-os Intézet, Budapest, 1997, 201–202.

⁷ *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárból*. Válogatta, jegyzetelte: V. Szereda és A. Sztikalin. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1993, 40–41.

vest egy újabb – nála is magasabb sarzsit viselő – válságkezelő legátust röptésnek a magyar fővárosba, mindazonáltal a Ferihegyen landoló Mikojan táskájában már ott volt a Rákosinak szánt „selyemzsínór” is. Ennek részletesebb felidézéséhez vissza is, előre is lapoznunk kellene a naptárban. Hagyjuk most egy időre a magas politika aggodalmaskodó bennfenteseit a saját levükben főni, mert – nem sokkal messzebb – más is történt ugyanazon a kacifántos pénteken.

Anasztáz Mikojan delegációs konvoját még láthatták elhajtani a pesti belváros irányába azok az utasok, akik ekkor a Ferihegyi repülőtéren voltak. Közülük tucatnyian egy belföldi viszonylatban közlekedő gépmadár indulására vártak, ám ők aligha tudhatták, hogy talán a prominens vendég érkezése miatt szenvedett némi késedelmet járatuk felszállási engedélye. A Budapest–Szombathely–Zalaegerszeg útvonalon menetrend szerint közlekedő MALÉV járat 1956. július 13-án, délután két óra körül startolt Ferihegyről, 14 utassal és 5 főnyi személyzettel. Győr légterét elhagyva derült ki, hogy az utasok fele gépeltérítő, akik pár percnyi dulakodás után – másoknak sérüléseket okozva, maguk sérüléseket szenvedve – hatalmukba kerítették a repülőgépet. Fegyverrel kényszerítették a pilótát, hogy a délnyugatra fekvő Szombathely helyett a nyugatra húzódó államhatár irányába kormányozzon. A gép 15 óra körül elhagyta az ország légterét, majd Ausztriát átrepülve a Német Szövetségi Köztársaságban landolt, egy Ingolstadt melletti repülőtér kifutópályáján. A földet érést követően nem sokkal mindenkit a helybéli kórházba szállítottak, mert – két személyt leszámítva – ápolásra szorultak. Ennyit dióhéjban a másik eseményről – egyelőre.

„Több dolgok vannak földön és egen”, mondhatnánk a dán királyfival (még az Arany János által fordított *Hamlet*-változat szerint). E napon, a ferihegyi repülőtéren – egymásról mit sem tudva – szinte összetalálkozott a történelmi fent és lent. A magas politika és a közemberi cselekedetek ilyen szimultánja minden napos, ám a történész céhben nem szokás azt olyan tudatosság-

gal egymásra reflektáltatni, mint a zenei műfajokat keresztező ún. crossover. (Vagy amiképpen az a sztálinizmus korszaka által inspirált Micsurin-viccekből ismerhető.) A szóban forgó konkrét „történelmi tér-idő” a Rákosi Mátyás által resztalinizálni próbált magyar államszocializmus bukásba forduló bomlásának éppen felgyorsuló fázisa. A vizsgált esetek további sajátossága, hogy a pártegyeduralom felsőbb régióiban történetekhez képest – melynek hatóköre „csak” szocialista relációban volt nemzetközi –, az alattvalók szabadság-turizmusa jelentette a kontinentális léptékű, vasfüggöny-crossover rendkívüli eseményt.

2) Crossover fent: a Rákosi Mátyást megbuktató kalandtúra

A rossz ómen dátummal kapcsolódó két szint közül, előbb a budapesti vezércserébe torkolló magasabb szintű politikai sakkjátzsma aktuális lépéseit idézzük fel. Ezt egyszerre játszották a moszkvai szovjet pártelnökség tagjai „önmagukkal”, mert egymás között is nehezen jutottak dűlőre, hogy az 1953 óta immár sokadik magyar rendszerkrízisből mi lehetne a célravezető „kigázolás”. Zajlott e parti egyúttal Moszkva és Belgrád között is. A Kreml több mint egy éve komoly erőfeszítéseket tett, hogy Jugoszláviát visszaédesgesse a szocialista táborba, ám – a „láncos kutyából” újra *elvtár*sá avanzsált – Tito most már kutyába se nézte Rákosit, illetve kötötte az ebet a karóhoz: a magyar pártvezető ejtése a feltétele annak, hogy végigszívja a szovjet pártvezetőkkel a kommunista békepipát. A Veljko Micunovic által közvetített sürgöny harmadfél kulcsmondata – „amit elkövetett, Sztálin parancsára tette. Rákosi csak annyira bűnös, amennyire ők itt Moszkvában. Rákosi ma ezt nem vallhatja be nyíltan, mint ahogy az oroszok sem tehetik” – nem „elbocsátó szép üzenet”, hanem a tettestárs „nagy testvér” szolidaritásának ritka lenyomata. Hiába diszkreditálták a halott Sztálint alig néhány hónappal azelőtt az SZKP elhíresült XX. kongresszusán, az ún. Rajk–Tito-ügy ódiu-

ma Sztálin utódaira hullana vissza, ha Rákosi – önmagát illetően is politikai harakirit elkövetve – kitálalna.

E szimultán játszma harmadik résztvevője ugyanakkor Budapest volt. Úgy tűnik, Rákosi mindvégig azzal hitegette önmagát, hogy Moszkva számára ő nélkülözhetetlen a magyar provincia élén. Ehhez képest sokadrangú, hogy belpolitikailag – immár saját pártját illetően is – mindinkább ellehetetlenült. Érezte, hogy e partiban egyre inkább az ő feje a tét, ám éppen abban bízott, amit a szovjet pártvezetés – mint fentebb láthattuk – Titónak bevalólt. Ők maguk is harapófogóban vannak. Csak éppen a sakokban, kártyában legtöbbször ott tébláboló kibicekkel nem számoltak, akik többnyire kaphatók arra, hogy bámészkodó statisztából játékosokká lépjenek elő.

A Szovjetunió budapesti nagykövete, Jurij Andropov magyarországi helyzetjelentései 1956 márciusától május végéig egyre kezelhetlenebb, ziláltabb belpolitikai viszonyokról tudósítottak, beleértve ebbe Rákosi „trónjának” megingását is, ám ő – végül is Moszkva álláspontjával egybevágóan – Rákosi megtartásával kalkulálva tudósította feletteseit.⁸ (Talán ezzel is összefüggésbe hozható, hogy a szovjet pártelnökség belső egyet nem értesei miatt zarándokoltak egymás után a magyar fővárosba – különmegbízottként – előbb M. Szuszlov, majd A. Mikojan.) A vészhelyzet érzékelése és a téblábolás megelégedése készíthette cselekvésre az MDP legfelső vezetésének – önállóságra korántsem szocializált – néhány tagját. A politikai bizottsági tagok *egy része* – a módszert tekintve – ugyanazzal a konspiratív fondorlatossággal lépett akcióba, amelyet magától Rákositól volt alkalmuk tíz év alatt ellesni. A börtönbüntetését töltő egykori ÁVH vezetőt, Péter Gábort *újabb* írásos vallomástételre vették rá a koncepciók perek kreálásáról. Ezúttal viszont érvénytelenítették számára azt a korábbi tilalmat, hogy a pártvezetés prominensei nem jöhetnek szóba. A három évvel

⁸ Baráth Magdolna: *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002.

korábbi félreállításáért, bebörtönzéséért és – Rákosi által bűnbak-ká kreált – megaláztatásaiért elégtételt remélő volt titkosszolga a megrendelésnek eleget téve „kitálalt”. Nem csupán az időközben újabb bűnbaknak kiszemelt Farkas Mihályra tett vallomást, hanem vaskosan kompromittálta magát Rákosit is – immár kivédhetetlenül.⁹ Ez felpörgette az eseményeket. Péter Gábor sorsdöntőnek bizonyuló beadványa 1956. július 10. környékére datálható.¹⁰ Rohanvást készített fordításnak és azonnali Moszkvába juttatásnak kellett történnie ahhoz, hogy öt nap múlva, július 15-én az SZKP Prezídium egyik tagja, Anasztáz Mikojan már a szovjet testület felhatalmazásával érkezzen Budapestre, Rákosi ügyének rendezésére.

Egymást érő gyors egyeztetések nyomán az MDP Központi Vezetősége 1956. július 18-án kezdődött ülésének első napján –

⁹ Péter Gábor életfogytiglanra ítélt beadványa az MDP Pártbizottságának. In: *El nem égett dokumentumok*. Szerk. Koltay Gábor – Bródy Péter. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1990, 13–29. E vallomásban az volt a dupla csalafintaság, amiről Péter Gábor továbbra is hallgatott. Az egyik, hogy Farkas Mihály és Rákosi Mátyás tényleges szerepvállalásának leírásához képest gondosan mellőzte az időközben újra politikai bizottsági taggá választott Kádár János korabeli intenzív közreműködésének firtatását. A másik, hogy nem esett szó az annak idején koncepcióformáló szovjet közreműködésről.

¹⁰ A fentebb idézett *El nem égett dokumentumok* című kiadványban Péter Gábor „őszinte vallomásának” gépirata 1956. július 10-i dátummal szerepel. J. Andropov budapesti szovjet nagykövet egy nappal *korábban* (július 9.) datált feljegyzése viszont már annak tartalmát is ismerve nyugtázza, hogy a börtönben ülő egykori ÁVH vezető „Rajk és más elvtársak haláláért nem Farkast, hanem Rákosi elvtársat tartja az igazi bűnösnek.” Eszerint Péter eredeti beadványának bizonyára július 9. előtt kellett íródnia, hogy az a börtönből a BM Vizsgálati Osztályának közvetítésével Kovács Istvánon – a „Farkas-ügyben” kiküldött vizsgálóbizottság vezetőjén – keresztül, s időközben orosz nyelvre fordítva eljusson Andropovhoz, aki arról nevezett napon már Moszkvának referálhat. Baráth Magdolna: *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956*. I. m. 323. Azaz, a magyar facsimile a Péter Gábor-féle beadvány gépi átiratának egyik lehetséges dátumát rögzítette, ám nem az eredeti kézirat papírra vetésének dátuma. Nincs nyoma annak, hogy Andropov nagykövet – aki a XX. kongresszus után is mindvégig Rákosi pártján állónak tűnt –, erről a „selyemzsinór-sodrásról” tájékoztatta volna magát Rákosit. Annál sokatmondóbb viszont az, hogy az inkriminált feljegyzést Kádár János haláláig saját, „magán-páncélszekrényében” őrizte. Itt rátalálva került azután e páncélszekrény többi irataival együtt a hivatkozott *El nem égett dokumentumok* című kiadványba.

formálisan saját kérésére, ténylegesen a szovjet pártvezetés kezdeményezésére – felmentette Rákosi Mátyást első titkári tisztségéről. A bukott vezérnek ez volt az utolsó „nyilvános” fellépése Magyarországon.¹¹ A központi vezetőségi ülés végeztével – hivatalos indoklás szerint gyógykezelésre – a Szovjetunióba utazott. Ezt a diktátor-betegséget keresztelte el azután a pesti utcai szleng a már említett hipertóniára, ám ennél fontosabb volt Rákosi el-távolításának koreográfiája. Moszkva ezzel – mintegy visszamenőlegesen – Tito–Rákosi viszállyá szimplifikálta a Rajk-affért, s úgy tett, mintha Rákosi menesztésével döntőbíróként nyújtana Titónak utólagos elégtételt. (Rajk László mésszel leöntött maradványai ugyanekkor továbbra is a máriabesnyői útkanyarulat árkájában porladtak. Ám ez indifferens volt a „magas politika” reprezentánsai számára, hiszen a Rajk-gyilkosság első számú felelősenek félreállításával az utolsó akadály is elhárulni látszott Moszkva és Belgrád új geostratégiai frigyének beteljesülése előtt. Látszott...)

Így kapcsolódott össze az a két év, mely több baljós péntek tizenharmadikával volt megtűzdelve. Politikatörténeti elnevezésekkel az 1953–1956 közötti időszak *olvadás, új szakasz, de- és resztalinizálás* egymásutánja. A hegeli megszüntetve megőrzés (Aufheben) szocialista-realista előadása volt abban az értelemben, hogy a – sosem volt – „szocialista törvényesség” megvalósulását hirdette. Ténylegesen inkább volt a fából vaskarika imperatívusza, ahol egy módosított *sollen* akaródzást próbáltak *sein*-ként kommunikálni. Hegel vulgarizálása egyszersmind a „kommunista világszellem” köznapi működésébe enged bepillantást. Rákosi Mátyás ugyan már 1953 nyarán megbukott – miután saját moszkvai főhatósága diszkreditálta a sztálinizmus magyar provinciájában általa beüzemelt hadikommunista terroruralmat –, ám annak tényleges foganatosítására várni kellett mindaddig,

¹¹ MOL. 276. f. 53/35. ö. e. Ugyanekkor választották meg az MDP új első titkárának Gerő Ernőt, titkárnak pedig Kádár Jánost, aki ezzel „ugyanazt” a sarzsit szerzte vissza, mint amilyen poszton 1949-ben strázsált – Rákosi Mátyás mellett.

amíg a Sztálin halála után újrafogalmazott szovjet geostratégiai szcenárió érvényesítése szempontjából a magyar helytartó nem lett olyan tehetetlenné, hogy ténylegesen is meg kellett tőle szabadulni. A szuperhatalmi stratégia változása, illetve időzítése tekintetében újragondolandó – bár itt és most a részleteknél nincs mód elidőzni –, hogy az 1953–1956 közötti magyarországi fejlemények mennyiben járultak hozzá érdemlegesen, illetve mennyiben voltak csak „adalékok”, szereplői milyen mértékben eseményformálók vagy csak színpadi statiszták a rendszer összeomlásához vezető végkifejletben. Ennek ideje három év múlva érkezett el. Asztrológusok a megmondható, hogy a fekete péntek szériája milyen szerepet játszott ebben.

3) *Crossover lent: a pénteken csütörtököt mondó rendőrpisztoly – avagy a közrendűek szabadság-kalandtúrája*

Fentebbi, sajtókommuniké tömörségű felidézéséhez képest a vasfüggönyön rést ütő MALÉV gép kalandja politikai habitus, szociológiai érdeklődés, technikatörténeti indíttatás vagy éppen – péntek 13 – hiedelem-analízis mentén sokféle irányban részletezhető. Az alábbiakban főként az első két szempontra koncentrálok. A menetrend szerinti indulási idő 13.53 volt, ehhez képest a szovjet gyártmányú, HA – LIG jelzésű LI 2 típusú személyszállítóval bonyolított járat 14.07 perckor startolt.¹² A repülőről 14.53-kor vették az utolsó – „SOS kényszerleszállást hajtok végre” – rádióüzenetet, amely ekkor Győr és Szombathely között félúton, Szil község magasságában járt. Utána a rádiókapcsolat megsza-

¹² A történetekről, az elkövetőkről éppúgy, mint a gép személyzetéről és utasairól, valamint a korabeli – külföldi – médiából több száz oldalas dokumentáció maradt fenn a „Polyák György és társai” vizsgálati dossziében, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTTL). 3.1.9. V-140.865. Az idézőjelben használt kifejezések zöme ebből a „Polyák-dossziéból” való. A továbbiakban csak a nem innét származó információk forrását jelölöm.

kadt, mivel annak vezetőkeit az expilóta Polyák György – a gépeltérítés első számú szervezője – megrongálta. 15.15-kor Rajka–Hegyeshalom–Hainburg légtérében hagyták el Magyarország területét. Az alacsonyan szálló repülőt két csehszlovák határőr azonosítani tudta a Hainburggal átellenben lévő Duna-partról. A gép Ausztriában is kis magasságban követte a Duna vonalát. Az Alpok térségében – azt északról kikerülve – emelkedett magasabbra, de ezen túljutva sem fordult délnyugatnak a tervezett úti cél, München felé. A Duna mentén navigálva, az üzemanyag vésszes fogyása közepette vették észre Ingolstadt szomszédságában az üzembe helyezés előtt álló manchingi NATO repülőteret, ahol 19.30-kor sikeres kényszerleszállást hajtottak végre.¹³ (Ez légvonalba Budapesttől 650 km, de nem tudható, hogy mennyi volt a navigálási kitérőkből, két alkalommal a gép körözéséből, illetve a fel-le „loopingokból” adódó úttöbblet.¹⁴)

A történet szereplői három csoportba szortírozhatók: a gépeltérítők, a személyzet, és az ugyanezen járatra – hivatali kiküldetésben – jegyet váltó többi utas.

Az *eltérítők*: Polyák György, 25 éves „volt repülő hadnagy”, „repülőtiszt”. A történet idején az I. számú Mélyépítő Vállalatnál technikus, Lábatlanban dolgozó budapesti lakos. 1949-től a Néphadseregben teljesített szolgálatot, 1953-ban leszerelték, és az MDP-ből is kizárták. (Nős, 3 éves gyereke van.¹⁵) Iszák Fe-

¹³ A Magyarországon készült korabeli nyomozati jegyzőkönyvekhez képest egyedül Dénes Tibor emlékszik úgy – 25 év múltán! –, hogy délután 6 órakor landoltak. Dénes Tibor: i. m. 114. Emlékezetem szerint a vasfüggöny akkoriban időzóna-határ is volt, azaz a budapesti időhöz képest az NSZK-ban ugyanakkor egy órával kevesebbet mutatott a vekker.

¹⁴ Ha a manőverezési úttöbbletet 50–100 km közé tesszük, akkor sem lehetett több az átlagos menetsebesség 130–150 km/óránál. Ugyancsak technikai részlet, hogy noha több pisztolylövés eldőrdült a dulakodás közben, a gép még nem – a ma ismert – „túlnyomásos” szigeteléssel készült, így a repülőgép karosszériájának (vagy nyílászáróinak) keresztüllövése sem okozott nyomáskülönbségből eredő belső robbanást.

¹⁵ Polyák György szüleit – azzal a gyanúval, hogy tudtak tervéről – rendőri felügyelet (ref.) alá helyezték.

renc, 25 éves. A Lábatlani Cementgyár laboratóriumának vegyésztechnikusa. Előbb a Veszprémi Vegyipari Egyetem, később a Budapesti Műszaki Egyetem esti tagozatos hallgatója, közben slapaj a pécsi Dunántúli Naplónál, emellett boksoló. Felesége, Iszák Ferencné 19 éves. Balla József, 26 éves. Az I. számú Mélyépítő Vállalat dömpervezetőjeként Lábatlanban dolgozott, s ugyanott szintén boksolt. (Polyák György egyik utalása szerint „volt tanár”, ami mögött néhány szemeszter után odahagyott szegedi egyetemi tanulmány rejtezett.) Ifj. Pintér Károly, 19 éves. (Csecsemőkorában örökbe fogadva élt mostohašzüleivel, s e „státuszát” nem sokkal korábban tudta meg.) A budapesti Kábel- és Sodronygyár dolgozója. Nőtlen, budapesti lakos, sportrepülő. Ugyanez volt a hobbija a 25 éves Jakaby Józsefnek. Nős, egy gyerekkel, Hollandiában és Amerikában rokonai éltek. Kiss Gábor, 24 éves. A Magyar Optikai Művekben szerszámszerkesztő, nőtlen budapesti lakos. Utóbbival együtt hárman hódoltak az ökölvívásnak, hárman pedig a repülés szerelmesei. Közöttük Polyák György volt a minden régebbi szovjet gyártmányú repülőtípust ismerő profi pilóta. A gépet elkötő alkalmi csapat összetételét nézve, nem olyanok, akik meg szoktak volna ijedni a saját árnyékuktól. Ezt volt kénytelen konstatálni a gépeltérítést hivatalból vizsgáló BM VII. Közlekedési- és Postaiszabotázs-elhárító Főosztály vezetője, Ács Ferenc államvédelmi ezredesnek a történetek után egy héttel szignált „összefoglaló jelentése” is: „Polyák ... banditatársai segítségével lefegyverezte Doktor elvtársat és megtörte a legénység ellenállását.”

Jakaby József egyik ingolstadti interjújában arról szölt, hogy „a csoport a menekülést egy budapesti eszpresszóban tervezte ki”. Ezt más alkalommal a „Bristol” bárba lokalizálja. E kávéházi cselszövés bármelyik változata kaján fricska a magyar titkosrendőrségnek, amely – úgymond – mindenütt jelen volt. Polyák és Iszák mellett Somody Imre vétlen utas is megemlítette – utóbbi hallomás alapján –, hogy létezett még egy további személy, „aki több pisztolyt is tudott volna vinni, de valamilyen oknál fogva a gépről lemaradt.”

Ugyancsak Polyák elbeszéléséből tudható, hogy ő maga, Iszák Ferenc és Balla József előzetesen megejtettek egy „próbarepülést” a Budapest–Zalaegerszeg között ingázó járaton. Június 30-án vonaton utaztak le és július 3-án repültek vissza. Ekkor tűzték ki a vállalkozás időpontját július 13-ra, arról értesülve, hogy azon a hétvégén Zalaegerszegen ifjúsági összejövetel készülődik. A már említett Somody Imre egyenesen „DISZ fesztivál”-ról vélt tudni. Több más utas és a repülőgép biztosítótisztje, Doktor Elek alhadnagy szerint ezért nem keltett különösebb feltűnést, hogy az utazni készülőkre láthatóan egy korosztályhoz tartozik.

Az utasok tartalmilag egybehangzó elmondása szerint ártalmatlanná tételük Polyák György „Nini ott van Győr” kódolt jeladására kezdődött. A férfi utasokat kezdték el – ólmosbotokkal, franciakuksokkal – csépelni, mert közöttük vélték civilben elvegyülni a biztonsági tisztet, ám nem tudták, hogy melyikük lehet az. (Doktor Elek rendőr alhadnagy a pilótafülkében tartózkodott.) Polyák György másnapi nyilatkozata szerint azonban kódolt felhívása az akció megkezdésére úgy hangzott: „Nézzék, két repülőgép száll ott.” Most akkor melyik változatnak adjon hitelt a történész? A „primer forrásnak”, avagy az egyidejű, de mégiscsak „hallomáson alapuló” többségi emlékezetnek? Az ütlegetés elszenvedői számára ez alighanem sokadrangú kérdés volt, a múlt feltárójának meg sokadik példa arra, hogy egy történés résztvevői – már másnap – eltérő módon emlékeznek ugyanarra.

Azon aligha van csodálkozni való, hogy a gépeltérítőket – helytől, rendszertől függően – különböző minősítésekkel illették. A budapesti *Szabad Nép*, illetve a skandalumot vizsgáló ÁVH iratai szerint „hazaárulók”, „banda”, „banditák”.¹⁶ A nyugati hírszolgálatok jelentéseiben „kommunistaellenes magyarok”, „a vasfüggöny-országokból menekülők”, míg a történetek leírása: „anti-

¹⁶ Azóta tanulgatjuk az együttélést a légi kalózkodás híreivel – és annak a *terrorizmus* körébe sorolásával is. A maga idején ez a minősítés sem a hazai hivatali iratokban, sem a publikus hírekben, kommentárokbán nem tűnt fel.

kommunista utasok és kommunistabarát legénység tűzharca a levegőben”, „szabadságba való menekülés”. A *Szabad Európa Rádió* másnapi, 1956. július 14-i híradásában úgy tudta, hogy „hét egyetemista” a gépeltérítő, s ehhez hasonlóan „hét magyar diákként” aposztrofálta őket aznapi tudósításában a *Reuters* is. Ez a minősítés mindössze egy, munkája mellett tanuló gépeltérítőre illett. Az viszont igaz, hogy életkoruk alapján mindegyikük gyerekként élte meg a világháborút, s Rákosi Mátyás egyszerre kíméletlen és rapszodikus-anarchikus diktatúrájában váltak felnőtté. Ám – amint azt nem sokkal később már Magyarországon is leírhatták – „a félelem és a rettegés napjaiban, hónapjaiban, éveiben”¹⁷ nem csupán ambícióikhoz, de képességeikhez mért perspektíva is alig kínálkozott számukra. A normális hétköznapi megélhetés is épp annyira volt ínséges, mint amennyire kiszámíthatatlan.¹⁸

A személyzet. Góré János, 25 éves első pilóta, repülőgép parancsnok. Fenesi János 24 éves másodpilóta. Benedikt Károly, 22 éves hajózó távirász, rádiós. Tóth Sándor, 32 éves hajózó szereplő.¹⁹ Doktor Elek, 36 éves „repülőgép kísérő rendőr alhadnagy elvtárs. [...] Tíz éve végzi ezt a feladatot, először mint államvédelmi, az utóbbi időben mint rendőri beosztott.”²⁰ A Belügyminisztérium Személyzeti Főosztály vezetőjének jelentése szerint „a személyzet mind a négy tagja politikailag megbízható, ellenőrzött személy, akik eddig szakmai munkájukat becsületesen végezték.

¹⁷ *Hétfői Hírlap*, 1956. október 15.

¹⁸ Iszák Ferenczel (Frank Iszák) 2005-ben hosszú életútinterjú is készült Budapesten, amelyben érthetően a „repülőtolvajlás” áll a középpontban. Emellett számos további információ olvasható egykori gépeltérítő társairól, valamint a korabeli fiatalok hányatott mindennapjairól a Rákosi-korszakban. 1956-os Intézet. Oral History Archivum (OHA) 824.

¹⁹ Az ÁVH összefoglalók szerint „Tóth Sándor hat éve informátorunk, [...] részünkre eddig becsületes munkát végzett.”

²⁰ Doktor Eleket a Belügyminisztérium személyzeti főosztályvezetőjének 1954. október 14-i parancsa minősítette át államvédelmi törzsőrmesterről rendőr törzsőrmesterré. ÁBTL 2.8.1. 2972/1954. Szem. Főv. parancs. Másfél év múltán már lehetett alhadnagy, de a vonatkozó előléptetési parancsnak nincs nyoma.

Góré János bátyja államvédelmi százados. [...] A gép személyzete becsületes magatartást tanúsított és minden igyekezetével azon volt, hogy a gépet magyar területen szállítsa le.” A – korabeli elnevezéssel – káderanyagokban fellelhető idézetek azt tanúsítják, hogy nem volt cégen belüli törekvés a személyzetet felelősséggel terhelni a gép eltérítésének sikeréért.

Közülük leginkább Doktor Elek személye érdemel külön figyelmet. A vállalkozás sikere szempontjából a biztonsági tiszt volt az első számú kockázati tényező, mert ő legalisan viselt fegyvert és – ha a szükség úgy hozza – szolgálati kötelezettsége volt azt használni. Az AP hírügynökség szerint Doktor „a vörös rendőrség egyik főhadnagya”, „a kommunista titkosrendőrség egyik tisztje”, „titkosrendőr”, „detektív”. A *Reuters* is „magyar rendőrtisztként” említi, s csak a *Szabad Európa Rádió* szerint „felfegyverzett ÁVO-s”. Polyák György – az AP-nek adott hosszú interjújában – visszatérően használja Doktor Elekre vonatkozóan az „ÁVH tiszt” kifejezést. Ez adódhat abból, hogy azokban az években, amikor Polyák maga is a légierőnél szolgált, valóban az ÁVH hivatásosaiból kerültek ki a biztonsági gépkísérők. Átminősítésük azután történt, hogy őt menesztették a hadseregtől. Annyiban valóban Doktor Elek rendőr alhadnagy volt a gépeltérítés kulcsfigurája, hogy ügyetlenkedése segítette elő annak sikerét: idegességében kétszer egymás után élesítette pisztolyát, s az így előállott tölténnytorlódással maga tette azt működésképtelenné. A pilótafülkébe fegyverrel behatoló Polyák György annak köszönhetette életben maradását, hogy a rendőr alhadnagy – fegyverével együtt – csütörtököt mondott. Őt harcképtelenné téve a gépeltérítés alighanem kudarcha fullad. Doktor Elek „hivatali helytállását” felettesei korántsem minősítették makulátlannak. Erre utal, hogy míg a gép személyzetének minden más tagját kitüntették hazatérésük után, a rendőrtiszt nem részesült hasonló szolgálati elismerésben.²¹

²¹ Nem akadtam nyomára annak, hogy a gépbiztosító rendőrtisztnek – a szolgálati szabályzat szerint – hol kellett tartózkodnia az út során: az utastérben vagy a

Az *utasok*. Szántó György, 33 éves. A Zalaegerszegi Ruhagyár műszaki igazgatója. Nős, két gyerek apja, MDP tag. Hivatalos úton járt Budapesten. Szántó külön pechje, hogy noha eredetileg gyorsvonaton utazott a fővárosba, visszaútra elcserélte jegyét a vállalat tervosztályának vezetőjével, akinek még Pesten kellett maradnia. Így lett a repülőkaland akaratlan részese. Komáromi Károly 32 éves. A Zalaegerszegi Ruhagyár műszaki osztályának vezetője. Nős, két gyerek apja, MDP tag. Hivatalos úton járt Budapesten. Paukovits Tibor, 34 éves. A SZÖVOSZ Vas megyei volt titkáráként említi, aki éppen Budapestre települése ügyében járt a fővárosban. Nős, két gyerek apja. Somodi Imre, 27 éves. Az Észak-Dunántúli Áramszolgáltató Vállalat gépészmérnöke. Nős, szombathelyi lakos. Hivatalos úton járt Budapesten. Horváth Béla, 33 éves. A Magyar Posztógyár tervosztályának helyettes vezetője. Budapesti lakos, elvált, az MDP-ből kizárták. A magyar női kézilabda B. válogatott keret edzője. Hivatali kiküldetesként indult Zalaegerszegre az ottani ruhagyárba. Antal Ilona, 19 éves. Szintén a Magyar Posztógyár dolgozója, alapszervezeti DISZ titkár. Hajadon. Hivatali kiküldetesként indult Zalaegerszegre. Menedékjog kérése után a *Daily Express*-nek adott nyilatkozata szerint őt „a kommunisták választották modellnek, divatbemutatókhoz”, bár ő nem ambicionálta a manökenséget. Dénes Tibor dr. (de nem orvos), 49 éves budapesti lakos, a Népművelési Intézet munkatársa. Nős, egy gyerek apja. Hivatalos ügyben indult Szombathelyre.

A manchingi földet érés után a gépen utazók mindegyikét az ingolstadti kórházba szállították. Már itt felkeresték őket mind a német biztonsági szolgálat, mind pedig a CIA munkatársai. Ez-

pilótafülkében. A két helyszín közötti „szabad mozgása” – civilben – bizonyára gyanút keltett volna, mivel az utasoknak a repülés során tilos volt a pilótafülkébe lépniük. Avagy arról lett volna szó, hogy a hidegháborús hisztéria – „az is gyanús, ami nem gyanús!” – korabeli drilljében a gép személyzete nem kevésbé igényelt folyamatos szemmel tartást, mint az utazók köre? Akkor viszont legalább két biztonsági tiszt jelenlétét igényelte volna a belföldi járatok többsége.

után két csoportba rendeződött át a társaság: hazatérők és külföldön maradók. Azokat, akik politikai menedékjog elnyeréséért folyamodtak, két nap elteltével elkülönítették a többiektől és egy közeli menekülttáborban kaptak elhelyezést. A hét fős gépeltérítő társaságon kívül további két személy választotta a külföldön maradást az utasok közül. Horváth Béla és Antal Ilona, a budapesti posztógyár munkatársai, akiket a továbbiakban „jegyespárként” emlegettek a külföldi tudósítások.²²

A hazatérés mellett döntött a repülőgép személyzete és öt utas. Nekik meg kellett várniuk a nyugatnémet és a magyar hatóságok kapcsolatba lépését velük és azok egymással való egyeztetéseit, amit nehezített, hogy akkoriban Magyarország és az NSZK között nem volt diplomáciai kapcsolat, s a frankfurti magyar kereskedelmi képviselő csak vis major esetén – külön felhatalmazással – vállalhatott konzuli feladatokat. Emellett az is időbe telt, hogy az osztrák idegenrendészeti szervek biztosítsák a hazatérés mellett döntők számára az Ausztrián való átutazási vízumot. A kényszerű várakozás azonban többük lábadozása, gyógyulása szempontjából nem volt haszontalan, s egy Rákosi Mátyástól időközben mentesített Magyarországra térhettek vissza. 1956. július 19-én két nyugatnémet mentőautóból és több további személygépkocsiból álló konvoj indult útnak. A hazatérők július 20-án – a bécsi magyar követség szervezésében – az osztrák fővárosban éjszakáztak. Július 21-én Hegyeshalomnál beléptetve voltak ismét magyar felségterületen, s a déli órákban érkeztek Budapestre. Ketten még hordágyat igényelve, a többiek már járóképesen borulhattak össze őket váró hozzátartozóikkal.

A korabeli tudósításokból kimaradt annak említése, hogy az utastérben tartózkodók sebesülései csak részben származtak a gépeltérítők ölmosbotjaitól, szerszámaiktól. Ugyanilyen váratlan és veszélyes volt a repülőgép többszöri „fejreállítása”, miáltal az

²² Az emigráltak elbeszéléseinek felhasználásával 2011-ben Fazakas Péter készítette a történetből tévéfilmet, „Szabadság – Különjárat” címmel.

utastérben szállított (összesen fél tonna súlyú) több ládányi teherrakomány elszabadulva fej-, kar- és lábtöréseket okozott. Ez az utasokat és gépeltérítőket egyaránt érintette: a pilóta „dobálta”, dugóhúzóba vitte a gépet, ennek hatására szinte mindannyian masszív hányásba kezdtek. Eközben érte őket a mázsás teherládák életveszélyes gravitációs szlalomozása a szűk utastérben.²³ (Ezen a géptípuson csak egy-egy ülőhely-sor volt, közte keskeny közlekedőmezsgyével.) E történet résztvevői köznap hiandók: belőlük áll össze a „névtelen” átlagemberek társadalmi sokasága. Az ő elkeseredettségük, eltökéltségük kiút keresésének szimptomája a magas kockázatú gépeltérítésben kifejeződő „rendszerkritika”. A regnálók számára éppen emiatt volt az nehezen emészthető fiaskó. A gépeltérítési kísérlet már önmagában is jelzésértékű volt, sikeressége pedig a rendszer egésze számára lett nyilvános és látványos blamázs.²⁴

Sefton Delmer – Németország-szakértőként nevet szerzett publicista – a *Daily Express*-ben azt írta, hogy „ez a legfantasztikusabb, legszínpadiasabb vasfüggöny-menekülési történet”. Mindazonáltal az 1956. júliusi Budapest–Ingolstadt gépeltérítés színvadiassá koreografálásában a nyugati média is közreműködött. Ezt az ottani vakációs politikai uborkaszazon hírigénye is motiválta. A tudósítás direktpolitikai szintű általánosítása viszont utólagos visszatekintésben is helytálló: „Magyarország olyan válságon megy át, mely ugyanolyan robbanékony, mint amilyen a pozni volt.” A – már említett – június 28-án kezdődött pozni munkásmegmozdulások és a két héttel későbbi magyar gépelkö-

²³ Dénes beszámolója utal arra, hogy a gép már tudott késedelmes indulása miatt az ezzel megbízott reptéri dolgozók sietősen, „durván rakodtak”, s alighanem hevenyészve rögzítették az utastérben elhelyezett több ládányi teherárut. Dénes Tibor: i. m. 108.

²⁴ Egy héttel a forradalom kitörése előtt, 1956. október 15-én egy másik fiatal társaság próbálkozott – besúgás miatt kudarcba fulladt – repülőgép eltérítéssel. Ekkor már két biztosító rendőrtiszt kísérte a járatot. Ábrahám Balázs: Repülőgép eltérítési kísérlet a forradalom előestéjén. *Betekintő*, 2009. 4. sz. www.betekinto.hu/2009_4_abraham (Letöltés, 2015. január 9.)

tés között szinte minden hírportál igyekezett kapcsolatot találni. Az AP hírügynökség 1956. július 14-i kommentárja szerint „a repülőgép incidens újabb jele annak a növekvő nyugtalanságnak, amely a kommunista Magyarországon és más szovjetsat-lós országokban észlelhető.” Az *Amerika Hangja* híradásában a gépeltérítési akció mint sokadik szimptóma kínált alkalmat eszmefuttatásra arról, hogy Lengyelországban és Magyarországon ingataggá vált a kommunista pártgyeduralom.

E vasfüggönyön túli helyzetértékelések és Anasztáz Mikojan – bevezetőben idézett – diagnózisa között annyi különbség volt, hogy Nyugaton nyilvánosan is konstatálták a válságot, Moszkvában és protektorátusaiban viszont éppen ezt próbálták leplezni, s csak bennfentesek bizalmas szűk körében pertraktáltak. Mikojan budapesti missziója időközben azzal zárult, hogy – Moszkvába való hazatérés helyett – a menesztett Rákosi Mátyás tisztségébe beiktatott Gerő Ernő „miatt” déli irányba repült tovább. (Ugyanazon a napon, amikor a gépeltérítés résztvevőinek fele visszaérkezett Budapestre.) Brioni szigetén személyes érveléssel próbálta elfogadtatni J. B. Titóval, hogy Rákosi után miért a másik „legmoszkovitább” bizalmasukra esett a választás a magyarországi vezércsere során. Noha a párizsi *Le Monde* épp a szóban forgó hónap elején indított új, egész oldalas rovatot „Desztalinizálás Kelet-Európában” címmel, a magyar pártvezetés élén történt váltás csak erős fenntartásokkal fért be e rovat tematikájába. Az más kérdés, hogy az őszi hónapok azután mégis a francia sajtósok szimatát igazolták: nem szenvedtek desztalinizációs hírhíányban ebből a régióból.

Akiknek – koruknál fogva – még megadatik, arra emlékeznek, hogy a gépeltérítés a maga idején széles körben lett közbeszéd tárgya. Ám országos terítésben aligha egyformán. Ezt támasztja alá Zimándi Pius már idézett – történelem alulnézetben – naplója. Nevezett akkoriban a Jugoszláviával szomszédos – határon inneni – Délvidéken bóklászott. Rokonlátogatások, ehhez társuló verbális „hírszolgálat”. Ebből tárul fel, hogy azokban a

napokban – az általa bejárt vidéken – Rákosi Mátyás menesztését „felszabadulás” fohással kommentálták ugyan, ám a következő – eben gubát cseréltek – mondat már rendre aggodalmat tükrözött. Tito Mikojannak „politikai magas polcon” fogalmazta meg Gerővel szembeni averzióját. A bácskai földművesek sokkal kevesebb információ birtokában tették ugyanezt „békaperspektívából”, pária szinten. Fél évtizeddel korábban ezért még mindannyiukat „titoistának” bélyegezték volna...

4) Egy filosz a sok műszaki között

A fentiekben jószerivel csak a történetek in statu nascendi felidézésére törekedtem. A végéhez közeledve vázlatos kitérőt teszek az utasok egyikének pályafutására. Nem Polyák Györgyről vagy Iszák Ferencről szólok, akiknek sorsválasztása mondhatni magától értetődően folytatódott a tengerentúlon az US Air Force-nál, illetve – a CIA-től szabadulva – vegyészeti laboratóriumban, magazin szerkesztőségben, magánnyomozó irodában. A Horváth Béla – Antal Ilona „jegyespár” útját sem követem, akik a fátumnak köszönhetően éltek az alkalommal, s a Rákosi-rendszerből való szabadulás mellett itthoni magánéletük zátonyait is maguk mögött hagyva választották az emigrációt. Hozzájuk képest inkább lett számomra figyelemre méltó Dénes Tibor sorsa, aki az út nagy részét öntudatlanul repülte végig, mert az ütlegelések hatására elájult. Neki lett volna hová mennie: nyelveket beszélt, Svájcban és Franciaországban is éltek rokonai. Ám saját családja itthon volt. Hazatért. Sőt mi több – mintha csak társasutazáson lett volna –, „kis színest” is rittyentett a vasfüggöny-crossover tekergésről.²⁵

A Nagyváradon 1907-ben született Dénes Tibor a maga 49 évével jócskán a repülni vágyók doyenje volt. Ő még láthatta a századelőn a ferencjózsefi „boldog békeidők” alkonyát és annak

²⁵ Ingolstadt-i benyomások. *Szabad Nép*, 1956. július 24.

vérzivataros végét, az első világháborús összeomlást. Utána az ő családja is a csonka hazába települt át. Középpolgári sarj, ám szülei az áttelepülés után különváltak, maga pedig „kegyelemkenyér” diák lett különböző rendi gimnáziumokban. Utána önfenntartóként járt egyetemre Pesten, Pécsen, majd Párizsban. Magyar–francia szakos tanári diplomát – s hozzá doktorátust – szerzett. Alkalmi rendező, dramaturg, írt film- és színikritikát. A „színház az egész világ” kulturális univerzumában el is lenne szabadúszóként – egyre inkább szabadsághiányos hazájában –, ha köznapi apróságok közbe nem jönnek. A második világhégés kezdete előtt időlegesen még gimnáziumi katedrán is állhatott. Hamarosan munkaszolgálatos büntetőbrigád kiváltságosai közé verekedte be magát – korántsem önszántából –, mígnem 1944-ben századát a keleti frontra hajtották. Az impériumváltással összekapcsolt rendszerváltás éveiben távol tartotta magát a hazai forgatagtól: a Szovjetunióban volt fogságban – leginkább erdőirtásban, favágásban képezte magát. 1947 elején tüdőbajjal gazdagodva került haza.

Itt a „Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára” – akkor még így hívták az 1949-ben szétválasztott két nagy közgyűjteményt – alkalmazottja lett, ám onnét szinte azonnal szabadságolják is, mert „hadifogságban szerzett súlyos betegsége gyógykezelését” igényel. Ezt a támogató levelet „meleg pártolással” felterjesztő főigazgatónak, Tolnai Gábornak alighanem abban is része lehetett, hogy Dénes, gyógykezelésének lezárásaként az év utolsó harmadában ösztöndíjat kapott Svájcba, ahol (mostoha) testvérbátyja élt. Kúrával is felérő útját egy párizsi kitérővel zárta, színháztörténeti könyvének még hiányzó adatait gyűjtve össze. Nyugatról megtérve látott hozzá az OSZK-ban egy különálló Színháztörténeti Gyűjtemény szervezésének, majd annak vezetője lett. Eközben – 1950-től – a színháztörténet tanára a színészképző főiskolán. 1951 októberében – azzal az indokkal, hogy diákjai egy csoportja valamiféle (soha nem konkretizált) összeesküvésbe keveredett –, mint „átnevelésre alkalmatlan em-

beranyag”-ot²⁶ (sic!) internálták Kistarcsára, ahol bonuszként tbc-je is kiújult. Sokakkal együtt Nagy Imre miniszterelnökségének kezdetén, 1953 őszén szabadult. A lábadozási idő leteltével időlegesen a békéscsabai színházban volt dramaturg és diákszínhátszást szervező, majd a Népművelési Intézetben kapott állást. A gépeltérítés napján itteni munkájának részeként indult szombathelyi kiküldetésre.²⁷

A nem tervezett ingolstadti kirándulásról – mint fentebb már érintettem – hazatért. A kaposvári színház friss dramaturgi megbízása azonban éppoly rövid, ám emlékezetes közjáték lett, mint október–november fordulóján a forradalom napjaiban elindított *Igazság* szerkesztése Obersovszky Gyulával és másokkal. A második szovjet intervenció után ebben részt venni napról napra növekvő kockázatot jelentett. Kamasz fia lába alatt is egyre forróbbá vált a talaj, mert az ún. pesti srácok egyikeként fegyverrel, Molotov-koktéllal múlatta az október végi napokat: mindketten a keresettek listájára kerültek. „Apu, ugye neked nagyon nehéz életed volt? Azt akarod, hogy nekem is olyan sorsom legyen?” – szólt fia „El innen!” nógatása –, de az apa még ekkor is rögeszmésen aprehendált az ország elhagyása ellen. 1956 decemberében mégis csatlakozott százezernyi, lábával szavazó társához. Ekkorra az *Igazság* folytatásaként indított szamizdat *Élünk* is kimúlóban volt, készítőit egymás után fogták le. Egy „életmentő füles” elle- nére is csak a fátumnak köszönhetően került el, hogy társaival

²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-96 958/4.

²⁷ Dénes Tibor életére vonatkozóan – memoárján és a róla szóló idézett írásokon túlmenően – az OSZK Színháztörténeti Tára irattárában találhatók dokumentumok, főként az általa szervezett Színháztörténeti Gyűjtemény működésének kezdeteiről. A főiskolán tanúsított – úgymond – „népi demokrácia ellenes” tevékenységéről, illetve internálásáról lásd, ÁBTL 3.1.9. V-96 958/1-5., illetve ÁBTL 4.1. A-502/1. dossziék. A Kádár-kori titkosszolgálat emigrációs levelezéséből is begyűjtött, amit tudott, (ÁBTL 3.2.1. Bt-123.) és kiküldött vagy Nyugaton élő ügynökeikkel is figyeltették: ÁBTL 3.2.5. O-8-095/1-3.; 3.2.3. MT-125/2.; 3.2.3. MT-705/8.; 3.2.4. K-1461/2.

együtt maga is rács mögé kerüljön.²⁸ Az addig megéltek alapján már nem elég kalandvágyó ahhoz, hogy itthon maradjon: fiával együtt menekült el.

Életének hátralevő bő negyedszázadában a literátor emigránsokhoz hasonlóan kereste – s idővel meg is találta – a helyét Nyugaton. Korából 10 évet „lehazudva” sikerült könyvtáros állást kapnia Genfben. Húsz évvel későbbi nyugdíjazásakor települt át a dél-svájci Luganóba. E hely mikroklimája nemcsak megviselt szervezetének volt kímélő kúra. Végre azt csinálhatta, ami iránt fiatalsága óta elhivatottságot érzett. Írt, írt, írt – értelemszerűen emigráns magyar lapokba –, bekalandozva a széépészettudomány műfajait. Tüskés Tibor rá emlékező írása szerint „nála nincsenek szigorú, diszciplináris határok”.²⁹ Életfogytig hurcolt mikeskelemeni honvágya leginkább *Budapest nincs többé Budapest* című korrajz-memoárján süt át. Ebben – egyebek mellett – a gépeltérítés történetét is felidézte. Mindmáig a legrészletesebben írja le a repülő kalandtúrát. Az átéléstörténet személyessége a morális nézőpontot sem mellőzi. De mert dramaturg is volt, a légi-kalózkodásra vonatkozó véleményét úgy illeszti – az ingolstadti kórházban folytatott – párbeszédbe, hogy önnön mondandóját kezelőorvosa szájába adja:

– Mindenkinek természetes joga életét ízlése és igényei szerint elrendezni.

– De nem mások életének kockáztatásával.³⁰

Szükségtelen tovább idézni a több mint memoár kortablóból, mert az 34 éve megjelent. Igaz, külföldön. (Bár azokban az évti-

²⁸ Az *Igazság/Élünk* szerkesztői közül 1956 után Obersovszky Gyulát első fokon 4 évre, másodfokon halálra, felülvizsgálat után életfogytig tartó szabadságvesztésre, Gáli Józsefet első fokon halálra, másodfokon 15 év szabadságvesztésre ítélték.

²⁹ Tüskés Tibor: Dénes Tibor ébresztése. *Jelenkor*, 2007, 9. sz. 918–930.

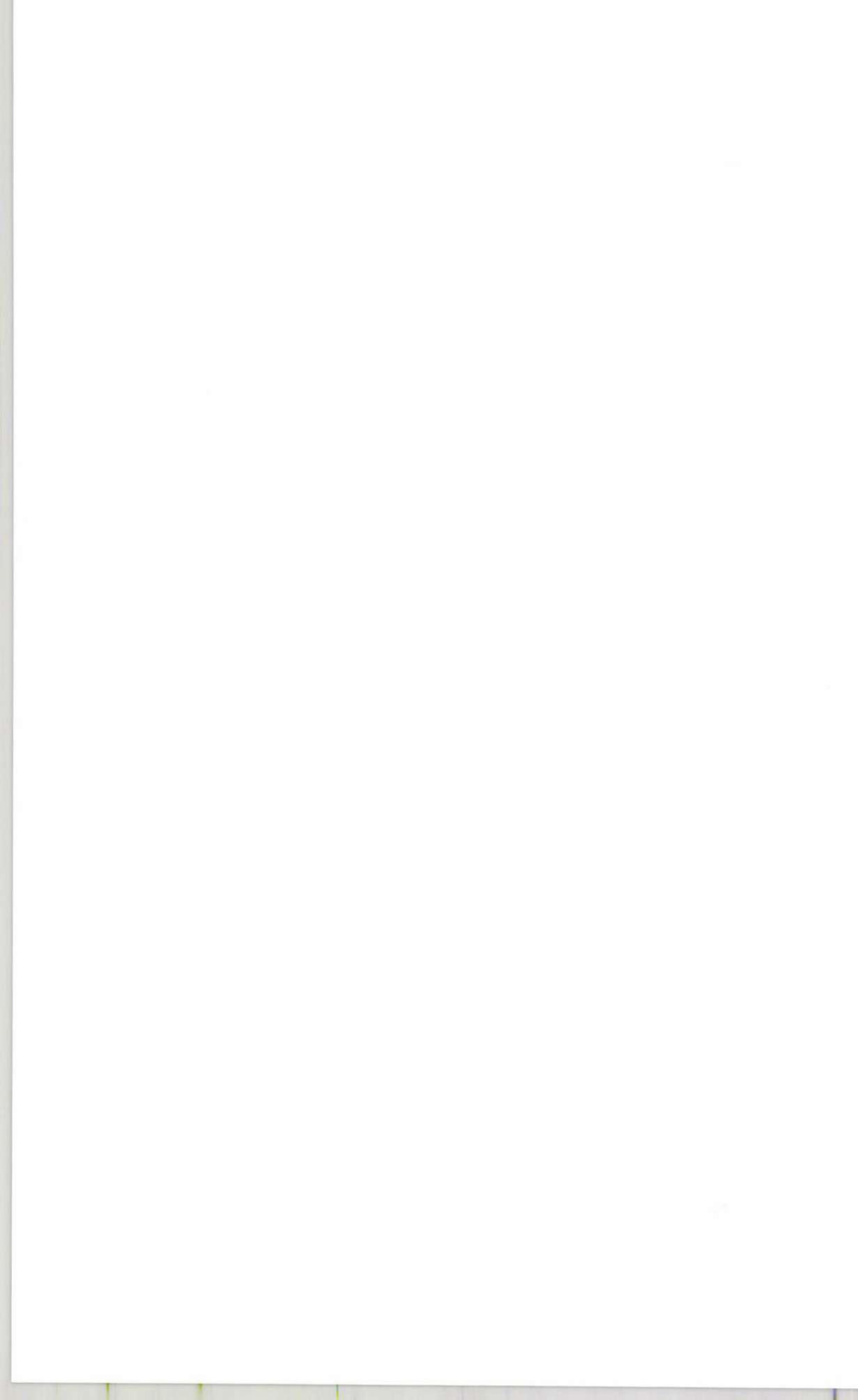
³⁰ Dénes Tibor: *Budapest nincs többé Budapest*. Újváry „Griff” Verlag, München, 1981, 117.

zedekben Bécs után talán München volt a másik – emigránsokkal teli – „legmagyarabb” város.) Manapság bárki elolvashatja, aki még nem szokott le az egyre inkább avítnak tartott Gutenberg-galaxisban való szörfözésről. Dénes Tibor 1983 márciusában hagyta itt az árnyékvilágot.³¹ Egyike lett azoknak, akik leginkább emigránsként hagytak jelet maguk után. Őket illetően jórészt még a feledés stádiumában tart a huszadik századi magyar történelmi emlékezet.

Vác, 2015. február 13. (péntek)

Erre az évre ismét három péntek 13-mat jelez a kalendárium...

³¹ Saáry Éva: Dénes Tibor utolsó napjai. *Új Látóhatár*, 1983, 3. sz. 403–411. Hagyatékának Magyarországra került része a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) emigrációs gyűjteményében fellelhető, immár – a közelmúltban őt követő – Saáry Évával együtt, aki élete utolsó évtizedében a legközelebbi barátja volt.

PÓK ATTILA

JÁSZI OSZKÁR FEUDALIZMUSFOGALMA – A MÁBÓL NÉZVE

Mikor ért véget a feudalizmus Európában? Számos forrás szerint 2008. december 11-én egy apró, 5,5 négyzetkilométer területű, 600 lakosú, brit fennhatóság alatt működő, a La Manche-csatorna területén található szigeten, Sarkon, ahol 2008 decemberében tartottak először választásokat. Az ezt megelőző 450 évben az Erzsébet királynőtől kapott privilégiumok alapján az örökletes hűbérúri pozíció volt a legmagasabb tisztség a szigeten, a hűbérúr negyven hűbérese irányította a helyi társadalmat. 1565 és 2008 között kétszer volt érezhető Sark szigetén a világtörténelem hatása: 1940–1945 között német megszállás alatt volt a sziget (a háború után német hadifoglyok építették az egyik legfontosabb utat), majd 1990 augusztusában egy francia munkanélküli kézi-fegyverrel, bejelentett időpontban kívánta elfoglalni a szigetet. Az agressziót egy helyi önkéntes rendőr akadályozta meg: elkérte az agresszor puskáját, aki beletörődött a lefegyverzésbe.

Az igazi változást a dúsgazdag Barclay fivérek hozták, akiknek 1993-ban megtetszett a hely, a szigethez tartozó még kisebb szigetcskén kastélyt építettek, fejlesztették a turizmust, a helyi aktív munkaerő 25%-át foglalkoztatták, de befolyásukat korlátozta a helyi hűbérúr hatalma. Ezért Barclay-ék demokratikus

változásokért lobbiztak, az addig békésen vegetáló közösségben egymással vetélkedő pártok jöttek létre, gyűlölködő közéleti harcok kezdődtek. A 2008. december 11-ei választásokon győzött a népképviselő elve, de a demokratikusan megválasztott képviselők túlnyomó többsége a hűbérúri rendszer megtartása mellett döntött. Ezért Barclay-ék először valamennyi beruházásuk viszsza vonásával fenyegettek, de rövidesen némileg enyhült a feszültség, sőt a Barclay család újabb területeket vásárolt fel. A család terjeszkedése azonban újabb konfliktusokat okozott és a helyzet mára olyan feszült, hogy a Barclay-befektetések helyi képviselője folyamatosan testőrökkel őrizteti magát egy olyan közösségben, ahol nincs főállású rendőr és a biciklilopások (autót nem szabad használni a szigeten) a legsúlyosabb bűnügyek.

Bölcsészek és társadalomtudósok számára ritkán adatik meg a laboratóriumi kísérletezés lehetősége; Sark esete talán elgondolkodtató felvezető lehet egy olyan íráshoz, amely a magyarországi demokratikus gondolkodás és a demokratikus politikai szervezkedés, mozgalmak történetének egy mozzanatához kapcsolódva vet fel aktuális kérdéseket.¹

Jászi Oszkár (1875–1957), a nagykárolyi² orvos gyermeke, talán akarata ellenére is a 20. századi magyar politika és politikai gondolkodás szimbolikus személyisége; jelentőségének biztos mércéje a nevéhez kapcsolódó, egymásnak élesen ellentmondó

¹ Sarkról lásd http://www.telegraph.co.uk/travel/destinations/europe/uk/channel_islands/6702186/Supreme-Court-rules-in-favour-of-Sark-feudal-system.html# 2009. december 1.

<http://www.independent.co.uk/news/world/europe/european-feudalism-finally-ends-as-sark-heads-for-democracy-1061281.html>

<http://www.simplysark.info/forum/sark-news/5655-barclay-brothers-accused-trying-silence-dissent-sark.html>

² Ablonczy Balázs Litván György Jászi-biográfiájáról (Osiris, Budapest, 2003) írott recenziójának szavaival: „... talán kár volt azért az országért, ahol a magyar progresszió Nagykaroly néhány utcájából indulhatott el: a Jászi és Madzsar család, Kaffka Margit, Bölöni Györgyné.” <http://ufi.hu/index.php?site=cikkr&c0id=572>

értékelések sora. Követendő hős vagy megvetendő és elvetendő politikájú, gondolkodású antihős? A modernkori magyar társadalom sajátosságainak egyetemes látókörű elemzője, a nemzeti-nemzetiségi kérdés elméletének és gyakorlatának neves szakértője, haza és haladás eszményeinek elméleti és gyakorlati összekovácsolója, a liberális szocializmus elméletének kidolgozója, a jobb- és baloldali diktatúrák kérlelhetetlen ostromozója – avagy nyugati ideológiai ködképek kergetője, naiv, sikertelen, hazájára árulkodó politikus, javíthatatlan álmodozó, a fából vaskarika liberális szocializmus eszményének kudarcos terjesztője? E sorok szerzője a magyar demokratikus és liberális eszmei és politika hagyomány, a centralisták, Eötvös, Deák, a magyar viktoriánusok, Ady, Szabó Ervin szellemi rokonaként értékeli és tiszteli Jászit, és éppen ezért keresi a magyar liberalizmus és demokrácia nehézségeinek, kudarcainak magyarázatát. Miért írta Jászi idős korában, visszatekintve pályájára: „Ugyanazon utakon mentem, ugyanazon célok felé, mint Masaryk. A világ nézése és a problémák megmarkolása is rokon. S az eredmény? Az egyik oldalon: államalapítás, és egy teljesen és ragyogóan kiélt élet. A másikon: egy összetört ország és egy feldúlt élet.”³

Jászi igazságtalan volt önmagához: nem tudhatta, hogy életműve, megélt kudarcai ellenére, a demokratikus baloldaliság lehetőségének jelképévé válhat. Ezért támadták 1956 után, ezért értékelték nagyra a hatvanas–hetvenes években a magyar baloldali demokratikus gondolkodás múltját feltárni szándékozó kutatók, ezért lehetett emlékezete tényező 1989–1990 sorsfordító vitáiban és döntéseiben. Kritikus értékelőjének mestere, Litván György módszeréhez hasonlóan kell keresnie Jászi fogalomhasználatának, ezt kifejező értékrendjének mai szempontból nézve tévútnak bizonyult, kortársai által is gyakran kritizált elemeit.

³ Idézi Gyurgyák János: Utószó. In: Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Századvég füzetek 1. Budapest, Torony Könyvkiadó, 1989, 334.

Így jutunk a feudalizmushoz – Jászi igen sokszor e fogalomban, pontosabban a feudális hagyományokban összegezte ugyan is mindazt, amit kritizált, kárhoztatott kora Magyarországon. S bármennyire messze van Sark Magyarországtól, Jászi életének korszakai a mától, indokolt lehet a kérdés: értelmezhető-e egy-egy társadalom komplex problémahalmaza egy fogalommal; s ha netán ily módon sikerül összegzően meghatározni a problémát, melyek a változtatások korlátai és lehetőségei?

Ugyanazok a technikai vívmányok és gondolatok, amelyek a modernizáció motorjai, egyidejűleg rombolnak is. A 20. század eleji Magyarország, egy birodalom meghatározó része Európa közepén, természetesen nem hasonlítható egy apró, az egyetemes történeti konfliktusok főútjától távol lévő kis szigethez, de a természettudós laboratóriumának lombikjában lezajló folyamat is segítségül szolgálhat hatalmas természeti erők mozgásának megértéséhez.

Jászi érdeklődése, témaválasztásai, tevékenységének hatóköre igen sokat alakult aktív élete közel hat évtizede során. Feudalizmus-értelmezésének tartalma azonban nem változott. Bármilyen szempontból is elemezte a magyar és Habsburg birodalmi élet múltját vagy jelenét, a feudalizmus fogalma nélkülözhetetlen értelmezési eszközként szolgált elemzései során. Szoros összefüggésben állt ez a közép-kelet-európai régió, a Duna-völgy nemzeti feszültségeinek feloldását kereső politikusi és társadalomtudósi célkitűzéssel. Politikai programját tudományos mélyfúrásokkal is előkészítette, elemezte a történelmi materializmus állambölcseletét,⁴ sokéves kutatómunka alapján igen széles nemzetközi kitekintéssel írt terjedelmes könyvet a nemzetiségi kérdésről,⁵ máig használják 1929-ben megjelent könyvét a Habsburg Monarchia felbomlásáról.⁶ Személyiségé-

⁴ *A történelmi materializmus állambölcselete*. Budapest, Társadalomtudományi Könyvtár, 1903.

⁵ *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1912.

⁶ *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. University of Chicago, 1929. Ma-

ben egyforma súllyal volt jelen a könyvtárakban, csendes dolgozószobában számos forrást egymással szembeállító lelkiismeretes, elemző kutató és a társadalmi-politikai környezetét aktívan formálni akaró ideológus és politikus. Tudósként és politikusként is lényegében korrelációt látott demokratikus társadalmi-politikai berendezkedések és a nemzeti konfliktusok feloldása között – mind a több nemzetiségű államok belső békéje, mind az államközi viszonyok vonatkozásában. Tudományos elemzésnél és politikai hitvallásnál is a meggyőző, hatékony módszerek közé tartozik mindannak a világos kijelölése, amit az elemző vagy/és politikai programadó elutasít, a „negatív program”. A jól megkonstruált céltáblára így nagyhatásúnak remélt intellektuális nyilak lőhetnek ki.

Ilyen „negatív program”, szellemi-politikai céltábla Jászi Oszkárnál és a köréhez tartozó személyiségeknél (így például Csécsy Imre, Dániel Arnold, Szende Pál) a feudalizmus fogalma, intézményrendszere. A száz évvel később visszatekintő történész hatalmas fegyvertárat mozgósíthatna, ha célja e módszer és az e módszer segítségével kidolgozott tudományos és politikai következtetések cáfolata lenne. Ennek azonban kevés értelme volna, hiszen az utókor historikusának szembeesnie kell azzal is, hogy mindazok a problémák, amelyek Jászi szerint veszélyeztették a dualista monarchián belüli Magyarország létét, valósnak és destruktívnak bizonyultak: így a nagybirtok gazdasági és társadalmi túlsúlya, a nemzetiségi kérdés, a szociális feszültségek, a gyors változásokra nehézkesen reagáló politikai intézményrendszer. Ugyanakkor a huszadik század katasztrófái után ma már azt is tudhatjuk, hogy az általános, titkos választójogon alapuló képviselői demokrácia, az élet minden területét átható, legtágabb értelemben vett, az iparosításra alapozott modernizáció is vezethet zsákutcákba és tragédiákhoz.

gyarul: *A Habsburg Monarchia felbomlása*, Budapest, 1983. Idézetek a magyar kiadásból (Jászi 1983).

Mi is a tartalma Jászi értelmezésében ennek a minden rosszat magába foglaló „feudalizmus” fogalmának?

„Akármelyik korszakát vizsgáljuk is a magyar történelemnek, a történész mélységmérő ónja minden alkalommal a feudalizmus homokján ér feneket.”⁷

Értelmezésében a Habsburg Monarchia történelme is „tipikus feudális történelem”. Az egész államgépezetet elsősorban a feudális nemesség és a hozzá kapcsolódó fináncsőke merev osztályérdekei irányították. „Ez a feudális szellem megmérgezte a Monarchia egész intellektuális, erkölcsi és politikai légkörét, és gyújtópontjává lett minden centrifugális tendenciának.”⁸ Jászi számára a Monarchia története során a hosszú távú átalakulási tendencia a partikuláris feudalizmustól a lojális és dinasztikus feudalizmushoz vezet.⁹

Jászi és elvbarátai számára a feudalizmus fogalmának kiegészítője a reakciósság, s a feudális reakciós politika legegységesebb megtestesítője számukra Tisza István, aki nagybirtokosként, kétszeres miniszterelnökként (1903–1905, 1913–1917), képviselőházi elnökként is (1912–1913) többszörösen mindannak a szimbóluma, amit Jásziék változtatni akartak Magyarországon. „Tisza István temperamentuma a *vollblut* junkeré, ezen embertípus minden erényével és hibájával. Bátor, energikus, gyors elhatározású, őszinte és szótartó. Viszont szenvedélyes, tekintet nélküli, elbizakodott és brutális, mindenben az erős kéz politikájára hajlandó. Világnézete egyezik Ost-Elbien legkonzervatívabb nemessége felfogásával: vallás-erkölcsi, szocialista- és nemzetiségellenes, a történelmi osztályokat konzerváló. »Liberalizmusa« pusztán abból áll, hogy szívesen nyit utat a polgárság és a zsidóság felkapaszkodott vagy meggazdagodott elemeinek és gazdasági doktrínájában hajlamosabb a mozgó tőke érdekei iránt,

⁷ Jászi, 1983, 306.

⁸ Jászi, 1983, 304.

⁹ Uo., 305.

minthogy maga is a »közgazdasági tevékenység« bank- és részvény-társasági tereit szívesen kultiválta. Tekintsék csak át gondolatban e férfiú közéleti pályafutásának néhány legkiemelkedőbb etapját: a dualizmus védelme, nagybirtokosi és részvénytársasági munkásság, hajlamosság a meggazdagodott zsidók irányában, a proletariátus és a parasztság iránti ellenszenv, a szocializmus és a szabadgondolat gyűlölete.”¹⁰

A demokrácia irányába történő elmozdulást segítő lehetséges előremutató erő Jászi számára az agrár- és ipari proletariátus, amelynek történelemformáló erejét szinte költői stílusban írja le: „Ismét egy új osztály jelent meg a történelem színpadán: az emberi haladás legújabb fázisának letéteményese, az *ipari és mezőgazdasági proletariátus*. S egészen úgy, a mint az ő munkája és szervezkedései hozzák létre a társadalom új gazdasági struktúráját: akként a jövő kultúrártékeit is egyre fokozottabb mértékben az ő törekvései, az ő eszméi, az ő érzelmei és ideáljai határozzák meg. Ő ma a világtörténelem egyedüli *csakugyan kultúrszomjas* alkateleme, mert – mint jól mondták – semmit sem veszíthet és egy egész világot nyerhet meg. Mint par excellence forradalmi elem, par excellence tudomány- és művészetsóvár is.”

A gondolat itt úgy magával ragadja a szerzőt, hogy egy differenciálatlan polgárságfogalmat vezet be, miközben más alkalmakkor élesen elválasztja a profitorientált burzsoát a demokrácia és kultúratámogató, polgári státuszát kevésbé vagyoni állására, inkább műveltségére alapozó citoyentől.

„És a polgárság hovatovább abba a viszonyba kerül vele, a melyben ő állt valaha a feudalizmussal szemben, mikor attól jogait ostromolta. És tényleg ugyanabban a mértékben, melyben a polgárság a hatalmi pozíciókat elfoglalta, melyben érdekeit kielégítette, melyben a változásoktól inkább félhet, mint remélhet: nemcsak harcos kedve csappant meg a feudalizmus megmaradt

¹⁰ Jászi Oszkár: A magyarországi reakció szervezkedése. *Husadik Század*, 1910, I, 368.

rétegeivel szemben, de tudományos és művészeti szomjúsága is. Legfeljebb azt a tudományt szereti, melyről nagy rövidlátósággal azt hiszi, hogy annak eredményei hatalmi pozícióját nem veszélyeztetik. Tehát inkább a természeti s technológiai tudományokat s azokat a társadalomtudományokat, melyek védelmének szolgálatába helyezték magukat, egészen úgy, mint hajdan a vallási érdekkör védelmezésének szolgálatába.”¹¹

Ez a polgárságkép kirí Jászi világképéből, hiszen általában nemcsak a citoyeneket, hanem a burzsoáziát is szövetségesnek tekinti a feudalizmus elleni harcban. Kirí, mert az ő megítélése szerint „mindazoknak az áramlatoknak, melyek a polgári Magyarország felé gravitálnak akár mint végcél, akár pedig mint a szocializmust előkészítő közbenső alakulat felé, nincs sürgősebb és fontosabb feladatuk, mint a latifundiumok széttörése. Ugyanis azoknak a békóknak legnagyobb része, melyek ma ennek az országnak fejlődését lehetetlenné teszik, hűbéri, középkori, feudális eredetű. Ezek a békók nemcsak egy túlnyomó részben elavult gazdasági rend békói, hanem a jogi, vallási, elméleti és művészeti öröknek az a szövevénye is, mely a feudális természetű latifundium-rendszeren épül fel. Magyarország egész közelete, egész közigazgatása, egész kultúrája egy csomó főúri családnak és szolgahadjának uralmában áll. Ezt az igát másként megdönteni nem lehet, mint úgy, hogy kihúzzuk alóla azt az anyagi bázist, melyen nyugszik. Minden más eljárás pusztá félrendszabály, mely még a legerősebb industrializmus mellett sem teljes orvosság. Így semmi kétség, hogy a lordok elleni küzdelem Angliában, a junkerek elleni küzdelem Németországban és a nagy földbirtokos nemesség elleni küzdelem Oroszországban egyre erősebb lesz s egyre több szocialista látja a feudalizmus végleges kiirtásában az új rend kialakulásának nélkülözhetetlen előfeltételét. Ellenben Franciaországban, bárminő földbirtok-koncentráció következtet is ott be a feudális birtokok feldarabolása óta: feudalizmus

¹¹ *Huszadik Század*, 1908, II, 592.

ma már ott nincs és sehol nem oly világos, tiszta és határozott a proletariátus és a burzsoázia közötti ellentét. Hasonló az állapot az Egyesült Államokban is. Ha tehát Magyarországon a feudális nagybirtok romjaiból egy új nagybirtok, mondjuk a banknagybirtok alakulna is ki a jövő folyamán... még akkor is szükségképi és óhajtott ez a fejlődés, mert az új koncentráció nem hűbéri jellegű többé, hanem ipari jellegű. Vagyis tényleges gazdasági fölény eredménye, nem pedig árulások és a dinasztianak tett egyéb szolgálatok jutalma. Mondjuk így: nem fegyveres koncentráció többé, hanem marxi koncentráció. És ez óriási különbség, mert a hűbéri nagybirtokkal együtt odaveszett a középkori főrendiház, a középkori adórendszer, a grófok és a főpapok uralma, a nagybirtokot védő erkölcs, tudomány és irodalom. Helyette itt van a haladásra sokkal kevésbé veszélyes polgári Magyarország és vele szemben legsúlyosabb bilincseitől felszabadulva: a napról-napra erősbödő proletariátus.”¹²

A kritizált feudális reakciós rendszer egyik legsúlyosabb bűne Jászi szemében a szélsőségesen asszimiláló nemzetiségi politika, amely szerinte e rendszer szükségszerű velejárója. „E mellett teljesen kilátástalan, mert ha a rengeteg orosz és német állam dús pénzforrásaival, félelmetes haderejével és óriási bürokrata apparátusával képtelen volt a maroknyi finn és lengyel népet beolvasztani, minő dőreség elhinni, hogy a mai szegény, gyöngé, elmaradt Magyarország lesz képes ilyen erőszakos eszközökkel asszimilálni az ország lakosságának csaknem a felét. Végül nincs semmi szükség reá (azaz az asszimilációra), mert a magyarság békés hegemoniáját gazdasági és kulturális túlsúlya kellően biztosítja s minden erőszakos rendszabály annak csak ártalmára lehet. Elméleti abszurditása és gyakorlati kártékonyasága ellenére ez a politika kétségtelenül folyni fog tovább. [...] A feudalizmus [...] nem választhat más nemzetiségi politikát, mint épen ezt. Csakis új osztályok és új hatalmi erők érvényesülése terelheti Magyar-

¹² Jászi Oszkár: Az új Magyarország felé. *Husadik Század*, 1907, I, 478–480.

ország nemzetiségi politikáját az orosz és a porosz minta erőtlen utánzásától a svájci, belga és északamerikai példa felé.”

A legfontosabb soron lévő konkrét lépésnek az általános, egyenlő, titkos választójogot tartja Jászi: „Csakis a magyar agrár-feudalizmus romjain épülhet fel a magyar iparos állam, magyar polgár-állam, a magyar jogállam. És az út feléje: az általános, egyenlő, titkos választójog.”¹³

Jászi és köre harci módszerei között kiemelt a külföldi propaganda, annak bizonyítása, hogy az 1848-as magyar forradalomnak elismeréssel áldozó nyugat-európai közvélemény kritikusra fordulása a 20. század elején nem az egész magyar társadalom, hanem a feudális reakciós politikai elit felelőssége.

„Míg a Széchenyi, Petőfi, Kossuth, Deák alakja dicsőséget szerzett a magyar névnek, úgy, hogy a 48-as forradalmi Magyarország a világ legelső szellemeinek a rokonszenvét élvezte: addig a Wekerle–Kossuth–Apponyi-rendszer gyűlöltté és megvetetté tette Magyarországot a külföld progresszív közvéleménye előtt. Nap-nap után jelennek meg cikkek, melyek mint elmaradt, korrupt, kultúrellenes országról írnak rólunk, mint a feudalizmus és klerikalizmus utolsó védbástyájáról; mint a haladás ellen kialakulandó új szentszövetségnek egyik legveszedelmesebb fegyvertársáról (ezt egyszer Jaurès írta); mint a bornírt, lármás és tudatlan jingóizmus főtüzhelyéről; mint a nemzetiségi elnyomtatás klasszikus hazájáról. Lehetetlen ezeket az egyre szaporodó nyilatkozatokat harag és arcpirulás nélkül olvasni annak is, ki a hazafiaskodás minden előítéletével szakított és aki nagyrészt igazaknak véli, sőt hirdeti is ezeket a megállapításokat. Mert úgy érezzük, hogy eme támadások föltétlen jóhiszeműségük, sőt többnyire jó informáltságuk mellett is nagy igazságtalanságot tartalmaznak Magyarország ellen: azt, ami egy törpe és pusztu-

¹³ Nyílt levél gróf Tisza István úr ő nagyméltóságához. In: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeállította, jegyzetekkel ellátta Litván György, Varga F. János. Budapest, Magvető, 1991, 184.

ló, önző és kizsákmányoló kaszt garázdálkodása, mint az egész magyar nemzet, az egész nép bűnét állítják oda... Tényleg nemcsak a nemzetközi munkamegosztásban végzett becsületes szerepünk, de a tiszta értelemben vett hazafiság is azt parancsolja, hogy minden alkalmat felhasználjunk a külföldi közvélemény felvilágosítására aziránt, hogy a magyar feudális reakció bankrott és korrupt politikája nemcsak Európa progresszív közvéleménye előtt gyűlöletes, hanem a magyar polgárság, munkásság és parasztságnak felvilágosultabb rétegei előtt is. Magyarország nemzetközi tisztessége megmentésének csak egyetlen eszköze van: fölfedni és pellengére állítani a külföld előtt azt az agrár-feudális rablógazdálkodást, mely ezt a szégyenletes rendszert szüli és szervezni idehaza vele szemben a magyar demokráciát, mely közös jogokban egyesíti az ország minden nemzetiségét. A *Huszadik Század* ezt a munkát a jövőben is habozás és félelem nélkül – nem törődve a bornírt vagy panamázó nacionalizmus dühöngésével – folytatni fogja.”¹⁴

E bőségesen idézett szövegek igen határozott, szinte harcias személyiséget mutatnak. Ha csak Jászi publikált műveit olvassuk, látszólag minden tétovázás, bizonytalanság nélkül, acélos következetességgel lép fel, de e felszín alatt élete valamennyi időszakában – levelezéséből, naplójából és barátai visszaemlékezéseiből tudjuk – sok habozás, belső bizonytalanság feszült. Így például, amikor teljes erejével szervezi a *Huszadik Század* francia nyelven is publikált, a korabeli Magyarország társadalmi-politikai rendszerét elemzően, igen keményen kritizáló 1908. decemberi számát, a kivándorlás lehetőségét latolgatja: „Hátha még nem késő bekapcsolódni a Nyugatba? Idehaza nem megy.”¹⁵ Igen sok töp-

¹⁴ Jászi Oszkár: Magyarország, nemzetiségeink s a külföld. *Huszadik Század*, 1910, I, 215–217. Az itt következő gondolatmenethez felhasználtam „A dualista monarchia radikális demokrata kritikája – mai szemmel” c. tanulmányomat. In: Gerő András (szerk.) *A Monarchia kora – ma*. Budapest, ÚMK, 2007, 93–108.

¹⁵ Jászi Oszkár Somló Bódoghoz, Budapest, 1908. november 23. In: *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 165.

rengést okozott az ő és gondolkodói köre számára az állásfoglalás az 1910. júniusi választások során is, amikor nem volt világos: a Justh-féle Függetlenségi Párt vagy az új Nemzeti Munkapárt képviseli a leginkább vágyott politikai reformot: az általános, egyenlő, titkos választójogot.

Jászi és radikális demokrata barátainak kritikája tehát lényegében a Monarchia teljes politikai rendszerét és a korabeli Magyarország teljes *establishment*jét elutasította.¹⁶ Érzékelték természetesen a politikai táborok közötti különbségeket, keresték a taktikai és stratégiai szövetségeket aktuális célok, így például az általános és titkos választójog érdekében, de céljaik megvalósítását csak a hatalmon, pozícióban lévő elit teljes „leváltása” révén tudták elképzelni.

A huszonöt évvel ezelőtti magyarországi rendszerváltás megélt tapasztalatai annak mérlegelésére intenek, hogy nagy eséllyel kudarcot vall minden olyan politika, amely szerint a mindenkori *establishment* eleve ellensége a közérdeknek. Ugyanakkor a mindenkori *establishment* radikális kritikája segíthet abban, hogy a politikai, társadalmi és kulturális élet kulcspozíciókban lévő személyiségei ne veszítsék el a kapcsolatot az alattuk lévő társadalmi valósággal. Az utca persze kétirányú. Nemcsak a politikai és társadalmi kataklizmák elkerüléséhez, hanem a mindenkori eliteknek pozícióik megőrzéséhez elengedhetetlen a kritika komolyan vétele, a kritikusokkal való kommunikáció fenntartása.

A mából visszatekintve, Jásziék példáját mérlegelve, tudomány és politika viszonyát vizsgálva további következtetésekre is juthatunk. Így például az értelmiségi és politikusi habitus egyeztetésének ellentmondásai napjaink közéleti személyiségei számára ugyanolyan súlyú kihívást jelentenek, mint három-négy

¹⁶ Lásd erről Saád József: A magyar szociológia centenáriuma. *Szociológiai Szemle*, 2001, 3, 3–18. Saád megfogalmazása szerint az „elitváltás igénye” fejeződik ki ebben a programban.

generációval korábban működött elődeik számára. Bármilyen racionális, végiggondolt, sokoldalúan előkészített is egy modernizációs reform, végrehajtható-e a közakarat ellenében? Hogyan is formálódik azonban ez a közakarat, létezik-e egyáltalán vagy csupán a legkülönbözőbb, a közvéleményt manipuláló technikák harcáról van szó? Kikényszeríthető-e a tudományosan racionális modernizáció vagy az ellenállás és ellenhatás könnyen szélsőséges romboló erők térnyeréséhez vezethet?

Mint láttuk, Jászi többek között a felvilágosodás racionalizmusából, spenceri és marxi gondolatokból is építkező radikális demokrata Monarchia-kritikája igen gyakran él a „reakció” és a „haladás” táborának elhatárolásával, szembeállításával. A reakció: „az uzsorás kapitalizmussal szövetkezett feudális osztályuralom”, vagy más megfogalmazásban: „A magyar dzsentri-szolgabíró skrupulus nélküli terrora, amely habozás nélkül hozza mozgásba a csendőrszuronyt és adat sortűzet, s a zsidó uzsorás, ki megfelelő ellenszolgáltatok fejében az előkelő uraság váltóit zsirálja, s a választási panamákhöz pénzt ad: ez a mai magyar politika legkirívóbb, legjellegzetesebb vonása [...] Ez a két néprontó típus csak tünete a latifundiumos feudalizmus gazdasági és erkölcsi szerkezetének.”¹⁷ „A legutolsó negyedszáz év minden kultúra- és szabadságtörekvését legázolták a berúgott hazafiak, a zsákmányoló bandavezérek és a sápos kalandorok [...] ez a nemes-plutokrata osztályuralom [...] képtelen volt minden szervező és alkotó munkára. Azt a morális erőtartaleket, melyet más nemzetek számára a népnek földből és természetből kisarjadzó őseréje nyújt: az örökké megújuló vért és lelki energiákat, nálunk felőrli és tönkreteszi a latifundium, az uzsora és a felekezeti népbetűtás ördögi háromsága. Valahogyan nálunk megszűnt a vérbeli kontaktus a legmagasabb szellemi értékek és a legmélyebb néphumusz között. A magyar lélek egyre meddőbbnek bizonyult és a kultúra hadseregének ritkuló sorait mindinkább idegenek és

¹⁷ Jászi, 1912. május 23. In: *Jászi Oszkár publicisztikája (JOP)*, Budapest, 1982, 181.

elsősorban zsidók töltötték be.”¹⁸ – Ilyen típusú, a „jó” és a „rossz” egyértelmű és világos elhatárolásának lehetőségét biztosan feltételező érvelést manapság is gyakran hallunk, miközben számos történeti és a mai helyzetet vizsgáló esettanulmány tanúsítja: a „reakció” és a „haladás” tábora akár csoportokban, akár az egyének szintjén sem tudományosan, sem politikailag nem határolható el egyértelműen és kristálytisztán.¹⁹ A tanuláshoz azonban az

¹⁸ Jászi: *Magyar kálvária, magyar föltámadás*. Bécsi Magyar Kiadó, 1920, 154, 156.

¹⁹ A kilencvenes évek elejéig tartotta magát történetírásunkban az a hatvanas évek első felében formálódott felfogás, amely szerint a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszdik Század* körül szerveződő értelmiségi csoportok, a *Nyugat* köre, Ady, Móricz, Bartók, Kodály és a szociáldemokrata *Népszava* olvasói képezték a huszadik század első két évtizedében a „haladás” táborát, amellyel szembeállítható a „hivatalos” Magyarország szintén többé-kevésbé egységesnek feltételezett reakcióssága. Ez a „reakció” (amelynek fő társadalmi hordozói a nagybirtokos arisztokrácia és a katolikus klérus) felelős Magyarország kulturális elmaradottságáért. Az alapvető szociális, gazdasági reformok, leginkább a nagybirtokrendszer lebontása csak a „hivatalos” Magyarországgal élesen szembeszállva volt elképzelhető. E felfogás egyik megfogalmazása: „Károlyi Mihály az új külpolitikai orientációval, Nagy György a köztársaság követelésével, a polgári radikálisok leginkább antifeudális kritikájukkal, a sovinizmus elutasításával gazdagítják e részeredményeket, a szociáldemokrata párt a demokratikus politikai követelésekkel, a munkáskérdés ébrentartásával s az antimilitarizmussal. E részkovertelményeket Ady költészete és prózája fogta egységbe. Ebben az időszakban is túlnőtt valamennyi politikai irányzaton. 1912–14 között ebben van forradalmiságának lényege és tartalma, ő látta legvilágosabban a magyar társadalom bajait, sebeit, gyengeségeit. Sürgette a progresszió táborának megkésve szerveződő és tétovázva készülődő osztagait a határozottabb forradalmi cselekvésre.” (Pölöskei Ferenc: Ady és a politikai irányzatok, 1910–1914. In: *Akarom tisztán lássatok. Tudományos ülésszak Ady Endre születésének 100. évfordulóján*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, 78–79. – A másik sematikus nézet szerint a „hivatalos Magyarország” jelképe Tisza István, a nemzetért igazi felelősséget érző és azt a hatalom vállalásával és gyakorlásával ténylegesen megvédeni képes nagyformátumú államférfi, Jászi és köre pedig egy agresszív, nemzetellenes irányzat képviselői, „akik kardot rántottak minden ellen, ami a magyarságot eszmei és szellemi-közjogi örökségében ezer esztendő alatt megtartotta”. Ehhez az általános kemény kritikához kapcsolódik a legsúlyosabb konkrét vád: „A háború veszével, a király lemondásával mohón nyúltak a hatalomhoz, lelövelték [...] Tiszát és az ősziróza jegyében elkezdtek azt a tragédiát, amit kormánynak neveztek [...] előkészítették az ország második Mohácsát...” Ezt az éles szembeállítást oldotta fel az utóbbi egy-két év-

is hozzátartozik, hogy politikai programok kifejtése legjobban az elutasított platformokkal kontrasztba állítva válik markánssá és a különbségek elmosása tartalmatlanná, súlytalanná tehet mind koncepciókat, mind azok képviselőit.

A radikális demokrata Magyarország- és Monarchia-kritika fontos tétele az, hogy csak a hatalmi ágak világos elkülönítésén és a társadalom intézményesített kontrollján alapuló demokratikus jogállami intézményrendszer garantálja az érdekegyeztetés sikerét. A szuverén magyar államiság eddigi tapasztalatai alapvetően megerősítik ezt a tételt, hiszen a működő parlament, az előre megállapított időközökben lebonyolított választások, az Alkotmánybíróság, a Számvevőszék, a bírósági rendszer és a népszuverenitást kifejező egyéb intézmények a korábbi politikai intézményrendszert minőségileg túllépve biztosíthatják az érdekegyeztetések jogállami kereteit. Mégis egyre markánsabban jelentkezik a meglévő jogállami rendszer meghaladásának igénye. A rendszeren kívüli politizálás, a jogállamiság határait feszegető tömegmozgósító akciók egyre láthatóbb formákat öltenek. Ez a kérdés foglalkoztatta Jásziékat is. Így például az 1912. május 23-ai budapesti, halálos áldozatokat is követelő tüntetés²⁰ kapcsán, amelyet Jászi a magyar történelem legnagyobb eseményének tartott 1848 óta.²¹ A mának is szóló megszívlelhető tanulság, hogy nem moshatók össze a parlamenten kívüli, de tényleges társadal-

tized magyar történetírása – nem tagadva meg Tiszától a tragikus sorsú patrióta szerepét, ugyanakkor pedig értékelve a Tiszával szembenálló szocialista, radikális és függetlenségi párti ellenzék teljesítményét. Lásd minderről a következő két írást: A progresszió stációi. Jászi Oszkár Kossuth-képe. In: Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 2003, 168–183; Modern Sociology and Modern Art in Early Twentieth Century Hungary. *Hungarian Studies*, 9, 1–2 (1994), 65–71.

²⁰ A tüntetés körülményeiről, lefolyásáról lásd Remete László: *Barikádok Budapest utcáin 1912*. Budapest, Kossuth, 1972. Alice Freifeld: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary 1848–1914*. Washington D.C., The Woodrow Wilson Center Press–Baltimore and London, Johns Hopkins University Press, 2005, 300–301.

²¹ Jászi, 1912. május 23. In: *JOP*, 181.

mi feszültségeket végiggondoltan, szervezeten képviselő tömegmozgalmak (mint például az első világháború előtti magyar szociáldemokrácia) a pusztán destabilizálásra képes törekvésekkel.

Igen elgondolkodtató a politikailag tudatos mai nemzedékek számára a nemzetállami függetlenség és a demokrácia között a radikális demokraták által feltételezett korreláció. Az 1907-es programadó cikkben Jászi „gyarmat-Magyarországtól” keresi az utat a „független” Magyarországhoz. Kiindulópontja az, hogy „a világ minden függetlenségi harca egyszersmind mint a demokrata törekvések melegágya jelentkezik...”²² Viszonyítási pontja Kossuth politikája, különösen hangsúlyozza a párhuzamot az emigrációban: „...az októberi emigráció voltaképpen a Kossuth Lajos célkitűzéseinek folytatója és végrehajtója, aminthogy 1918 minden lényeges ponton folytatója és végrehajtója 1848-nak [...] 1918-ban először nyílt meg a komoly lehetőség arra, hogy Kossuth programja végrehajtassék: Magyarország állami függetlensége biztosítassék, népének demokratikus szabadságjogai megvalósuljanak és a szomszédos államokkal egy békés és ésszerű nemzetközi rend létesítessék.”²³ A Horthy-rendszer Magyarországa Jászi értékelése szerint ténylegesen nem független, „nem szabad, önrendelkező ország, hanem olyan alkotmánnyal bír, amelyhez fogható nyílt és leplezetlen osztályuralom ma nincs egész Európában”,²⁴ ez az osztályuralom pedig nem a „magyar nép” akaratát tükrözi.

A Horthy-rendszer Magyarországnak támadása tehát egyáltalán nem nemzetellenes cselekedet, hanem „az egész dolgos magyar társadalom”²⁵ érdekeit szolgálja, hiszen „Horthyék abszolútizmusa a régi ragadozó magyar feudalizmus, klerikalizmus és úri analfabetizmus [...] valamint a nagy zsidó uzsora” érdekeit képviseli”. A nagyformátumú, széleskörű olvasottságú társada-

²² Jászi: Az új Magyarország felé. In: *JOP*, 95.

²³ *JOP*, 409.

²⁴ *JOP*, 411.

²⁵ *JOP*, 413.

Trianon utáni perspektívák

A Monarchia 1918-as felbomlása és különösen a történelmi Magyarország 1920-as feldarabolása valamilyen szinten minden gondolkodó főt számvetésre késztetett. A katasztrófára magyarázatot keresők egy része megelégedett a közvetlen okok – a háború elvesztése, a polgárháborús belső állapotok és a nagyhatalmi érdekek – bűnbakképzéssel egybekötött felsorakoztatásával. Mások viszont visszanyúltak a magyar történelembe, és az elmúlt évtizedek, sőt évszázadok mulasztásainak és/vagy téves döntéseinek a következményeként értelmezték a történeteket. Azoknak, akik ezt tették, így vagy úgy a kiegyezésről, illetve annak megalkotói-ról és ellenzőiről is véleményt kellett formálniuk. Ebben az egész két világháború közötti korszakban formálódó történetpolitikai diskurzusban lényegében az 1867–1868-as viták argumentumai fogalmazódtak újra, kiegészülve a dualizmus fél évszázadának tapasztalatával és a tragikus végkifejlet sokkjával.

A történelmi értelmezések alaphangját Szekfű Gyula bestsellerre vált esszéisztikus monográfiája, az először 1920-ban megjelent *Három nemzedék* adta meg. Az 1820 és 1920 közötti száz esztendő, vagyis az egymást követő három utolsó nemzedék történetét a korszak vezető historikusa olyan hanyatlástörténetként interpretálta, amelyet a külföldi eszmék, mindenekelőtt a liberalizmus kritikátlan átvétele és követelése, valamint az „érzelmi politizálásnak” nevezett nemzeti demagógia és közjogi kuruckodás idézett elő. Ezek a hibák vezettek az utolsó száz esztendő első nagy „katasztrófájához”: az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc által előidézett „példátlanul nagy nemzeti összeomláshoz”. Ez a tapasztalat indította az első nemzedék Széchenyi nyomdokain haladó legjobbjait, mindenekelőtt Deák Ferencet a kiegyezés megkötésére, amely „négy száz éves közjogi történetünknek a tetőpontja. Ausztriával történt egybeházasításunk óta állami függetlenségünk soha nem volt oly reális és biztos, mint

a kiegyezési törvény folytán. Deák bölcs méltányossága jobban biztosítá azt, mint győzelmes szabadságharcaink, Bocskay és Bethlen támadásai. [...] A kiegyezés a lehető legnagyobb mértékben biztosítá függetlenségünket. Sokkal inkább, mint 48.” Az újabb nagy katasztrófa – Kossuth prognózisától eltérően – nem is ezért, hanem azért következett be, mert a kiegyezés által megteremtett békés fejlődés lehetőségét a harmadik nemzedék nem használta ki. Erőiket ismét a meddő közjogi politizálás kötötte le, miközben egyre nagyobb teret nyert a külföldi eszmék átvételére különösen hajlamos és a magyarsághoz csak felületesen asszimilálódott zsidóság, és erősödtek a nemzetiségi elitiek elkülönülési törekvései. Ezek együttesen vezettek a kommünhöz és a történeti magyar állam felbomlásához.²⁵

A dualista korszak egyoldalúan negatív értékelése nemcsak Szekfűt, hanem számos kortársát is jellemezte. Néhány nappal a kommün bukása után, 1919. augusztus 11-én Móricz Zsigmond például naplójába jegyezte: „Magyarország rabszolgaállam 1526 óta, Ausztria gyarmata. 1867 óta a miniszterek soha nemzeti célt nem találtak, a Tiszák csak a lavírozás politikáját folytatták. Mindenáron kényszerű nyugalmat akartak fenntartani. Annyira meg voltak győződve Ausztria örök uralmáról, hogy egy hamis, hazug önállóság narkózisába fullasztottak mindent. Semmi nemzetépítő munkát nem végeztek: nem teremtettek egy új magyar népoktatást, új magyar földművelést, magyar ipart, magyar kereskedelmet. Konzerválni akarták a régi állapotokat, a régi, becsületes, vallásos, erkölcsös magyarságot. Hazug politikával, hazug irodalommal, hazug társadalmi szólásokkal misztifikálták az életet, s nem vették észre a folyamatát, csak azt az eredményt, hogy a magyar paraszt magára maradt, önző uzsorás lett, a magyar kisiparos szétszűllött, elmúlt, a magyar gyári munkás nemzetietlen socialista, a magyar kereskedelem kizárólag zsidó seft. Sehol,

²⁵ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*, i. m. – Idézet a 198–199. oldalon.

sehol nemzeti cél.”²⁶ Ugyanez a reménytelenséget árasztó, végletesen pesszimista és hangsúlyosan etnicista hangütés jellemzi Szabó Dezső 1919 nyarán megjelent irányregényét, *Az elsodort falu*-t. A dualizmuskori Magyarországon Szabó szerint is „tudatlan, vak, ittfelejtett tántorgó lelkek itták a halált. [...] Szerbnek, oláhnak, tótnak, szásznak, zsidónak lenni vallás, melynek fanatizmusa égő tettekbe kergeti hívőjét, hogy mint egy dogma parancsát, végezze feladat-életét vére egyházáért. A magyar egy régi buta, eunuk-sovinizmusba süppedve, vagy meggajdulva egy buta kozmopolitizmus meg nem emésztett zagyalékától, képtelen a tetterre, a célra. Tótnak, oláhnak, zsidónak, az új, széles, világölelő ragyogó elvek is új fegyverek, melyekkel kiverekszi helyét a történelem asztalánál. A magyarnak ez is ernyedés, feloldás, visszahulló kar.” S mindez Budapestre, a nagyra nőtt és a magyar őserőt jelentő vidéktől elszakadt mondén fővárosra vonatkoztatva: „Ha megfacsarnák minden követ, magyar vér, magyar izzadás, magyar fájdalom csordulna ki belőle, s a rajta nőtt életben idegen élvez, idegen nyelv, idegen kultúra uralkodik.”²⁷

Móricz, Szabó és általában a népi mozgalom dualizmus-kritikája persze nem azonosítható teljes mértékben Szekfűével. Míg utóbbi csak magát a dualista korszakot bírálta, s az annak kereteit kijelölő kiegyezést magasztalta, előbbieik magát a kiegyezést is súlyos kritikával illették. Az 1920-as és az 1930-as évekbeli publicisztikai írásaiban Szabó Dezső 1867-et – Kossuth és a korabeli függetlenségi tábor érvelését felújítva – többször olyan „végzetes évnek”, illetve „halál-évnek” nevezte, amellyel „lekötötték a magyarságot a vele hasonló sorsú, hasonló végzetű kis népek szabadságakarata, önálló fejlődése ellen annak a germán túlsúlynak a biztosítására, mely rá nézve ép oly halálos fenyegetést jelentett, mint e kis népek számára. Holott minden magyar életérdek azt

²⁶ Móricz Zsigmond: *Naplójegyzetek 1919*. Sajtó alá rend. Cséve Anna. Noran Kiadó Kft., Budapest, 2006, 248–249.

²⁷ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Harmadik kiadás. Genius, Budapest, é. n., I. köt. 163. és III. köt. 215.

diktálta, hogy e kis népekkel keressünk megegyezést s a történelmi szolidaritás megváltó útjait.” A kiegyezés tette lehetővé, hogy „idegen nemzetek építettek jövőt a magyarság testén”, miközben a politika szolgálóleányaivá züllött történetírók tollán „Deák Ferenc magyar csizmás Jézus Krisztussá ódáztatott s a kiegyezés és a dinasztia a magyar megváltás egyetlen elképzelhető útjává”.²⁸ Ugyanez a szemlélet jellemezte a népi mozgalom más alkotóinak, így például Féja Géának, Kodolányi Jánosnak, a kiegyezést „ellenforradalomnak” nevező Veres Péternek és különösen Németh Lászlónak a megközelítéseit. *Kisebbségben* című 1939-es és *Szekfű Gyula* című 1941-es írásában Németh egészen a 18. századig vezette vissza a Szekfű által már diagnosztizált „hanyatlást”. A „baj” tehát szerint „nem hatvanhéttel kezdődött”; a magyar szellem és a magyar világ közötti szerves kapcsolat már korábban, legkésőbb a nyelvújítás korában megbomlott. Ám kétségtelen, hogy a kiegyezés, a magyar történelemnek ez a „legvégzetesebb szerződése” nem javított, hanem rontott a helyzeten. 1849 bukás volt, ám „erkölcsileg s végül materiálisan is kamatozó bukás”. 1867 viszont olyan „erkölcsi csapda, amelyből nem nyílt szabadulás”. Ezzel a szerződéssel – fogalmazta újra ő is Kossuth tézisé – a magyarság egy haldoklóhoz kötötte a jövőjét, miközben azt hazudta magának, hogy egy új ezredév alapjait vetette meg. Kétségtelen, hogy a nemzetiségekkel való megegyezés is, amit Kossuth javasolt, „hozhatott volna csalódásokat”, ám bizonyos, hogy „még egy országfelosztás után is más erkölcsi kondíciókban” kezdetett volna új életet a magyarság. S a fő felelős mindezt Deák Ferenc, akinek nem lett volna szabad letérnie az 1861-es, még „leghatározottabban negyvennyolcas” alapról, hanem a „reálunió” helyett ki kellett volna tartania a perszonálunió mellett. Deák mentségére mindössze az szolgál, hogy sokan szo-

²⁸ Szabó Dezső: A végzet ellen. (1938) In: Uő: *Az egész látóhatár*. II. köt. Magyar Élet, Budapest, [1939], 170. és Szabó Dezső: Az új magyar történetírás feladatai (1928). In: Uő: *Az egész látóhatár*. III. köt. 10.

rították a megalkuvás irányba: mindazok, akik „megelégtették a félreállítást, az eladósodást, a terhes gyakorlati pályákat”, s akiknek „egy telt tőgyű államra volt szükségük, amely minden éhes szájba lógot csecset”.²⁹

A két háború közötti kiegyezés-diskurzus sajátos vonulatát képezték azok a történészek és történetpolitikusok, akik Beksics Gusztáv kiegyenlítő szemléletének a nyomvonalán haladva 48 és 67, illetve Kossuth és Deák emlékezetének az összebékítésére törekedtek. Közéjük tartozott a liberális Balla Antal, aki nem habozott beismerni, hogy Kossuth jóslatait sajnos igazolta a történelem. Kossuth igazságai mégis olyan igazságok, mint a fizikai törvények, amelyek „csak légüres térben érvényesek”. Az adott helyzetben ezért nem ő, hanem Deák cselekedett „helyesen”. A „kiegyezési mű” nem volt tökéletes, de a 16. század óta, amikor sorsunk összekötöttet a Habsburgokéval, minden kényszerű megalkuvásunk közül ez volt a „legszerencsésebb”.³⁰

A függetlenségi és népi tábor exponensei közül Bajcsy-Zsilinszky Endre vallott hasonló nézeteket. 1941-es történetpolitikai eszmefuttatásában 48 és 67 különbségét ő a „kurucos maximalizmus” és a „labanc minimalizmus” dichotómiájaként értelmezte. Deák Ferenc – írta – „nem elvi kérdésekben, nem az Ausztriával való personális vagy reális unió dolgában, nem a negyvennyolcas törvények értelmezésében és értékelésében állott szemben Kossuthal, hanem csak az erőviszonyok politikai mérlegelésében, vérmérsékletben, a nagy kockázattól húzódozó természetében és a Habsburgok trónfosztásának elítélésében. [...] Egyetlen percig sem lehet kétséges, hogy Deák nem azért tért át 1865-ben egy nagy államférfiúi élet minden addigi megnyilatkozásával ellentétben a negyvennyolcas alkotmány és vele egy sokszázados történelmi múltú szigorú perszonális unió elvi alapjáról, mintha

²⁹ Németh László: *Kisebbségben* (1939) és *Szekfü Gyula* (1941). In: Németh László: *Sorskérdések*. Magvető Kiadó, Budapest, 1989, 439–440. és 544–545.

³⁰ Balla Antal: *Magyarország története*. Singer és Wolfner, Budapest, 1942, 237–238.

a reális uniót jobbnak vagy éppen egyetlen lehetséges megoldásnak gondolta volna a magyar nemzet és a magyar államiság számára, hanem mert a Világos után bekövetkezett abszolutizmus lassan felőrölte a passzív rezisztencia erőit, és mert nem remélte, hogy Ferenc Józsefet és a bécsi udvart – állandóbb érvénnyel – nagyobb engedményekre rá lehessen bírni. Maga Deák a kiegyezést elfogadtató 1867-es nagy beszédében azzal érvelt, hogy többet egyelőre nem sikerült elérni a nemzeti szuverenitásért vívott harcban. Tehát nyilvánvaló, hogy többet szeretett volna elérni. [...] Tehát Deák igenis tovább akart haladni hatvanhétből kiindulva, negyvennyolc, azaz a perszonális unió felé”.³¹

A 48 és 67 összebékítésére való törekvések sajátos alesetét képviselte a kommunista Révai József, aki a Tanácsköztársaság 1919-es bukása óta Moszkvában élt. 1932-es terjedelmes tanulmányában (*Marx és a magyar forradalom*) Marx és Engels megjegyzéseit alapul véve a magyar kommunista mozgalom legfőbb ideológusa Kossuth 1848–1849-es „nemzeti radikalizmusát” olyan „túllengésnek” minősítette, amelynek hiányoztak a gazdasági-társadalmi alapjai. A Habsburgok és az arisztokrácia visszahúzó ereje és Kossuthék radikalizmusa között az elérhető „közép-arányos” célt véleménye szerint is a „középbirtokos nemesség és a burzsoázia blokkja” valósította meg 1867-ben.³² Bár a későbbiekben – nem függetlenül a nemzetközi kommunista mozgalom népfrontos fordulatától – egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a dualista korszak társadalmi fejlődésének anomáliáira, mindezekelőtt a polgárosodás felemásságára és az egészségtelen földbirtokviszonyokra, azt a háború végéig fenntartotta, hogy a kiegyezés – még ha a problémákra „antidemokratikus” válaszokat is adott – „történelmileg”, az „akkori viszonyok között elkerül-

³¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Helyünk és sorsunk Európában*. Budapest, 2008, Kairosz Kiadó, 20–21.

³² Révai József: *Marx és a magyar forradalom* (1932). In: Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság*. Második kiadás. Budapest, 1948, Szikra, 73–126. – Idézet a 124. oldalon.

hetetlen volt”. Mint a Kossuth Lajos személyének szentelt 1944-es írásában leszögezte: „Az 1848/49-es forradalom veresége, az 1858-as és 66-os válságok lezajlása után azokat a kérdéseket, melyeket alulról, a forradalmi-népi erőkel nem lehetett megoldani, megoldották felülről, az abszolutizmus és a burzsoázia paktuma útján”. „A 67-es kiegyezés teremtette helyzetet, a dualista monarchiát, a nem teljesen független Magyarországot tudomásul lehetett venni, mint a demokráciáért való harc egyelőre adott keretét”. A bajok azzal kezdődtek, hogy a politikai elit nem így, hanem „mint örökre szóló állapotot”, a magyar nép és a nemzetiségek elnyomására „kitűnően alkalmas hatalmi helyzetet” vette tudomásul. Az 1918-as háborús katasztrófa így végül igazolta a 67-tel szembenálló Kossuthot, ám ezt a szembenállást a maga korában utópizmusnak kell tartanunk.³³ Ugyanebben és más írásaiban Révai többek között a birodalmi gondolatral való szakítás és a jövőbe mutató Duna-konföderációs elképzelése miatt is dicsérte Kossuthot. Ehhez azonban hozzátette: Kossuth terve nem egyszerűen utópia volt, hanem a maga korában a „társadalmi haladás szempontjából reakciós szerepet töltött volna be”. Megvalósulása ugyanis Ausztria „szétporlasztásával” és a cári Oroszország behatolásának megkönnyítésével járt volna együtt.³⁴

Révainál kritikusabban és egysíkúan értékelte a kiegyezést a hazai kommunista mozgalom fiatal történetpolitikusa: Mód Aladár. 1943-as könyvében, melyben 1514-től 1940-ig tekintette át a magyar történelmet, lényegében mindenben Kossuthnak adott igazat, akinek a kiegyezés útjára lépő politikusokhoz intézett pesszimista jóslatai „félvszázaddal később végzetesen beteljesedtek”. S bár az 1867 utáni évek konjunktúrát hoztak az „oppónálásba belefáradt” magyar birtokos osztályra, „a közös vámterület további fenntartása és a tényleges gazdasági önállóságról való

³³ Révai József: Kossuth Lajos (1944). Uo. 129–162.

³⁴ Révai József: „Birodalom” és „hivatástudat” (1940) In: Révai József: *Válogatott történelmi írások*. I. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966, 297–310.

lemondás [...] az ország egészének gazdasági fejlődésére nézve igen súlyos következményekkel járt”. A kibontakozó kapitalizmussal szemben különösen a „dezorganizált falu, a „szétforgácsolt parasztság” bizonyult képtelennek a védekezésre.³⁵

Nem meglepő, inkább természetes, hogy a kiegyezés és a kiegyezést követő fél évszázad legpozitívabb értékelései a Horthy-korszak antiszemitizmusa által sújtott liberális polgárság körében fogalmazódtak meg. Ignotus Hugó, a *Nyugat* egykori szerkesztője 1936-ban kifejezetten „aranykorként” mutatta be az 1867 utáni fél évszázadot. Deák Ferenc – írta – nem „hatvanhetes”, hanem egész egyszerűen olyan „magyar volt, aki 1867-ben az akkori lehetséges legjobb elhelyezkedéssel biztosította nemzete életét”. Bár Tisza Kálmán rendszere kétségkívül eltérést jelentett attól, amit Deák Ferenc igen átgondoltan és bölcsen elképzelt, még ez a „Deák halálával elkövetkezett felemás és egyoldalú liberalizmus is csodáit művelte a nemzetépítésnek, – s ami híja ennek volt, nem a liberalizmus miatt volt, hanem liberalizmus híján”. De még így is: „A társadalmi s a gazdasági élet valóban szabad volt, a boldogulás lehetősége megnyílt mindenki számára.”³⁶

Az Ignotuséhoz hasonló, esszenciális igazságok kategorikus kimondását általában ugyan kerülve, ám hasonlóképpen pozitív képet festett a dualista korszakról, s különösen magáról Deákról Gratz Gusztáv is hatalmas empirikus anyagot mozgató két kötetes politikatörténeti áttekintésében. „Deák Ferenc – olvashatjuk ebben – úgy áll az utókor előtt, mint aki nemzetének hagyományos függetlenségi és jogérzetét legtisztultabb – mintegy idealizált – alakban képviselte. Mintha azok a százados tapasztalatok, amelyekre a magyar nemzet visszatekintett, az ő személyében testet öltöttek volna. Ha az a korszak, amelyben működése lefolyt, nem állana olyan közel hozzánk, kísértésbe jöhetnénk, hogy alakját

³⁵ Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Budapest, 1943, Bartsch Sándor: 139, 153. és 158.

³⁶ Ignotus Hugó: Deák Ferenc. In: *Mai magyarok régi magyarokról*. Szerk. Fejtő Ferenc. Szép Szó – Cserépfalvi, Budapest, [1936] 187–203.

legendásnak tartsuk, a nép fantáziája szüleményének, amelyben a magyarság egész belső lényét és egy hosszú történelemből levont tanulságokat egyetlen személyre ruházta át, ebben az egy személyben úgyszólván szimbolizálva azokat.”³⁷

Bár eszmei és politikai értelemben fényévnyi távolságra álltak egymástól, a liberálisokkal nagyban összecsengő módon értékelte a kiegyezést a professzionális történetíróból szélsőjobboldali propagandistává süllyedt Baráth Tibor is. A kiegyezéssel – írta egyetemi tankönyvében – a magyarság olyan befolyáshoz jutott a Habsburg Birodalomban, amely minden szempontból biztosította számára „a nagyhatalmi állás és a nemzeti megerősödés” feltételeit, s a dualizmus korában, amelyet gazdasági, társadalmi és kulturális téren egyaránt a nagyarányú fejlődés időszakaként jellemezett, ez be is következett. Deák Ferenc és Andrássy Gyula tehát, akik a reálunió koncepcióját kidolgozták, és Ferenc Józseffel elfogadtatták, „az adott viszonyok közt kétségtelenül a legjobb megoldást választották.”³⁸

A nemzeti kommunista narratíva és annak dekonstruálása az államszocializmus korában

A tengelyhatalmakkal szembeni háború, majd a funkcionálisan helyébe lépett „nemzetközi imperializmus” elleni politikai harc szempontjainak alárendelten az 1945 után kialakított nemzeti kommunista történetírói kánon egyik legnagyobb hőroza a szabadságharcot vezető Kossuth Lajos, negatív alakjai pedig a Habsburgokkal egyezkedő Széchenyi, a 49-es békepártiak, s mindenekelőtt a kiegyezést tető alá hozó Deák Ferenc lettek. Az 1948-as centenáriumi ünnepek kívánatos szellemiségét meg-

³⁷ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. I. m. I. köt. 22.

³⁸ Baráth Tibor: *Magyar történet*. Kolozsvár, 1941, Ferenc József Tudományegyetem Történeti Intézete, 139–140.

határozó írásában (*Irányelvek*) 1944 előtti álláspontjától eltérően Révai József abszolutizálta a 48 és 67 közötti törést. A korábban még „reálisnak” és „elkerülhetetlennek” minősített kompromisszumot a „hazaáruló nagybirtokosok uralmát” biztosító árulás-sá fokozta le. Magyarország a kiegyezéssel – szögezte le – olyan függő helyzetbe került Ausztriától, amely gazdasági téren tartósította az ország „félgyarmati helyzetét”, külpolitikai téren pedig „azoknak a német elnyomó és hódító törekvéseknek a szolgálatába állt, melyek ellen 48-ban a nemzet fegyverrel a kezében harcolt”.³⁹ A fiatal kommunista történészek – Hanák Péter, Spira György, stb. – ennek megfelelően mindazokat szigorú bírálatban részesítették, akik a kossuthi politikával kritikusan foglalkoztak. Közéjük tartozott Eckhart Ferenc, aki *1848, a szabadság éve* című monográfiájában finoman, ám félreérthetetlenül érzékeltette, hogy a szabadságharc bukása elkerülhetetlen volt, s a realitások talaján nem Kossuth, hanem Széchenyi és Deák állt. Vagy Szabó István, aki a földkérdés problémáiról írva (*A jobbágybirtok problémái 1848–49-ben*) nem kifogásolta eléggé a nagybirtokok teljes felosztásának elmaradását.⁴⁰

A kommunista történészek mellett rendkívül negatívan értékelte a kiegyezést a népi mozgalom demokratikus centrumához tartozó Bibó István is. Szekfü Gyulát bírálva, Németh László koncepciójának lényeges elemeit viszont átvéve 1948-as híres esszéjében (*Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*) a kiegyezést olyan „reakciós” és „öncsaláson” alapuló kompromisszumnak minősítette, amelyet két „védekezésre kényszerült” és „félelemben merevedett politikai erő” kötött egymással. A Habsburgok kiegyeztek a magyarokkal, mert tartottak a birodalom legnagyobb állami hagyománnyal rendelkező, legenergikusabb és legfélelmetesebb népétől. A magyarok ugyanakkor azt hitték, hogy a Habsburgok állama az európai államrendszer tartósan

³⁹ Révai József: *48 útján*. Budapest, 1948, Szikra, 71–72.

⁴⁰ 1848 centenáriumának magyar történeti irodalma. *Századok*, 1948, 336–352.

nélkülözhetetlen láncszeme, ezért végül lemondtak a vágyott függetlenségről. A „kényszerházasság” következményei politikai és társadalmi téren egyaránt katasztrofálisnak bizonyultak. A hatalomra került kontraszelektált elit – a „hamis realisták”, illetve a „67-es emberfajták” – folyamatosan elodázták a nemzetiségi elitekkel való őszinte párbeszédet, sőt – oktondi és teljesen illuzórikus módon – „egynyelvű ország létrehozására törekedtek”. A társadalom eközben „minden téren mozdulatlanra merevedett”. „Ahogyan a kiegyezés politikailag nem 48-at folytatta, hanem, 47-et, ugyanúgy társadalmi téren is az a lényege a kiegyezés utáni társadalmi fejlődésnek, hogy a 48-as vívmányok formai átvételével, de a 48-as lendület teljes elhagyásával a magyar társadalmi erőviszonyok százados mozdulatlanságát őrzi tovább”. Mindezek miatt 1867 egyik fontos állomása „a magyar politikai és társadalmi fejlődés” Dózsáig és Werbőczyig visszanyúló, majd az 1918-as demokratikus átalakulás kudarcával és Trianonnal tovább súlyosbított „megzavarodásának”, vagyis a „politikai és társadalmi zsákutcák” sorozatának.⁴¹

Az 1948–1949-es kommunista hatalomátvétel után a kiegyezést elvtelen és káros alkuként, sőt nemzetárulásként értékelő szemlélet hivatalos szintre emelkedett; az alternatív értelmezések a nyilvánosság minden szintjéről kiszorultak. A középiskolai és egyetemi tankönyvként egyaránt használatos első marxista szellemű magyar történeti szintézis (*A magyar nép története*) szerzője, Lukács Lajos a kiegyezést minden korábbinál negatívabb színben láttatta, és létrejöttében az objektív körülmények helyett a megalkuvás és az árulás szubjektív tényezőinek meghatározó szerepét hangsúlyozta. Értékelése szerint a kiegyezésre alapvetően azért került sor, mert „a magyar uralkodó osztályok a dolgozó parasztság, a munkásosztály és a nemzetiségek feletti

⁴¹ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: *Bibó István Összegyűjtött Munkái*. I. köt. Sajtó alá rend. Kemény István, Sárközi Máttyás. EPMSZ, Bern, 1981, 255–286. – Idézetek 267–271.

uralmuk biztosítása érdekében a Habsburg-hatalom szolgálatába szegődtek, elárulták az ország függetlenségét.” Arról tehát, hogy az ország akárcsak részben függetlenné vált volna, szó sem volt, csupán az addigi „önkényuralom új korszaka köszöntött be”. „A Habsburg-hatalom közel négy évszázados gyarmati kizsákmányolásán a kiegyezés lényegében nem változtatott”, s nem változtatott az ország „gazdasági, társadalmi és kulturális elmaradottságán sem”, „sőt azt konzerválta”. A „gyarmati kizsákmányolás” együtt járt a dolgozó rétegek „teljes politikai jogfosztottságával”, akiknek a mozgalmait „kegyetlenül elnyomták”. A nemzetiségi lakosok mindezt „még fokozottabban érezték”. A belső elnyomás kiegészült egy olyan nemzetellenes külpolitikával, amely „a német imperializmus csatlósává tette az országot”, s végül belesodorta az első világháborúba.⁴² Az 1950-es évek első felében született, témánkba vágó más történeti feldolgozásokat – így például az első egyetemei jegyzeteket, Lukács Lajos más munkáit és Andics Erzsébet munkásmozgalom-történetét – ugyanez a súlyosan elmarasztaló, sematikus megközelítés jellemezte. „Ha – fogalmazott például utóbbi a pártfőiskola hallgatói számára összeállított tankönyvében – a kiegyezés egy lépés is volt előre az abszolutista renddel szemben, 1848–49-hez viszonyítva a reakció győzelmét jelentette. A népi és nemzeti érdekek elárulása volt. Nemcsak a nemzeti függetlenségről való lemondást jelentette. A feudális nagybirtok hozzáidomulása a kapitalista termelési módhoz, összefonódása a nagytőkével a kapitalista fejlődés legelőnytelenebb, legfájdalmasabb útját teremtette meg, hazánkat legszemérmetlenebb politikai elnyomás és a legféltelenebb gazdasági kizsákmányolás országává tette.”⁴³

⁴² Heckenast Gusztáv – Karácsonyi Béla – Lukács Lajos – Spira György: *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1951, 305–306.

⁴³ Andics Erzsébet: *A magyarországi munkásmozgalom az 1848–1849-es forradalomtól és szabadságharctól az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalomig*. Szikra, Budapest, 1954, 15.; Vö. Hanák Péter: *Historizálás és történetiség a ki-*

A nemzeti kommunista történetpolitikai kánon kiegyezés-képe viszonylag hamar, már az 1950-es évek közepén megrendült. Ennek egyik oka a szovjet érdekszférán belüli „baráti országok” történészeinek eltérő perspektívája volt, amellyel először az 1955-ös prágai történészkonferencián szembesültek az ott jelenlévő magyar történészek: Pach Zsigmond Pál, Erényi Tibor és Sándor Vilmos. Mint P. Reiman, a Csehszlovák Kommunista Párt Pártörténeti Intézetének igazgató-helyettese kifejtette: a Habsburg Birodalmon belüli Magyarország 1867 utáni helyzetét nem lehet „gyarmati” vagy „félgymarmati” függőségnek minősíteni. Kétségtelen – ismerte el –, hogy a magyar ipar fejletlenebb volt a cseh-morva területek iparánál. Ez a jelenség azonban egy országon belül is megfigyelhető. Ezért – javasolta – helyesebb a különbségeket az „egyenlőtlen fejlődés” marx-lenini törvényének aleseteként értelmezni. Politikai értelemben pedig még ez sem igaz, mert e téren Ausztria és Magyarország „egyenrangú uralkodó partnerek” voltak. Hasonlóképpen érvelt J. Mésáros, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa, aki a fentiekhez még azt is hozzátette, hogy a magyarországi dolgozó osztályokat – különösen a nemzetiségi lakosságot – voltaképpen nem az osztrák, hanem a magyar uralkodó osztályok nyomták el, és zsákmányolták ki. Vagyis – mint a magyar beszámolóban olvasható – „az elnyomott és kizsákmányolt nemzet maga is [lehet] elnyomó és kizsákmányoló”. A cseh és szlovák állásponthoz a vitában a lengyel és az osztrák történészek is csatlakoztak.⁴⁴

A másik ok az 1956 után hatalomra került részben új kommunista elit idegenkedése volt a szabadságharcos-függetlenségi hagyományt középpontba állító nemzeti kommunista történelemszemlélettől. A Hősök terén elmondott beszédében ennek már Kádár János hangot adott 1957. május 1-jén, majd teoretikus ér-

egyezés vitájában. In: Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975, 177–184.

⁴⁴ Sándor Vilmos – Erényi Tibor. Beszámoló az 1955. évi prágai történészkonferenciáról. *Századok*, 1956/1–2. 239–249.

telemben Molnár Erik és köre fordult vele szembe az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején. „A függetlenségi mozgalmaknak önmagukban való pozitív értékelése – írta a magyar történetírás helyzetét értékelő 1960-as áttekintésében Molnár – egybefonódott a Habsburg-uralom magyarországi szerepének dogmatikus, leegyszerűsített megítélésével. [...] A Habsburg-uralmat nagyjában egész fennállása alatt a gyarmatosító Ausztria és a gyarmati – még 1867 után is félgyarmati – Magyarország viszonyának fogta fel anélkül, hogy a gyarmatosítás történeti formáit a marxizmus eszközeivel elemezte volna.”⁴⁵

A prágai konferencián elhangzottaktól ösztönözve és az új történetpolitikai helyzethez való alkalmazkodásnak a szándékával a téma kutatói és a korszak emlékezetpolitikusi az 1950-es évek végén két alkalommal is nekirugaszkodtak a kiegyezés és a dualizmus újraértékelésének. Először 1958 decemberében egy nemzetközi konferencián, amelyen a magyar történészek közül elsősorban Sándor Pál vitatta a „gyarmati” vagy „félgyarmati” jelzők használatának helyességét. Ehelyett a „dualista soknemzetű állam függőségi rendszere” terminológia bevezetését javasolta.⁴⁶ A vitavezető Mód Aladár viszont indokolatlannak tartotta „Magyarország dualizmuson belüli függő és félgyarmati helyzetére vonatkozó terminológia egészében való elvetését”. Véleménye szerint „Magyarország a dualizmus korában függő ország volt, félgyarmati vonások maradványaival”.⁴⁷ Másodszor pedig 1960 decemberében, szűkebb körben, a Történettudományi Bizottság vitaülésén. A vita alapjául szolgáló referátumában Hanák Péter Révai 1945 előtti írásaiból kiindulva, s korábbi álláspontját

⁴⁵ Molnár Erik: A magyar történetírás fejlődése az elmúlt években. *Századok*, 1960/1. 45–58. A dokumentumot részben közli és keletkezését részletesebben ismerteti Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest, 2011, 414–418. és 551–556.

⁴⁶ Sándor Vilmos: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában. *Történelmi Szemle*, 1958/1. 91–111.

⁴⁷ Mód Aladár: A félgyarmati vagy függő országok kérdéséhez. In: Mód Aladár: *Sors és felelősség. Tanulmányok*. Budapest, 1967, Magvető Kiadó, 160.

felülbírálvá a kiegyezést olyan „elkerülhetetlen és reális kompromisszumként” értékelte, amely az adott körülmények közepette a „legkevésbé rossz” megoldás volt. A bajok abból adódtak, hogy a magyar vezetők nem „átmeneti kompromisszumként”, hanem „osztályuralmuk” és „nemzeti hegemoniájuk” „tartós biztosítékként” fogták fel, és e céltól vezérelve „reakciós tartalommal töltötték meg a kiegyezés rendszerét”. Ez a politika tette „az adott helyzetben reális kompromisszumot végső soron történelmileg irreálissá”. Hanák értékelésével szemben Szabad György amellett érvelt, hogy ha a kiegyezés reális, tehát végrehajtható jellege még el is fogadható, annak „elkerülhetetlensége”, illetve „szükségesszerűsége” egyáltalán nem bizonyítható. A kiegyezés nem a „magyar történeti fejlődés valami fátumos, végzetszerű sorsfordulata”, „nem elsősorban objektív történelmi erők műve” volt – hangsúlyozta –, „hanem „sokkal inkább céltudatosan dolgozó, meghatározható osztályálláspontot képviselő politikai erők produktuma”. Megkötéséért nemcsak Deák, hanem maga Kossuth is felelős, amiért alábecsülte, illetve elmulasztotta a „népre és nemzetiségekre támaszkodó aktív politikában” rejlő lehetőségek kihasználását. Viszontválaszában Hanák elsősorban Szabad érvelésének hipotetikus jellegét bírálta, s lényegében fenntartotta téziseit. Sándor és Mód, illetve Hanák és Szabad vitájában – kimondva, kimondatlanul – a régi 67-es és 48-as álláspont érvei tűntek fel – marxista köntösbe öltöztetve.⁴⁸

Az 1960-as és az 1970-es években a két tábor valamelyest közeledett egymáshoz, ám teljesen meggyőzni továbbra sem tudta egymást. A történeti irodalomban járatos olvasók számára világos volt, hogy a lépésről lépésre szakszerűsödő kádári történetíráson belül két narratíva verseng egymással: a kiegyezést inkább negatívan értékelő „Kossuth-párti” vagy „kuruc” és a kiegyezést inkább pozitívan értékelő „Deák-párti” vagy „labanc” álláspont.

⁴⁸ A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. *Századok*, 1962/1–2. 206–239.

Révai 1959-es halála, valamint Andics Erzsébet 1956 utáni háttérbe szorulása és elszigetelődése következtében az előbbi álláspont zászlóvivőjévé egyre inkább Szabad György, az ELTE docense, majd professzora, az utóbbi lehangosabb képviselőjévé pedig Hanák Péter, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője vált. Bár az 1964-ben megjelent új magyar történeti szintézist a nemzeti kommunista kánon dekonstruálásában élen járó Molnár Erik szerkesztette, az 1849 és 1890 közötti időszakkal foglalkozó fejezeteket jegyző Szabad György minden további nélkül érvényesíthette a főszerkesztőtől eltérő értékszempontjait. Láttatásában a kiegyezést a „negyvennyolcas elvek hitehagyottjai” és azok a „szűk osztályérdekeket érvényesítő politikusok” köztötték meg, akiknek a „pillantása nem szárnyalt túl a koronázási domb korlátaiban”, s akik „Kossuthnak a történelem által oly sokban igazolt logikáját [...] hatásvadászó gáncsoskodásnak ítélték”. Kétségtelen, hogy a „korlátlan abszolutizmus” felszámolása az addigiaknál kedvezőbb feltételeket teremtett a „kapitalista fejlődés továbbhaladása és a szerveződő munkásosztály eljövendő küzdelmei számára”, ám a „külpolitikai összefűzöttség, az uralkodó osztályok szemében előnyösnek tűnő, de az ipari fejlődés kibontakozását mégis korlátozó sokoldalú gazdasági egybekapcsoltság, a kötelezés a közös költségek és az osztrák államadóságok részleges viselésére, jelzik a lemondás mértékét az állami függetlenség fontos követelményeiről”. A kiegyezés tehát távolról sem tekinthető szükségszerűnek; a nemzeti függetlenség és a fokozatos demokratizálódás programja, amit legkövetkezetesebben Kossuth és a szélsőbal képviselt, reális alternatívát jelentett.⁴⁹ *Forradalom és kiegyezés választútján* című, 1967-ben megjelent, s nagydoktori disszertációként 1969-ben megvédett monográfiájában – hatalmas levéltári és sajtóanyagra támaszkodva – Szabad

⁴⁹ Szabad György: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1867. In: *Magyarország története*. Főszerk. Molnár Erik. II. köt. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1964, 62–72.

megismételte arra vonatkozó tézisé, hogy a magyar társadalomban még 1860–1861-ben is széles tábora volt az Ausztriától való elszakadás programjának és az ezt szolgáló aktív ellenállásnak. A kiegyezéssel tehát egyáltalán nem az egyetlen történelmileg adott lehetőség valósult meg, hanem csak az egyik, és pedig nem a korszerűbb, hanem az, amely Kossuth és tábora által javasolthoz képest az „idejétmúltat” tette realitássá.⁵⁰

Szabad álláspontját többen vitatták. 1967-ben, a kiegyezés 100. évfordulója alkalmából, Grazban megrendezett történész-konferencián elhangzott referátumában Diószegi István – ugyancsak az ELTE neves oktatója – Kossuth elgondolását a dunai népek Habsburg-ellenes összefogásáról olyan „merész utópiának” minősítette, amely „a szerbeknek és a románoknak kevés volt, a magyaroknak pedig túl sok”. Amikor a kedvezőtlen hazai fogadtatásra az emigráns politikus rádöbbsent, „gyorsan dezavualta saját tervezetét”. Hiányzott a nagyhatalmi támogatás is, amelyben Kossuth és társai kezdetben ugyancsak bíztak. Az 1850-es és 1860-as évek fordulójára azonban világosan megmutatkozott, hogy „nincs érdemleges külső erő, amely a magyar függetlenség kiharcolását érdekében állónak tekinti”. A magyar nemzeti mozgalom függetlenségi irányzatának hazai támogatottsága pedig minimális volt. Kossuth ezt a hazai politikai elit ingatagságával és elvfeladásával magyarázta, a valóságban azonban – mutatott rá Diószegi meggyőzően – „a magyar nacionalizmus kontinuitásának megnyilatkozásáról volt szó.” Hiszen a „magyar nemzeti mozgalom törzsgárdája változatlan érvénnyel vallotta, hogy a magyar nemzeti célok megvalósítását nem az elszakadásban, hanem a Habsburg-monarchia struktúrájának átalakításában kell keresni”. Mindezek miatt a kiegyezést „a magyar nemzeti törekvések megvalósulásaként lehet felfogni. Az 1867-es XII. törvénycikk biztosította mindazt, amit ez a nacionalizmus erede-

⁵⁰ Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–1861)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 611.

tileg programjába vett: a birodalmon belüli magyar különállást, a történelmi Magyarország területi integritását és a Szent István-i államtest fölötti magyar szupremáciát.”⁵¹

A börtönből 1960-ban szabadult, s 1968-tól ismét a Történettudományi Intézetben dolgozó egykori Szekfű-tanítvány, Kosáry Domokos Szabad 1967-es monográfiájára reflektálva fejtette ki, hogy a kiegyezésnek szerinte sem volt reális alternatívája. Még ha elvileg dönthetett is volna a harc újrakezdése mellett a hazai nemesség – hangsúlyozta ő is –, a nemzetközi feltételek hiányoztak egy újabb forradalom és szabadságharc sikeres megvívásához. Másrészt a kiegyezés nem vereség vagy bukás volt, hanem lényegében véve győzelem. A magyar nemesség ugyanis a kiegyezéssel „oly viszonylag önálló államot s azon belül oly szabad kezet kapott, amilyennel addig, az előző évszázadok során tartósan soha nem rendelkezett”.⁵²

Hanák Péter több alkalommal – először a Történettudományi Intézet 1969. október 10-ei vitaülésén, majd 1971-ben egy ismeretterjesztő jellegű külön kis kötetben is – kifejtette álláspontját. Régi téziséit újrafogalmazva Diószegihez és Kosáryhoz hasonlóan amellet érvelt, hogy a Kossuth által képviselt „radikális nemzeti program, az önálló, illetve a konföderatív államalkotás terve nem volt reális. A konföderációs tervet az érdekelt szomszéd országok vezető körei sem fogadták el, még kevésbé a magyarok. Mert ha a függetlenségi eszme változatlanul nagy tömegeket toborzott a nemzeti radikalizmus táborába a közép-rétegekből, de még a vezető réteg soraiból is, a teljes kossuthi programnak, vagyis a demokratikus nemzetiségi politikával összekapcsolt önállósági programnak legfeljebb egyes hívei voltak, de bázisa nem.” A kiegyezés ezért az adott kül- és belpolitikai körülmények közepette nem egyszerűen „reális kompromisszum”

⁵¹ Diószegi István: *Hazánk és Európa*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1970, 129–152.

⁵² Kosáry Domokos: Szabadságharc és kiegyezés között. Reflexiók egy témához. *Történelmi Szemle* 12 (1969). 337–344.

volt, hanem „a polgári átalakulás fő kérdéseit illető döntésnek egyetlen reális alternatívája.” Nem igaz az a Kossuthig visszanyúló feltételezés sem, hogy „1867 elkerülhetetlenül 1918-hoz vezetett”. Az 1918-as felbomláshoz ugyanis „fél évszázad számos új tényezője, az erőviszonyok teljes átalakulása is lényegesen hozzájárult”.⁵³

A kiegyezés megítélésével kapcsolatos diskurzushoz több szálon kapcsolódott az a főleg gazdaságtörténészek között zajló vita, amelynek tárgyát a 19. századi hazai tőkés fejlődés jellege és dinamizmusa képezte. Ennek gyökerei is visszanyúlnak az 1950-es évek közepéig, igazán élessé azonban csak Tolnai György 1956-ban megvitatott és 1961-ben megvédett kandidátusi disszertációjának (*A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon 1840–1849*) 1964-es megjelenése után vált. Az ELTE oktatója ebben azt igyekezett bizonyítani, hogy az 1848 előtti Magyarországon, ha késve is, az Európára általában jellemző iparfejlődési folyamatok bontakoztak ki. A háziiparból kifejlődő paraszti kisárutermelés tőkés fejlődése hazánkban is elvezetett a textilmanufaktúrák fellendüléséhez, s így 1848 előtt Magyarország is az önálló tőkés fejlődés útját járta. Ezt a szépen fejlődő paraszti manufaktúraipart azonban a szabadságharc veresége, majd az 1851-ben bevezetett közös vámterület elsorvasztotta. Ennek következtében beszűkültek a nemzeti tőkefelhalmozás lehetőségei, a nehézipar idegen tőkével épült ki, Magyarország „függő” országgá vált, s így az egész iparfejlődés deformálódott. Ezen a kiegyezés sem változtatott: 1867 nem a szabad fejlődés lehetőségét nyitotta meg Magyarországon, hanem tartósította kiszolgáltatott, alárendelt helyzetét. Az 1848–1849-es polgári forradalmat Tolnai ezért „egészében haladónak”, a kiegyezést vi-

⁵³ Hanák Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971, 16–23.; Vö. Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György: *Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában*. In: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Szerk. Spira György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 20–22.

szont „egészében reakciónak”, illetve „antidemokratikus ellenforradalmi tetteknek” minősítette.⁵⁴

Berend T. Iván és a Történettudományi Intézet munkatársai – Hanák Péter, Ránki György és különösen a modern, kvantitatív módszereket alkalmazó Katus László – ezzel szemben azt hangsúlyozták, hogy 1) abszolút értelemben vett önálló tőkés fejlődésről egyetlen ország, még Anglia esetében sem beszélhetünk; 2) a gazdasági elmaradottság és a nemzeti függetlenség vagy függőség között nincs közvetlen összefüggés; és 3) az 1867 utáni magyar gazdasági fejlődés üteme – a legújabb kutatások szerint is – átlagon felüli mértékben gyors, a birodalom osztrák felében kimutathatótnál mindenképpen gyorsabb volt. A dualista Monarchia tehát – fogalmazott Hanák – „relatív kedvező keretet és jelentős támogatást nyújtott a gazdasági fejlődésnek, elősegítette a kor civilizációs vívmányainak terjedését”.⁵⁵

Az értékelésbeli különbségeket jól szemléltette az egyetemi tankönyvek 4. köteteként az 1849 és 1918 közötti korszakról 1972-ben megjelent új, több szerzős összegzés, amelyben – amint ezt Hanák Péter szerkesztő az előszóban le is szögezte – a „szerzők saját kutatómunkájukra épülő egyéni felfogása” érvényesült. Ennek megfelelően Szabad György, aki a neoabszolutizmus korát írta meg, éppúgy saját, a nemzeti kommunista, illetve függetlenségi kánonnal érintkező értékszempontjait vette alapul, mint a gazdaságtörténeti fejezetek nagy részét jegyző Katus László vagy a dualizmus válságával foglalkozó Hanák Péter, akik

⁵⁴ Tolnai György: Az önálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban. Válasz Berend T. Iván vitacikkére. *Történelmi Szemle* 9 (1966). 98–115.; Vö. Kövér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. Lépték és tempó. In: *A Monarchia kora – ma*. Szerk. Gerő András. ÚMK, Budapest, 2007, 44–49.

⁵⁵ Hanák Péter: *A dualizmus korának...* i. m. 26.; Vö. Berend T. Iván: Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztiipar kérdéséhez. Vita Tolnai Györggyel és Simon Péterrel. *Történelmi Szemle* 8 (1965) 275–284. és Katus László: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 10 (1967) 1–45.

az 1960-as években a gyarmati függés tételének hiteltelenítésében vállaltak vezérszerepet.⁵⁶ Mutatis mutandis ugyanezeket a különbségeket azonosíthatjuk a tíz kötetesre tervezett *Magyarország története* 1979-ben megjelent 6. kötetében, amelynek 1849 és 1867 közötti fejezeteit ugyancsak Szabad György írta, viszont a kötetet Katus László szerkesztette. A munka által felölelt korszak egyik-másik kérdéséről – olvasható a szerkesztői előszóban – „egyidejűleg többféle, egymástól eltérő nézet érvényesül történetírásunkban”. Ezért a „szerkesztés nem vállalkozhatott arra, hogy valamilyen teljesen összhangzatos, kikristályosodott koncepciót szolgáltasson meg a műben”.⁵⁷

Az 50-es és 60-as évek éles vitáihoz képest az álláspontok mindazonáltal közeledtek egymáshoz. A történészek körében immár senki sem abszolutizálta 48 és 67 különbségét, mint ahogy a kontinuitás elemeit sem tagadta senki. A szakemberek közül senki sem állította, hogy 1918 egyenesen és elkerülhetetlenül következett 1867-ből, ám még maga Hanák is elismerte, hogy utóbbi „egyik premisszája” volt előbbinek. E kiegyenlítődség alapját – mint 1974-ben megállapította – a propagandisztikus szempontoktól mentes „történetiség mélyülő és tisztuló látásmódja” képezte.⁵⁸ Az 1980-as években több ilyen szemléletben fogant, elsősorban az akkori fiatalabb nemzedék képviselőinek tollából származó történeti mű jelent meg. Ezek közé tartozik a *Magyar História* sorozat két kötete: Somogyi Évától az *Abszolutizmus és kiegyezés 1849–1867* (1981) és a Gergely András – Szász Zoltán szerzőpárostól a *Kiegyezés után* (1978). Mindkét kötet szerzői arra törekedtek, hogy kiemelve a „szükségszerűség és elkerülhetőség”, illetve „realitás és irreális” ellentétéből a kiegyezést a magyar történelem olyan „kompromisszumaként”, illetve „kény-

⁵⁶ *Magyarország története 1849–1918*. Szerk. Hanák Péter. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972, 5.

⁵⁷ *Magyarország története tíz kötetben*. 6/1. köt. Főszerkesztő Kovács Endre. Szerkesztő Katus László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 21.

⁵⁸ Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. I. m. 208–209.

„szerű egyezségeként” mutassák be, amellyel szemben a kevesebb eséllyel rendelkező kossuthi koncepció ugyan vereséget szenvedett, ám ettől még alternatívának tekinthető.

Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy a legtágabb értelemben vett történeti gondolkodásban ez a bizonyos „kiegyenlítődés” korántsem ment olyan mértékben végbe, mint a történészcéh keretein belül. A közvéleményben, különösen az idősebb generációk körében, továbbéltek a régi sztereotípiák. Jó példája ennek Illyés Gyula, aki egyik 1978-ban közzétett publicisztikájában a két világháború közötti népi írók történetpolitikai platformjára helyezkedve emelt kifogást az ellen, hogy „Amennyi felületes bírálat érte már rangos szellemi életünkben Kossuthot – s rajta át 48-at – annyira kezdett hódítani Deák bölcsességének – s azon át 67-nek mint szükséges útnak – méltatása”. Pedig nem lenne szabad megfeledkezni arról, hogy „mibe is torkolt a bölcsen megnyitott út. Itt benn a feudalizmus és a fináncőke féltelmes összetársulása folytán milliók földön futása, világgá özönlése, »morbus hungaricus«-a, az írói erkölcs posványba süllyedése, szolgabíró-uralom, de fajra s népre való tekintet nélkül. Kint pedig a magyar nép hírének máig tartó szégyenbe keverése, második mohácsi végzetének, így anyagi romlásának is könnyelmű előkészítése”.⁵⁹

A rendszerváltás óta...

A rendszerváltás óta eltelt negyedszázadban a kiegyezéssel kapcsolatos tárgyi tudásunk érdemben nem gyarapodott, s a történetírás propagandaszempontoktól mentes plurális attitűdje sem változott. A 67-es álláspont legmarkánsabb megfogalmazását rögtön a rendszerváltás hajnalán Kosáry Domokos nyújtotta a *Magyarok Európában* sorozat harmadik kötetében. Szabad

⁵⁹ Illyés Gyula: *Szellem és erőszak*. [Magvető Kiadó], [Budapest], 1978, 220.

Györggyel folytatott régi vitájában elfoglalt álláspontjához hasonlóan, ám annál némileg határozottabban Kosáry ebben leszögezte, hogy az akkori külső és belső erőviszonyok közepette a kiegyezés olyan „reális kompromisszum volt”, amellyel „a magyar politikai vezető rétegek – minden monarchiai kötöttség és kölcsönös függés figyelembevételével is – a nemzeti önállóságnak jóval nagyobb mértékét, az országnak hiánytalanabb egészét és a gazdasági felzárkózásnak több lehetőségét kapták kezükbe, mint amilyenrel Magyarország Mohács óta bármikor rendelkezett”. Hozzátette: „Történetietlen és téves az olyan elképzelés, amely az első világháború fejleményeit, egy félévszázad múlva, a kiegyezéssel próbálná közvetlen okozati összefüggésbe hozni.” Másrészt Kossuth „kissé utópisztikus” elgondolásai megvalósításának „hiányoztak az alapfeltételei”, s így a Deák által javasolt útnak reális alternatívája nem volt. „Magyarország nem valami nemzetközileg légüres térben élt, amelyben tetszés szerint lehetett választani függetlenség és kiegyezés között.”⁶⁰ Mellőzve a Kosáryra jellemző polemikus hangvételt Magyarország 1711 és 1918 közötti történetét áttekintő, kézi-, illetve tankönyvszerű összegzésében hasonló álláspontot fejtett ki Katus László. Mint írta: „’67 nem egyéb, mint az elérhető, a megvalósítható ’48”. „A mai magyar történészek ’reális kompromisszumként’ értékelik a kiegyezést, ami az adott belső és nemzetközi viszonyok között a ténylegesen elérhető legjobb megoldás volt, s Magyarország számára lehetőséget adott arra, hogy a következő fél évszázadban minden vonatkozásban bekapcsolódjék az európai modernizáció egyre gyorsuló folyamatába.”⁶¹

A Szabad György tanítványi köréhez tartozó Csorba László az ELTE fiatal oktatói által összeállított egyetemi tankönyvben ezzel szemben úgy látta, hogy mivel a magyar polgárosodás és

⁶⁰ Kosáry Domokos: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest, 1990, Háttér Lap- és Könyvkiadó, 419–420. és 430–433.

⁶¹ Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. 3., javított kiadás. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012, 298–299.

nemzetté válás számos problémája máig nyitott, „egyelőre nem lehet lezárt a kiegyezés értékelése sem”. „Deák döntésének érvényességét – ismerte el – nincs értelme vitatni, hiszen jó ötven esztendőre csakugyan stabilizálta a Habsburg Birodalmat és benne a történelmi Magyarországot, márpedig az ekkora távra életképes döntés mindenképpen komoly politikusi teljesítmény. De mellette – tette hozzá – érvényesnek kell tartanunk Kossuth kiegyezés-kritikáját is, hiszen a 20. század közép-európai történelme jó néhány olyan folyamat végzetes érvényesülését igazolta, amelyeket ő már akkor, a kiegyezés megkötésekor – nem próféta látnoksággal, hanem józan reálpolitikusi megfontolással – előre jelzett.” „A Magyarország és a Duna-medence polgárosodására és az itt élő népek valódi önrendelkezésének biztosítására Kossuth által kidolgozott koncepció tehát nem eleve volt reménytelen, hanem fokozatosan [...] vált vesztesé – legalábbis a tárgyalt történelmi periódusban. Amiatt ugyanis, hogy ugyanezek az alapkérdések sok vonatkozásban mindmáig nyitottak a közép-európai régióban, tágabb értelemben ennek az elképzelésnek ma is van bizonyos mértékű realitása.”⁶²

Az 1860-as években elkezdett diskurzus tehát folytatódik, amit – legalábbis mindaddig, amíg a szakmaiság keretei között zajlik – természetesen kell tartanunk.

⁶² Csorba László: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: *Magyarország története a 19. században*. Szerk. Gergely András. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 325–326.

KÖVÉR GYÖRGY

ALFONS DOPSCH ÉS A MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNET-ÍRÁS

1925 tavaszán a *Századok* röviden tudósított arról, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1925. március 19-i felolvasó ülésén Dr. Alfons Dopsch: „*Die Bedeutung der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte für die gesamte Geschichtswissenschaft*” címen tartott előadást. Hogy az eseménynek az egész magyar közélet szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítottak, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy gróf Klebelsberg Kuno, a társulat elnöke, egyben akkori kultuszminiszter, megnyitó szavaiban az MTA dísztermében összegyűlt előkelő hallgatóság soraiban üdvözölte a kormányzót is.¹ Dopsch négy napot töltött Budapesten, kifejezetten Klebelsberg vendégeként. A Hungáriában szállásolták el, fizették a hotelszámláját, ám az útiköltségét nem, „hogy meg legyen a látogatás jellege”. A vendéget a Keleti pályaudvaron Magyar Zoltán, a kultuszminisztérium osztályvezetője várta a miniszter autójával.² A látogatás a miniszter offenzív kulturdiplomáciájának részét alkotta: „Mindent megtettem, hogy Dopsch magát jól érezze s azt hiszem, kedvező impressziókkal távozott tőlünk. Mondottam neki, hogy míg Berlinben inkább a hivatalos

¹ *Századok*, 1925–1926. 112.

² Magyar Zoltán Eckhart Ferencnek, (Bp. 1925. márc. 7.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ [MTA KIK] Kézirattár Ms 5616/88.

körök támogatását élvezzük, addig Bécsben inkább az egyetemre, a professzorokra óhajtok támaszkodni szellemi együttműködésre irányuló terveimben.”³

A gazdaságtörténet iránti látványos hazai tudományos érdeklődés ellenére meg kell jegyeznünk, hogy nincs tudomásunk arról, hogy Dopschnak ez az előadása valaha is megjelent volna magyarul. Hogy mit tartalmazhatott, azt is (a napi sajtó tudósításain túl) csak nagy vonásokban rekonstruálhatjuk a szerzőnek egy, a témába vágó, szintén a húszas években született módszertani írása alapján.⁴ Ráadásul Dopsch munkásságát – budapesti előadásától nyilván nem függetlenül – a *Budapesti Szemle* 1925. őszi számában az az Eckhart Ferenc mutatta be részletesen, aki, bécsi levéltári delegátusként tavasszal Bécsből Pestre kísérte.⁵ A magyarországi látogatást hamarosan formális elismerés követte: 1927-ben, a II. osztály ajánlására Dopschot az MTA külső tagjává választották.⁶

³ Klebelsberg Kuno Károlyi Árpádnak, (1925. márc. 24.) Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár [OSzK Kt] Levelestár. A idézett levélrészlet második mondatára már Ujváry Gábor hivatkozása felhívta a figyelmet. Ujváry Gábor: Bessenyei, Klebelsberg, Marosán – és a „genius loci”. In: Uő: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Bp. 2010, 214. Egy nappal később írott levelében Klebelsberg a konkrét összefüggéseket és a perspektívákat is vázolta: „Dopsch-sal 4 napot töltöttünk együtt, és ezalatt sok kérdésről folytattunk eszmecsere, ami azt hiszem, a jövőben fogja a jóhatását meghozni. Dopsch kijelentette, hogy a karban, az egyetemen és mindenütt, ahol befolyása van, teljes mértékben rendelkezésünkre fog állni. Húsvét után várom Redlich-et.” Uo. (1925. márc. 25.) Oswald Redlich az Osztrák Tudományos Akadémia elnöke június elején, az Akadémia jubileumi közgyűlésére látogatott Budapestre.

⁴ Dopsch, A.: *Zur Methodologie der Wirtschaftsgeschichte*. In: Uő: *Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*. Gesammelte Aufsätze. (Hg. E. Patzelt) Bd. I. Wien, 1928 [Neudruck der Aufgabe, 1968] 543–564. [Eredeti változata 1927-ben a *Goetz-Festschriftben* jelent meg.] A pesti előadás címét a *Pesti Napló* tudósítója így adta vissza: „A társadalom és gazdaságtörténet jelentősége a történettudományra nézve”. A szociológia új módszereket ad a történelmi kutatásnak. Dr. Dopsch Alfonz előadása a Történelmi Társulatban. *Pesti Napló*, 1925. márc. 20. 8.

⁵ Eckhardt [sic!] Ferenc: Dopsch Alfonz. *Budapesti Szemle*, 578. sz. 1925. okt. 105–119.

⁶ MTA Tagajánlások 1927-ben. Bp. 1927, 30–31. Csánki Dezső és Angyal Dávid külön hangsúlyozta, hogy Dopsch mint a „Comission de Cooperation Intellec-

Alfons Dopsch (1868–1953)

Ki volt ez az osztrák történész, akit hol „Herr Hofrat”-nak, hol „Herr Professor”-nak szólítottak, s akinek látogatása ekkora érdeklődést keltett az elit soraiban a húszas évek közepén?⁷ Alfons Dopsch 1868-ban Lobositzben (Lobosice, Csehország), „deutsch-böhm” katolikus családban látta meg a napvilágot. Leitmeritz (Litoměřice) állami gimnáziumában érettségizett 1886-ban, majd Bécsben szerzett diplomát, disszertációjában egy szülővárosa határában a 18. században történt ütközetet dolgozott fel a lokális história látószögéből. Rövid ideig az Institut für Österreichische Geschichtsforschung, majd a Thallóczy Lajos által vezetett Hofkammerarchiv munkatársa volt. 1892-től a Monumenta Germaniae Historica munkálataiban vett részt Engelbert Mühlbacher irányításával, ahol a Karoling kori oklevelek kiadása révén kiváló diplomatikai képzettségre tett szert. 1893-ban habilitált a bécsi egyetemen, ahol 1898-ban rendkívüli, majd 1900-tól rendes professzori kinevezést kapott. 1900-ban megnősült, Julius Ficker innsbrucki történészprofesszor leányát vette feleségül.

tuelle tagja, a nemzetközi tudományos érintkezések újra fölvétele körül is nagy érdemeket szerzett magának”. Uo. 30.

⁷ A pályarajz – Eckhart Ferenc idézett munkáján túl – az alábbi munkákra támaszkodik: Alfred Hoffmann: Alfons Dopsch und die Wiener Schule der Wirtschafts- und Sozialgeschichte. In: Uő: *Studien und Essays* (Hg. A. Mosser) Bd. 1. Wien, 1979. 56–61; Gustav Otruba: „Ad Fontes” – Erinnerung und Gedanken zu 40 Jahren Wirtschafts- und Sozialgeschichte in Österreich. *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, [VSWG] Beiheft 84. Historia socialis et oeconomica. Festschrift für Wolfgang Zorn zum 65. Geburtstag (Hg. H. Kellenbenz und Hans Pohl) Stuttgart, 1987, 102–117; Herbert Knittler: Die Wiener Wirtschaftsgeschichte. Eine Auseinandersetzung mit Alfons Dopsch und seinem Seminar. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*. Neue Folge 63/64 St. Pölten, 1998. 325–343; Theodor Buchner: Alfons Dopsch (1868–1953) Die „Manningfältigkeit der Verhältnisse” In: *Österreichische Historiker 1900–1945. Lebensläufe und Karrieren in Österreich, Deutschland und der Tschechoslowakei in wissenschaftsgeschichtlichen Porträts* (Hg. Karel Hruza) Böhlau, Wien Köln Weimar, 2008, 155–190.

A dokumentumpublikációk sorát a középkori osztrák urbáriumok kiadásával gyarapította, de országos, sőt nemzetközi ismertségre a *Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit vornehmlich in Deutschland* kétkötetes művével tett szert (1. kiadás 1911–1913; 2. kiadás 1921–1922), amelyben már alapos oklevéltani felkészültsége gazdaságtörténeti alkalmazásának igényével lépett fel.⁸ Éles kritikával illette a gazdaságtörténet régi iskoláját, elsősorban a szakdiszciplína megalapítójaként tisztelt Inama Sternegg nézeteit, vagy ahogy ő nevezi: az „uralkodó tant” („Herrschende Lehre”), mert éles határvonalat húzott a Karoling kor reformjai mentén a megelőző és a következő fejlődési stádium közé. A tudományos érvelés logikája a külső és belső forráskritika klasszikus módszerén nyugodott, amennyiben megkérdőjelezhetetlenül kimutatta, hogy a Nagy Károlynak tulajdonított „Capitulare de villis” valójában fiának, Jámbor Lajosnak a nevéhez köthető, s a rendelet nem az egész birodalom, hanem Aquitánia tartományban az elhanyagolt királyi birtokok rendbehozatala érdekében került kiadásra. A korábbi politikai történetírás alapján a Nagy Károlyt követő évszázad hanyatlás-képét, a királyság gyengülését Dopschnál a művelődéstörténetben az egyházi és világi birtokosok gazdasági és társadalmi megerősödésének tézise váltotta fel.

Másik nagyhatású munkája, a *Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung von Cäsar bis auf Karl den Großen* (1. kiadás 1918–1920; 2. kiadás 1923–1924), amely 1937-ben angol fordításban is megjelent. Ebben az ókor és a középkor közötti merev cezúra megkérdőjelezésében már nem támaszkodhatott kizárólag az oklevelek forrásbázisára, hanem a régészet, a településtörténet, a nyelvészet eredményei alapján alkotta meg azt a történelmi víziót, amelynek következtében

⁸ A nemzetközi porondon először az 1913-as londoni kongresszuson adta elő Pirenne-nel vitázó téziseit. Az érdemi konfrontációra köztük majd 1928-ban Oslóban kerül sor. Karl Dietrich Erdmann: *Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historique*. Göttingen, 1987, 92–93; 174–177.

Dopsch nevét mindmáig a „kontinuitás-elmélet” kidolgozójaként emlegetjük. Mindezeknek, az egyébként már a kortársak által is sokat vitatott nézeteknek a történelemszemléleti következményeit foglalta össze a gazdaságtörténet módszertanáról szóló írása⁹ (amelyhez lényegében hasonló nézeteket fogalmazhatott meg budapesti előadásában is). A régebbi jog- és alkotmánytörténet által kidolgozott ún. retrográd módszer áll bírálata centrumában, amely szerint a korabeli források hiányában későbbi korszakok leírása alapján próbálták kikövetkeztetni a hiányzó időszakismérveit. A gazdaságtörténet önállósulásának első lépései után még hosszú ideig a történeti jogi iskola uralta ezt a terepet is. A régi gazdaságtörténet kritikájában itt pozitív kontextusban hivatkozik a nemzetgazdász Sombart írásaira, akit szintén nem elégitett ki a „jogtörténetileg orientált” gazdaságtörténet. S a forráshiányok áthidalására e ponton jött számításba a korábbiaknál sokkal számottevőbb mértékben más tudományok segédcsapatakként való felvonultatása: ilyenek, mint a geográfia és geopolitika, a nyelvtudomány, a régészet, a településtörténet, a művészettörténet, a szociológia, az etnológia. Dopsch határozottan kijelenti, hogy „a gazdaságtörténetet újra kell írni”, már csak azért is, mert a nemzetközi jogösszehasonlítás és az eszmetörténet is nekikezdett saját revíziójának. Ebben az értelemben a szellemtörténetben is új gazdaságtörténeti impulzusok lehetőségét látja. Az így elképzelt új gazdaságtörténetet (sic!) jóval szélesebb alapzatra kell szerinte felépíteni. De a vizsgálatba bevonható írott források kiegészítésére is lát lehetőséget (urbáriumok, Traditionsbücher stb.), úgy, hogy ezeket a forrásokat sajátszerűségük messzemenő figyelembevételével dolgozzák fel. Ezekből a forrásokból ugyanis egyáltalán nem lehet „az árakat” kinyerni, hiszen azok nem a nemzetgazdasági kereslet és kínálat szabadpiaci eredményei.

Amennyire a sajtótudósításokból megállapítható, Dopsch budapesti előadása egy 19. század közepi tudománytörténeti álla-

⁹ Dopsch, Zur Methodologie, 1928.

potelemzésből indult, a politikatörténet dominanciájából, majd kiemelte a gazdaság- és társadalomtörténet önállósodása révén a pozitivizmus és a természettudományok realizmusának hatását (ennek csak szélső leágazásaként tekintve a történelmi materializmust). Hangsúlyozta a módszertani újításokat: „A metódika époly [sic!] empirikusan van felépítve, mint a természettudományoké és a szomszédos tudományágak (nyelvészet, archeológia, művészettörténet, statisztika) felhasználásával beható és finom forráskritikát fejlesztett ki és ennek révén nagyfontosságú új megállapításokat ért el.”¹⁰

Ami Dopschnak a magyar történetírásra pesti látogatása előtt gyakorolt hatását illeti – hacsak nem számítjuk, hogy 1910 és 1951 között Bécsben az Ungargasse 12-ben lakott¹¹, az meglehetősen csekélynek mondható. A szorosan vett tudományos befolyás nem indult biztatóan, és nem is kimondottan gazdaságtörténeti vonatkozású, amennyiben Dopsch a tihanyi alapítólevéllel kapcsolatban – szigorú forráskritikai szempontokból kiindulva – úgy foglalt állást, hogy az vagy hamisítvány, vagy másolat.¹²

Eckhart Dopsch látogatásának évében munkásságából azt emelte ki, ami neki fontosnak tűnt: „Nekünk is meg kell szabadulnunk a hagyományos nézetek, a jelszavak uralmától, elfogulatlanul a forrásokhoz kell fordulnunk s a hol azok szűkösen buzognak, ott a rokontudományok eredményeit nagyobb mértékben kell felhasználnunk. Ez a tudományos irányzat középkori történetünkben már meg is indult.” Nem mulasztotta el, hogy mindebből történetírásunk elmaradottságára ne következtesse: „a bécsi Institut fénykorának magyar kortársai elmulasztották középkori kútfőink kritikai kiadását. Nálunk a mai nemzedék feladatát nem könnyítette meg az előzőnek munkája.”¹³ Ennek az ítéletnek szigorúságánál csak igazságtalansága nyilvánvalóbb,

¹⁰ *Pesti Napló*, 1925. márc. 20. 8.

¹¹ <http://dasmuseen.net/Wien/BezMus03/page.asp/2651.htm>

¹² Récsey Viktor: *Nézetek a tihanyi apátság alapítóleveléről. Századok*, 1906. 175.

¹³ Eckhardt, 1925. 119.

de célja a hazai forráskiadás ösztönzése lehetett. A *Pesti Napló* tudósítója azt olvasta ki Dopsch előadásából, hogy „Egy előnye lesz belőle a hazai történettudománynak, hogy nem tud a keleten az ókori emlékek kutatására nagyszerű intézeteket fenntartani; a tudományos törekvés és ambíció az itthoni területeket fogja fokozottabb és rendszeres kutatások alá venni.”¹⁴

Csak általánosságban szokás utalni arra, ám a magyar historiográfiában így is bevett toposznak számít, hogy a bécsi professzor, Alfonz Dopsch fontos szerepet játszott a magyar gazdaságtörténet-írás történetében.¹⁵ Ez leginkább a háború utáni korszakra, a Dopsch látogatása utáni periódusra tekinthető érvényesnek. A hatás terjeszkedésének korlátaira talán nem árt idéznünk Németh László *Papucshős* című drámájából Holly Sebestyén városi könyvtárnok és helytörténész alakját, aki a vidék szellemi elmaradottságának példaként Sombart (és Schünemann) mellett épp Dopsch könyveinek elérhetőségét és megismerhetőségét hiányolja.¹⁶

Nemcsak maga a személy, a meredeken ívelő életpálya, hanem a diszciplína intézményesülési módja is példaértékű lehetett. Magyary Zoltán a háború utáni osztrák–német felsőoktatás helyzetét elemezve külföldi példákat keresett a tudományos élet reorganizációjára: „Tudományos életünk mai válságos helyzetében külföldi tanulságokat keresve, Ausztria példája különös figyelmet érdemel, mert nemcsak hasonló katastrófhával került

¹⁴ PN. 1925. márc. 20. 8.

¹⁵ Glatz Ferenc német vonatkozásban Inama Sterneggre, de még inkább a bécsi gazdaságtörténeti iskolára hivatkozva Dopsch kapcsán állapította meg: „Ebben az irányzatban joggal láthatjuk mind az európai, mind magyarországi szakszerű gazdaság- és társadalomtörténet-írás úttörését.” Glatz Ferenc: Domanovszky Sándor helye a magyar történettudományban. *Századok*, 1978, 2. 219.

¹⁶ Németh László: *Papucshős* [1938] In: Uő: *Társadalmi drámák*. I. k. Szépirodalmi, 1958, 213. A magyar gazdaságtörténet professzionalizálódása és egyben a női egyenjogúsítás szimbolikus kifejeződéseként is felfogható, hogy a darabban Sombart és Dopsch neve a fővárosból érkezett „Dr. Éber Viola gazdaságtörténész” társasága által inspirált beszélgetésben bukkan elő. Uo. 209.

ki a háborúból, hanem a talpraállás során az is a népszövetségi szanálás útját járja.”¹⁷ Ebből a nézőpontból Dopsch esete különösen figyelemreméltónak bizonyult: „a bécsi tudományegyetemen két szeminárium létesült a bölcsészeti karon, amelyek közül a nagyobb Dopsch Alfréd [sic!] történésznek gazdaságtörténeti szemináriuma. Ez 1922-ben létesült azért, mert Dopsch a berlini egyetemről, majd később a müncheni egyetemről kapott meghívást és csak azzal a feltétellel volt hajlandó Bécsben maradni, ha önálló szemináriumot állítanak fel részére és fizetése a tanárok részére mindenkor megállapított legmagasabb illetményt jelentékenyen meghaladja. Mindkét kívánságot teljesítették, utóbbit azonban csak a pénzügyminiszterrel való személyes tárgyalása után.”¹⁸ Dopsch Gazdaság- és Művelődéstörténeti Szemináriuma (Seminar für Wirtschafts- und Kulturgeschichte) 1925-től egy könyvsorozatot is kiadott a nála védett disszertációk legjavából.¹⁹

Szeminárium és recepció

Hogy Dopsch mekkora tekintély volt a Bécsben tanuló, kutató ifjú magyar történészek szemében, azt elegendő néhány személyes forrással (visszaemlékezéssel, levéllel) illusztrálni. Először hallgassunk meg valakit, aki nem látogathatta óráit, pedig szerette

¹⁷ Magyary Zoltán: A felső-oktatás és tudományos élet a háború után Németországban és Ausztriában. *Budapesti Szemle*, 197. k. 569. sz. 1924, 219.

¹⁸ Magyary, 1924, 221. Magyary személyesen is találkozott Dopsch-sal, azért a keresztnévét (Alfrédről Alfonzra) legalább tanulmánya kötetben való megjelentetésekor már kijavíthatta volna. Vö. Magyary Zoltán: A magyar tudományos nagyüzem megszervezése. Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában. Pécs, 1931, 61.

¹⁹ A sorozatban 1925 és 1936 között 11 kötet jelent meg. A Veröffentlichungen des Seminars für Wirtschafts- und Kulturgeschichte an der Universität Wien (Hg. A. Dopsch) darabjait tételesen felsorolja a *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch*. Rudolf M. Rohrer Verlag, Baden bei Wien Leipzig, 1938. című kötet.

volna. Mályusz Elemér egyike volt az elsőeknek a frissen végzetek között, akiket a Történeti Intézet megszerveződése keretében iratmásolásra Bécsbe küldtek. Őket (Hajnal Istvánnal volt egy időben kinn) még nem írárták be a bécsi egyetemre. Pedig, hogy Mályusz sóvárgott erre, az még visszaemlékezésein is átüt: „Arra vágyódtam, hogy egyetemre járhasak, előadásokat hallgassak, netán szemináriumi gyakorlatokon vegyek részt. Főleg Dopsch vonzott, s miután munkáit már olvastam, sőt forgattam urbárium kiadását, talán nem is lett volna nehéz megállnom helyemet. Csak kissé több megértéssel ki lehetett volna eszközölni, hogy közelébe jussak, [intézetébe] anélkül, hogy levéltári kutató munkám hátrányt szenvedett volna. De erre akkor Bécsben senki sem gondolt. Azok a kollegáim, akik két évvel később hagyták el az egyetemet, már mentesültek a levéltári kutató munkától és egyedül tanulmányaiknak élhettek. Az ő jó sorsuk ára az én lemaradásom volt.”²⁰ Mályusz emlékezése persze erős szubjektivitással tárja fel a problémát, mindenekelőtt a bécsi Eckhart, Károlyi Árpád, Szekfü triumvirátust kárhoztatja, akik pedig ugyancsak igyekeztek gondoskodni az ifjú kollegáról. De hogy egyetemre nem járhatott, az tény. Mint ahogy az is, hogy Dopsch saját szemináriuma csak 1922-ben alakult meg. Persze a későbbi generációk sem mentesültek a levéltári kutatás alól, de kétségtelenül nagy hatással volt tanulmányaikra, hogy beiratkozhattak Dopsch szemináriumába (is).

Hogy mit hiányolt Mályusz, az különösen világosan látszik Paulinyi Oszkár visszaemlékezéséből. Öt fél évre Berlinbe, fél évre Bécsbe küldték tanulni. „Azzal, hogy egyrészt a bécsi egyetem, Dopsch Alfons professzor akkor nyíló intézetében (Seminar für Wirtschafts- und Kulturgeschichte), másrészt pedig Berlinben, lehetőleg Sombart Werner professzor szemináriumában folytassam gazdaságtörténeti tanulmányaimat, illetőleg a kellő

²⁰ Mályusz Elemér: *Visszaemlékezések. III. Újkori társadalomtörténet*. 14v. A család birtokában levő kéziratos visszaemlékezést a hagyatékot gondozó Soós István engedélyével tanulmányozhattam. Az eredeti kéziratban jelzett kihúzás [intézetébe] jelzi, hogyan próbálta Mályusz ellenőrizni emlékezetét.

közgazdasági ismeretekkel is kiegészítsem. A berlini tanulmányterv, miután Sombart professzor ottani tartózkodásom (1922/23 téli félév) idején egyáltalán nem adott elő, módosult: Walter Eucken – akkor docens – közgazdasági előadásai mellett Rudolf Haepke gazdaságtörténeti és Friedrich Meinecke általános újkori szemináriumában dolgoztam, míg Bécsben a Dopsch-szeminárium mellett Pribram professzor gyarmattörténeti gyakorlatai és Theodor Mayer-nál a korakapitalizmus gazdasági problémaival foglalkozó munkaközösségszerű gyakorlata képezték tanulmányaim vezérfonalát. Mind a Dopsch-, mind a Meinecke-szeminárium példán szemléltető gyakorlati alkalmazásban a módszertani oktatásnak, a tudomány művelésébe való bevezetésnek a személyiség lebilincselő varázsával átítatott minta-iskolája volt – külföldi tanulmányutamnak valóságos élménye.”²¹

A haza írt levelekben a többi bécsi ösztöndíjas is maradandó emlékekről számolt be. „A jövő félévben föl fogom venni Dopsch gazdaságtörténeti collegiumát és Vargával [Varga Endrével] együtt azon leszünk, főleg a szemináriumban, hogy ne csak a köteles munkát végezzük el, hanem becsületet szerezzünk a magyaroknak és a Történeti Intézetnek is.”²² A felfokozott várakozás mögött azonban mintha ott húzódnék, hogy az előző szemeszter nem sikerült valami nagyszerűen: „Az egyetemi előadások a múlt félévinél sokkal érdekesebbnek ígérkeznek. Különösen sokat várok Dopsch: *Soziologische Grundfragen der Wirtschaftsgeschichte* című collegiumától.”²³ Ne feledjük, hogy a levelek időben Dopsch pesti előadásával körülbelül szinkron fejleményekről tudósítanak. Tegyük hozzá, hogy Dopsch magyar akadémiai aján-

²¹ Paulinyi Oszkár: Életrajz. (Bécs, 1948) In: *Üő: Gazdag föld – szegény ország. Tanulmányok a magyarországi bányaművelés múltjából.* (Szerk. Búza János és Draskóczy István) Bp. 2005, 404.

²² Pleidell Ambrus Domanovszky Sándornak (1925. márc. 31.) MTA KIK Kéziratár Ms 4526/645

²³ Pleidell Ambrus Domanovszky Sándornak (1925. ápr. 28.) MTA KIK Kéziratár Ms 4526/647

lása is hangsúlyozza, hogy „Dopsch Alfonz hivatalos állásánál fogva a bécsi egyetemet látogató fiatal magyar történészeknek is mindenkor jóakarató támogatója és tudományos munkásságuknak előmozdítója”.²⁴

Árnyaltabbá vált a Dopsch-szemináriumok képe a Bécsbe látogató következő évjáratok leveleiben. Váczy Péter, aki 1927 nyarán érkezett a hajdani császárvárosba, mesterének már jóval öntudatosabban számol be első egyetemi szerepléseiről. „Egyúttal bejelentem, hogy Dopsch szemináriumában Ilával [Ila Bálinttal] együtt dolgozom. Kitűzött munkám: a legújabb irodalom alapján a délnémet ministeriálisokról szól. Így témám alkalmat nyújt a ministeriális kérdéssel kapcsolatban mileseink, ministeriálisaink, várjobbágyaink beható tanulmányozására. Örülök ennek, mert ezt az egybevetést tervbe vettem már előzőleg; a magyar hűbéri-ség megírására az anyagot már összeszedtem.”²⁵

Igaz, ő már itthonról is kritikusan szemlélte az osztrák profeszszort, s valószínűleg alkata sem tette hajlamossá a feltétlen hódolatra. Váczy első kritikai értékelése Dopsch munkásságáról már 1926-ban napvilágot látott a *Századokban*. Kötschke összefoglaló munkájáról írva, a tudományág egészének fejlődése szempontjából még inkább pozitívan ítélte meg az osztrák mestert: „Mikor Dopsch a »herrschende Lehre« legsebezhetőbb pontját kutatta, csodálatos biztonsággal formulázta meg a probléma igazi lényegét: a nagybirtok nem dolgozhatott piacra. Dopsch ugyanis azt mondja: a nagybirtok a szórtbirtoklás miatt nem volt a termelésre oly centrálisan, erősen megszervezve, mint, ahogy azt Inama-Sternegg felvetette, nem volt »vállalkozás«, nem »árúra«, hanem »fogyasztásra« volt beállítva. Ezért – s itt hangzik ki ez az okfejtés – a nagybirtok, mint olyan, nem volt közvetlen megindí-

²⁴ MTA Tagajánlások 1927-ben. Bp. 1927, 31.

²⁵ Váczy Péter Domanovszky Sándornak (1927. nov. 18.) MTA KIK Kézirattár Ms 4527/668

tója a városok kialakulásának. Ez volt az új »kopernikusi fordulat«. Dopsch azonban a kétségek helyébe nem állít új elméletet; a hyperkritikus, mindenben kétséget keltő passzív módszer mes-tere nem az az ember, ki építő synthesisre lenne képes. A szórt-birtoklás elve nem vág a középkori nagybirtok lényegébe, hiszen nem zárja ki a szórt, de jól megszervezett gazdasági egységek fel-vételét; különben is nem általános érvényű. Adós marad annak kimutatásával is, hogy a városok nem nagybirtokcentrumokból fejlődtek ki. Kötschke nagyon jól tudja, Dopschot meddig lehet követni. A szórtbirtoklás nála csak mellékes szerepet játszik, mi-után kiemeli a földesúri birtoklás másik formáját, a »Gutsherr-schaft«-ot.²⁶ Ebben a recenzióban – végső soron – nem Dopsch, hanem Kötschke húzza a rövidebbet: „Kötschke új könyve tehát – s ez jelzi helyét az eddigi összefoglaló munkák sorában – kibékíti Dopschot Inama-Sterneggel. Ezzel elhomályosítja Dopsch helyes, éles formulázását. Érthető, hogy a könyvében rejlő ellentmondás kihat a városi élettel, pénzgazdálkodással összefüggő jelenségek tárgyalására. A munka utolsó része, mely úgy is elnagyolt, a mé-lyebb szempont, alap híján nem a legjobb. Lapos, bár sok újat mond (a német városok kialakulásánál elveti, illetőleg módosítja a »Hofrechttheorie«-t, a céhek magyarázatánál Below mellé áll.”²⁷

Egy évi bécsi tartózkodás után Váczy már Berlinbe vágyako-zott: „Bécs sok újat nem fog nyújtani már. A szemináriumban én képviselem a Dopsch elleni oppositiot, s lassanként félelmetes mumussá nőttem ki magam. De ebből elég volt.”²⁸ A Dopsch-sal szemben Váczy Péterben felhalmozódó ellenérzések köz-ben nyilvánosságot is kaptak, méghozzá a *Századok* hasábjain,

²⁶ Váczy Péter: Kötschke, Rudolf: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittel-alters. Jena, 1924. *Századok*, 1925–1926, 868.

²⁷ Uo. 869.

²⁸ Váczy Péter Domanovszky Sándornak (n. d. [1928] aug. 2.) MTA KIK Kéz-irattár Ms 4527/669. Ebben a levélben még abban reménykedik, hogy készülő munkája „a magyar ministeriálisokról” „német nyelven jelenne meg, s (talán) Dopsch kiadványai között.” Uo.

egy újabb recenzióban. Váczy Péter ezúttal Hofbauer könyvét ismertette, amely Dopsch szemináriumi sorozatának 3. kötete-ként jelent meg. Mint írja, Hofbauer mesterét követi, amennyiben Inama-Sternegg teóriáját pontról pontra cáfolja. „Hofbauer nem mond többet, mint Dopsch, legfeljebb részletesebben, több forrásanyag felhasználásával mondja ugyanazt. A tanítvány nem nyújt újat, nem üt meg új hangot. A mestert igazolja, de ez az igazolás nem győz meg, kétséget támaszt, éppen mert oly tökéletesen sikerült, minden annyira egybehangzó s hibátlan. Nem érezzük a gondolatok elevenességét, a hallott dolgok monotoníája közben érdeklődésünk egyre lanyhul. Jó, jó – mondjuk –, Inama rendszere elavult, bár ez a rendszer zárt egész s roppant tisztelgetélmű, de jobban szeretjük volna, ha Dopschnak sem volna igaza.”²⁹ Itt egyelőre csak elvi igényt fogalmaz meg a mester és tanítvány viszonyát illetően, amelyből azonban súlyos módszertani következtetéseket von le: „Dopsch gondolatának továbbfejlesztése ennek a gondolatnak életrevalóságát bizonyára jobban igazolta volna. Mert a történelemben abból, hogy itt és ott ugyanazok a tényezők, mégsem következik az eredmények azonossága. A történelem nem matematika.”³⁰ Váczy menet közben fiatalos hévvel annyira belelovallja magát saját fejtegetéseibe, hogy meglehetősen messzire megy, immár az osztrák mester nézeteinek egészét illetően is: „Dopsch módszere megbénítja az időt, megállítja a mozgást, a meglevőt és a közöst emeli ki, nem a fejlődőt és individuálisat. Módszere ezért történetellenes, atomizál s mindent kvantitatív viszonyokra bont széjjel. Nincsenek Dopschnak s nem is lehetnek igazi tanítványai, történetírásának szelleme és módszere miatt.”³¹

²⁹ Váczy Péter: Hofbauer, Silvester: Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften im Reiche der Merowinger. (Veröffentlichungen des Seminars für Wirtschafts- u. Kulturgeschichte an der Universität Wien. 3. Hg. v. A. Dopsch) 1927, *Századok*, 1927, 684.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

Mindez már azért is nagy port verhetett fel, hiszen tanítványai éppen akkortájt ünnepelték Dopsch 60. születésnapját, méghozzá úgy, hogy szétszórtan megjelent írásaiból vaskos kötetet állítottak ajándécul össze. A közelgő jubileumra egyébként Bécsből Eckhart figyelmeztetette Domanovszkyt: „Jun. 14-én ünneplik Dopsch 60. születésnapját az Egyetemen. Nem üdvözlöd őt semináriumod nevében?”³²

Aligha meglepő ezek után, hogy Váczy recenziójának utolsó mondatai kiverték a biztosítékot, mindenekelőtt Bécsben, de az alarmírozás után itthon is. Nem tűnt kedves születésnap megünnepelésnek. Eckhart felháborodva írta Domanovszkynak: „Megrökönyödve olvasom a Századok legutóbbi, sajnos csak tegnap megkapott számában Váczy oktalan megállapításait Dopschról a Hofbauer-féle könyvről írt bírálatban (684. l.) Nagyzási hóbort egy ilyen fiatal embernek ily könnyen mondani ítéletet. Milyen arccal menjek én most már Dopsch elé, ha valami fiatal embert be akarok iratni nála, mikor nyomtatásba adtuk róla, hogy »nem is lehetnek igazi tanítványai«. Váczynak, ha visszajön, meg fogom mondani a véleményemet, de csudálom, hogy Te jónak láttad ezt így kiadni Dopschról. Ha ez Dopschnak tudomására jut, ami előbb-utóbb bekövetkezik, igen nagy apprehensio lesz belőle. Tudod, hogy a miniszter is jóban van vele stb., és most megállapítja róla a Századok, hogy módszere »történetellenes«, »megállítja a mozgást« stb. bölcsességeket. Én sem tartozom Dopsch rajongói közé, de ez kissé túlerős. Nem tudom, lehetne-e ezt a dolgot valamiképpen rectificálni, hogy ez csak Váczy egyéni nézete. Igazi zöldség! Károlyival is beszélgettem erről, s bár ő egyáltalán nem oly nagy tisztelője Dopschnak, még jobban elítéli Váczy zöldségeit és tapintatlanságát, mint én. Ne neheztelj, hogy ezzel a dologgal molesztállak, de valamit kell tenni, mert különben nem igen

³² Eckhart Ferenc Domanovszky Sándornak (Bécs, 1928. jún. 6.) MTA KIK Kézirattár Ms 4523/610

iratkozhatik be több magyar Dopschhoz.”³³ Ami a levélben igazán meglepő, legalábbis számomra, hogy a bécsi magyar történészek vezérei mennyire nem voltak egyértelműen jó véleménnyel Dopschról, s már-már úgy tűnik, nem az a baj, amit Váczy ír, hanem az, hogy leírja.

Domanovszky siet jóvátenni a *Századok* figyelmetlenségét. Azt ajánlja Eckhartnak, hogy írjon ismertetést Dopsch legújabb könyvéről. Eckhart annak ellenére elvállalja a „reparációnak ezt a módját”, hogy eredetileg arra gondolt, ezt Domanovszkynak kellene megtennie. „Az ügyre, de különösen Rád való tekintettel az ismertetést megcsinálom s remélem egy hét múlva elküldöm. Jó volna, ha a következő számban már jönne.”³⁴ Aztán október 13-án postára adja az ígért írást: „Mellékelve küldöm az ismertetést. Nem tudom, meg leszel-e vele elégedve. Nem volt könnyű feladat ezt a tulajdonkép [sic!] legnagyobb részt ismertetésekből álló könyvet feldícsérni, de mégsem kellett benn vétkezniem meggyőződéseim ellen.”³⁵

Eckhart recenziója már indításával a bécsi ünnepek hangulatát idézi, miközben ügyesen utal a hazai előzményekre: „Dopsch Alfonsnak, kit különösen Budapesten tartott előadása óta nálunk is sokan ismernek, s akit Akadémiánk kultagjai sorába is megválasztott, hatvanadik születésnapján a bécsi egyetem aulájában tartott meleg ünneplés keretében, melyben Bécs egész tudományos világa résztvett, szép új könyvet nyújtottak át tanítványai.” Az alkotmány- és gazdaságtörténeti részek rövid ismertetése után hamar rátér az írás apropóját adó „reparáció” kérdésére. Mindenek előtt Dopsch „főérdemét”, „methodikai szempontból az evolúciót” hangsúlyozza, úgy, ahogy az a húszas évek magyar olvasójától

³³ Eckhart Ferenc Domanovszky Sándornak (Bécs, 1928. szept. 28.) MTA KIK Kézirattár Ms 4523/616

³⁴ Eckhart Ferenc Domanovszky Sándornak (Bécs, n. d. [1928]) MTA KIK Kézirattár Ms 4523/617

³⁵ Eckhart Ferenc Domanovszky Sándornak (Bécs, 1928. okt. 13.) MTA KIK Kézirattár Ms 4523/618

– nem darwinianus módon – elvárható. „A történeti fejlődésben nincsenek hirtelen változások, elemi katasztrófák, előzmények nélküli ugrások, de nincsen változatlan megállapodás sem. Nem jól érti meg Dopsch kutatásainak irányát, aki azt hiszi, hogy ő csak a változatlant, az állandót akarja mindenütt kimutatni azon elvi alapon állva, hogy semmi új sincs a későbbi fejlődésben, aminek nyomait nem találják meg a korábbi korszakban.* Ő csak a kutatás kereteinek lehetőleg nagy időbeli tágítását hangsúlyozza, nem uniformizál a történeti fejlődés egymásutánjában, hanem ellenkezőleg, felhívja a különbségre a figyelmet az egymásmelletti jelenségekben, küzd a jelszavak, a teoretikus formulák ellen... Dopsch nem akar új iskolát alapítani, melynek tagjai – iurant in verba magistri, hiszen ő maga figyelmeztet a veszélyre, hogy »szilárd iskolai axiómák kialakulása aggasztó elfogultságot és egyoldalúságot okoz«. (216. 1.) Hogy néha túllő-e a célon, azt még hosszas tudományos kutatás és vita van hivatva megállapítani s ha hangzanak is el ellene itt-ott rosszaló [sic!] kritikák, sokkal nagyobb, túlnyomó azok száma, akik Dopsch tudományos működésében hálásan ismerik el a kritikai szellem megerősödését. Történetírásának módszere és szelleme csak akkor kifogásolható komolyan, ha nem a történeti adatok mérlegelésére, összefüggésük analizálására, hanem elgondolásokra akarjuk felépíteni az általa művelt történettudományi ágak rendszerét.”³⁶ Eckhart valóban kényesen ügyelt arra, hogy olyat ne írjon Dopschról, ami nehezére esett volna. Azt a „kritikai szellemet” emelte ki, amelynek felszabadító hatása alól maga az osztrák mester sem vonhatta ki magát. S közben, magára Dopschra hivatkozva, rafináltan vissza is vonta tőle az „iskolateremtő” jelleget.

Domanovszky a *Századokban*, Eckhart írása közben a csilaggal jelölt helyen (*) szokatlan megoldással határolódott el az

³⁶ Eckhart Ferenc: Alfons Dopsch: Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Gesammelte Aufsätze. Wien, 1928. *Századok*, 1927–1928, 7–8. sz. 828–832.

előző számban közölt recenziótól: „Szükségesnek tartjuk itt megjegyezni, hogy egy az utolsó füzetben megjelent bírálat illetén megjegyzésével (684. 1.) a szerkesztőség nem ért egyet, hogy tehát a szerkesztőség véleményét is az itt közölt ismertetés tükrözi vissza. Szerk.”³⁷

Közben Domanovszkyhoz megérkezett a Bécsben nyilván úgy magyarosan móresre tanított Váczy meakulpázása is (bár a recenziók nyeglesége fényében a bűnbánó hang mintha túlzottnak tűnnék): „Egyben a Dopsch-sal szemben tanúsított gyerekes viselkedésemért is szeretnék megbűnhődni. Könyvemet bizonyára most már nem fogja kiadni. Talán agyon lehet azt a pár sort hallgatni, s abban reménykedek, hogy nem szerez majd róla tudomást. Mindig baj az, ha az ember másként lát valamit, mint ahogy illik, és ha emellett még vakmerő is. Arra kérem Prof. Urat, szánjon meg, s bocsásson meg – ami engem illet, szeretnék megszűnni létezni. Ezek után nem merek a Prof. Úr szeme elé kerülni. Egyedül az a gondolat bátorít, hogy valamikor talán majd botlásomat jóvátehetem.”³⁸ Közben tehát titkon abban reménykedett, hogy szavai nem jutnak Dopsch tudomására. Bizalmát azonban mindenekelőtt Domanovszky paternalista jóságába helyezte, hitt abban, hogy az ő mestere a kezében felhalmozott hatalmat csakis tanítványai javára fogja fordítani. Egy év múlva, betegségében is hozzá fordult: „kérem kedves Prof. Urat, hogy támogasson

³⁷ *Századok*, 1928, 831–832.

³⁸ Váczy Péter Domanovszky Sándornak (1928. okt. 4.) MTA KIK Kézirattár Ms 4527/670. Hogy teljes legyen a kép: közben egy másik ismertetésével Szentpétery professzort is sikerült Váczynak megsértenie, aki az itthoni hierarchia jegyében egyben a kívánt helyreigazítást is elküldte Bécsbe. „Végtelenül bánt engem, hogy ismertetésemmel Szentpétery prof urat megbántottam, amit jól tudom, sohasem fog (mint ahogy nem is lehet) nekem megbocsájtani – és hogy előttem is megmagyarázhatatlan handabandázásom a Prof. Úrnak oly sok kellemetlenséget okozott... Ezek után jogosan mindenki hiheti, hogy bennem korlátlan felületeség hihetetlen önbizalommal, beteges önértékeléssel párosult. Talán a Prof. Úr ezek után sem fogja ezt hinni, talán megért, nem vet meg, s rendbe hoz mindent *atyai gondoskodással*.” Uo. (Kiemelés – K. Gy.)

ügyem sikeres elintézésében engem, ne hagyjon magamra. Tudom, hogy önerőmből nem vinném nagyon sokra... Még egyszer bocsánatot kérek, hogy megint csak kérni jöttem. De a Prof. Úr mindig oly atyai módon gondoskodott rólam, ez mentse merészségemet.”³⁹ Szerencsés égőv alatt születhetett, mert Domanovszky ifjonti „botlása” után sem vette le róla gondoskodó kezét. A nemzetközi tudományos hierarchia jegyében Eckharttal közösen megleckéztették, de a „megrendszabályozás” hosszabb távú hatásai alól legalább is Domanovszkynál, úgy tűnik, mentesült. Ebben talán az is szerepet játszhatott, hogy Dopsch megítélésében nem is volt köztük olyan mértékű szakmai különbség, mint ahogy a külső szemlélő egyébként a publikus szférában észlelhette volna.

Domanovszky azonban a *Századokban* ezután jobban vigyázott (vagy a recenziós rovatot 1931–1935 között szerkesztő Mályusz volt éberebb), mindenesetre Dopschot dehonesztáló recenzió nem jelent meg a lapban. Pedig Domanovszky egyik legrégibb tanítványa, Lederer Emma többször is érdeklődik Bécsből: „Itt olvasom Dopsch legújabb könyvét a »Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft« címűt, erről szeretnék a Századok számára recenziót írni. Nem tudom, hogy alkalmasnak méltóztatik-e találni.”⁴⁰ Amennyire utólag meg lehet ítélni, Lederer idevágó gondolatai beépültek a gazdaságtörténeti irodalomról közölt átfogó szemleciikkébe.⁴¹

Dopsch mindenesetre továbbra is fogadta a magyar tanítványokat, bár a bécsi egyetemen is nehezebbé vált a helyzet. A vele, sőt a tanítványaival való kapcsolattartásban a harmincas években, Eckhart Ferenc pesti egyetemi tanári kinevezése után a helyére

³⁹ Váczy Péter Domanovszky Sándornak (Kőszeg, 1929. aug. 13.) MTA KIK Kézirattár Ms 4527/673

⁴⁰ Lederer Emma Domanovszky Sándornak (Bécs, 1930. nov. 1.) MTA KIK Kézirattár Ms 4526/1. Uo. Ms 4526/2 (Bécs, 1930. 26.)

⁴¹ Lederer Emma: A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái. *Századok*, 1933. 26–29. Visszaemlékezésében Mályusz kiemeli, hogy büszke az ilyen típusú írások megjelentetésére. Uő: *Visszaemlékezés, IV. Népiségtörténet*.

kiküldött hajdani Dopsch-tanítvány, Paulinyi Oszkár vette át a közvetítő szerepet. A levéltári kutatás és az óralátogatás összeegyeztetése nem ment mindig könnyen. Bakács István rögtön megérkezése után, 1931 őszén első beszámoló levelében jelezte a problémát: „Dopsch prof. úr »Geschichte d. Verfassung u. Verwaltung Österreichs« címen szombat kivételével naponta 10-11 óra között tart előadást. A levéltári kutatás miatt nagyon alkalmatlan időpont. Valószínűleg felveszem Spann: Volkswirtschaftslehre-jét. Paulinyi levéltárnok úr igazán meleg szeretettel fogadott, s ő támogat ebben a kérdésben is.”⁴² De a beiratkozás után hamarosan megoldódik az egyetemlátogatás kérdése: „Az egyetemi előadások közül a következőket vettem fel: Srbik: Geschichte Europas 1815–1848; Spann: Volkswirtschaftslehre; Hassinger: Die natürlichen Grundlagen der Wirtschaft; Patzelt: Wirtschaftsgeschichte Englands. Ezen felül résztveszek Dopsch nagyszemináriumi gyakorlatain. Ezek meglehetősen elfoglaltságot jelentenek, mert hétről hétre készülnöm kell. A cél idén a Dorfgemeinde lényegének feltárása. Egyelőre okleveleket, a Leges Germanorum-ot olvassuk. Nagyobb munkának választanám a Flurzwangról való felolvasást. Úgy vélem, Hazánk mezőgazdaság-történetéhez ez közelebb áll, mintha a német törzsek településéről írnék. Természetesen a professzor urat az engedélyezésért személyesen kerestem fel. Nagyon szívesen fogadott, s megbízott, hogy Méltóságodnak üdvözetét tolmácsoljam. Sajnos, hogy így aránylag kevés időt tölthetek a Hofkammerarchiv-ban.”⁴³

A gazdasági válság azonban az ösztöndíjasoknál is érezte hatását. Egy évvel később, Kring [utóbb Komjáthy] Miklós, Domanovszky egyik kedvenc tanítványa például kénytelen volt tudomásul venni az új helyzetet: „Az egyetemre mint beiratkozott hallgató nem tudok járni. Az Intézet ugyanis nem fizeti, szüleim

⁴² Bakács István János Domanovszky Sándornak (Bécs, 1931. okt. 15.) MTA KIK Kézirattár Ms 4523/18

⁴³ Bakács István János Domanovszky Sándornak (Bécs, 1931. nov. 7.) MTA KIK Kézirattár Ms 4523/19

pedig nem tudják fizetni a beiratkozási és tandíjat. Talán megpróbálom [sic!] beiratkozás nélkül eljárni az előadásokra. Ámbár Angyal professzor úr és Jánossy o. tanácsos úr erről is mindenképpen le akarnak beszélni, mondván, hogy oly nagy levéltári anyag áll előttem, hogy két úrnak aligha tudok majd becsülettel szolgálni.”⁴⁴ Amikor aztán fél év múlva lehetőség nyílt intézeti tagsága meghosszabbítására, ismét felvetődött a dilemma. Ekkor először Mályusz Elemértől kért tanácsot, akinek korábban elkötelezte magát annak népiségtörténeti projektje számára (Komárom megye). „Én múlt nyáron kötelességet vállaltam a Prof. Úrral szemben, ami alól nagyon nem szívesen vonnám ki magamat, kivéve azt az esetet, ha a Prof. Úr feltétlenül szükségesnek tartaná az itteni egyetemen a két félévi szemináriumi munkát, amelyre ilyformán alkalmam adódnék. Semmiképpen sem merném azt mondani, hogy önző gondolatok nem foglalkoztatnak és nem befolyásolnak, amikor elhatározásomat ebben az ügyben megfontolom. De azt tiszta lelkiismerettel állíthatom, hogy minden örömmel igyekezem ezeket elfojtani.”⁴⁵ Végül, bár dokumentálni nem tudjuk, hogy Mályusz válaszában a két félévnyi bécsi szemináriumi munkát tartotta-e fontosabbnak (?!), de az osztrák viszonyok bizonytalansága miatt Kring a kutatást és – annak minden csábítása ellenére – a nyarat töltötte Bécsben (s legfeljebb informálisan egy félévet járhatott az egyetemre).⁴⁶ Hogy a „Dopsch-élmény” így is meghatározó lehe-

⁴⁴ Kring Miklós Domanovszky Sándornak (Bécs, 1932. okt. 16.) MTA KIK Kézirattár Ms 4525/629. A személyes helyzet dilemmáinak megértéséhez figyelembe kell venni, hogy Kringnek (akárcsak Bakácsnak) is 1931/32-re ítélték oda a bécsi ösztöndíjat, de „valószínűleg az év közbeni radikális költségvetési csökkentések miatt csak a következő évben, 1932. október 7-től 1933. július 31-ig volt az intézet belső tagja.” Ujváry Gábor: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr, 1996. 206.

⁴⁵ Kring Miklós Mályusz Elemérnek (Bécs, 1933. febr. 13.) MTA KIK Kézirattár, Mályusz-hagyaték

⁴⁶ Kring Miklós Domanovszky Sándornak (Bécs, 1933. máj. 29.) MTA KIK Kézirattár Ms 4525/630. Ebben a levélben ugyan az utolsó pillanatban még egyszer tanácsot kért a nyári kinn maradás vagy az októberi visszatérés ügyében Domanovszkytól, de akkor nem említette érvként a bécsi egyetemi tanulmányokat.

tett, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy évekkel később alapos recenziót közölt a *Századok*ban Dopsch utolsó nagy munkájáról, amelyben értőn visszautalt Váczy hajdani nagy port felvert recenziójára is: „A túlzó kritikáknak is vannak azonban előnyeik. Reflektorfényük oda is bevilágít, ahova a higgadt bírálat józan fénye már nem hatolhat be.” A nemzetgazdászok és gazdaságtörténészek között lezajlott viták ismeretében igyekszik levonni az elmúlt évek aktuálisnak tűnő tanulságait: „az elméleti képzettség előnyeire kétségtelen hátrányai sötét árnyékot vetettek. A közgazdaságtan teóriáiban való jártasság többször nehezítette meg, mint segítette elő a források megértését és ezzel a gazdasági és társadalmi jelenségek elmúlt formáinak rekonstruálását. Ezt érezhette az aprólékos forráskutatásban iskolázott D. is, amikor a spekulatív úton alkotott fejlődési fokok kereteit adataival tördelte szét. A források nem igazolták az elméletet. Aki tanúbizonyyságukra hallgatott, annak szüntelenül harcolnia kellett a teória ellen. Ez az állandó viaskodás valóban sokszor ébreszti a merevség látszatát.” Végül tiszteleg a félévszázados munkásság előtt. „Nagy alkotások, kemény csaták jelzik az öt évtized állomásait. S ha most arra gondolunk, hogy milyen válsággal küzd napjainkban a tudományos élet, hogy mennyire megnehezült az idők járása felette, önkéntelenül feltolul bennünk a kérdés: vajjon [sic!] nem egy korszak zárul-e majd D.-sal a társadalom- és gazdaságtörténelemben?”⁴⁷

Nyugdíjazás és díszdoktorátus

Közben, 1935 elején Dopsch nyugdíjazásának ügye kavarta fel az osztrák egyetemi világot, ami hamarosan Magyarországon és a nemzetközi porondon is nagy hullámokat vert. Domanovszkyt

⁴⁷ Kring Miklós: Dopsch Alfons: Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit. Jena, 1939. *Századok*, 1941, 184–189. Az idézetek a 184–185. és 189. oldalakon.

az (Erna Patzelt révén) első kézből jól értesült Paulinyi tájékoztatta. „Dopsch prof-t az osztrák kormány f. é. márc. 31-i hatállyal nyugdíjazni akarja. A formai jogcím: túl van 65. életévén (67), amellyel az egyetemi tanárok itt nyugdíjazhatók, de nem feltétlenül nyugdíjazandók. A tervezett nyugdíjaztatásról a hivatalos értesítést Dopschnak már ki is kézbesítették; ez ellen két héten belül fellebbezést jelenthet be, amelynek elintézése, illetőleg elutasítása esetén a nyugdíjazási rendelet közzététele március elejére várható. Az egyetem hivatalosan közbelépett Dopsch érdekében. A mai viszonyok közt persze nincs semmi csodálni való, ha nem teljesen bíznak akciójuk sikerében. Egyetemi körökből illetékes helyen érdeklődtek utána, vajon nem valami politikum húzódik meg a nyugdíjazási terv hátterében; a minisztériumban azonban kategorikusan kijelentették, hogy erről szó sincs s a nyugdíjazás egyedüli indoka a takarékosági szempont, miután Dopsch egyike annak a 4-5 egyetemi tanárnak, akik kivételesen magas, a szokásos méreteket meghaladó illetményeket élveznek. Nem lévén politikum a dologban, úgy vélik, hogy megfelelő, a belügyekbe való beavatkozás látszatát elkerülő formában – tekintettel Dopsch nemzetközi tekintélyére és kapcsolataira – igénybe lehetne venni, illetőleg meg lehetne mozgatni külföldi körök intervencióját is.”⁴⁸ Felvetődött, hogy a háttérben az egyetemen belüli rivalizálás húzódik meg. Az Institut für Österreichische Geschichtsforschung, amelyből Dopsch szemináriuma 1922-ben önállósította magát, mindig árgus szemekkel figyelt a két intézmény erőviszonyaira. Neuralgikus pontnak bizonyult a szemináriumi könyvtárak egymáshoz való viszonya. De az óraterhelés elosztása körül is akadtak nehézségek, különösen miután az 1929/30-as téli szemesztertől kezdve Dopsch nem vállalta az összes korábbi óra megtartását. S termé-

⁴⁸ Paulinyi Oszkár Domanovszky Sándornak (Bécs, 1935. febr. 5.) MTA KIK Kézirattár Ms 4526/580. I. A feltételezett politikai mozzanat arra vonatkozott, hogy Dopsch közismerten össznémet/pángermán velleitász volt, ami viszont szembeállította az ausztro-fasiszta rendszerrel. Erdmann, 1987, 228.

szetesen minden potenciális utódjelölt igyekezett pozicionálni magát a Dopsch utáni időszakra.⁴⁹

Az első riadóztató lépések után a nyugdíjaztatás ügye máris becsatornázódott a diplomáciai akciók világába. Dopsch első számú tanítványa és élettársa,⁵⁰ a rendkívül jó nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező Erna Patzelt már a bécsi angol követtel is tárgyalt (Dopsch Oxford díszdoktora is volt), aki megígérte, hogy „megfelelő formában (mintegy a hír valósága felől érdeklődve) szóvá teszi az ügyet a kancellárnál”. Patzelt Paulinyinek „felvetette a gondolatot, hogy tekintettel Dopsch [magyar] akad. kültagságára s társulati tiszteletb. tagságára, nem lehetne-e szó arról, hogy Dopschot különben is személyesen ismerő historikus miniszterünk s egyben társulati elnökünk valaminő formában közbelépne az osztrák kancellárnál, vagy esetleg a követ úr útján interveniálhatna.”⁵¹ Paulinyi azonban saját maga számára nem igazán látott cselekvési teret (épp akkoriban jutottak fülébe hírek arról, hogy Hóman le akarja váltani), azt azonban megígérte, hogy megkérdi Domanovszkyt, nem lehetne-e tenni valamit. „Tekintettel arra, hogy Méltóságos Uram tanítványai látogatták szinte kizárólag a Dopsch-szemináriumot.” Az ügy háttéréhez további érveket is latba vetett: „Az itteni tudományos körök előtt rokonszenves lenne a lépés, s talán célszerű volna azért is, mert az egyetemi körökben könnyítené a kultúregyezmény alapján kinevezendő magyar tanár helyzetét. Az egyetemi körökben ugyanis az a hír járja, hogy Dopschot azért nyugdíjazzák tulajdonképpen [sic!], hogy ily módon teremtsék elő a felállítandó magyar kated-

⁴⁹ Alphons Lhotsky: Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1854–1954. Hermann Böhlau Nachf. /Graz-Köln, 1954. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, [MIÖG] Ergänzungsband XVII.) 227–230, 319–321.; Manfred Stoy: Das Österreichische Institut für Geschichtsforschung 1929–1945. (MIÖG, Ergänzungsband 50) Wien München, Oldenbourg, 2007, 46.

⁵⁰ Buchner, 2008, 165.

⁵¹ Paulinyi Oszkár Domanovszky Sándornak (Bécs, 1935. febr. 5.) MTA KIK Kézirattár Ms 4526/580. I.

ra dotációjához szükséges fedezetet.”⁵² Ez mindenképpen kellemtelen látszatot teremtett. Fölvetődött, hogy a Pester Lloyd is közölhetne valamilyen alkalmi írást, de a nagy kérdés az volt, hogy miről szóljon, és főleg ki írja? Paulinyi amellet érvelt, hogy az akkor még csak tervezett kultúregyezménnyel kapcsolatban kellene szólni a magyar történettudomány és a bécsi tudományos intézetek viszonyáról, s ehhez kapcsolva kitérni az 1922-ben felállított Dopsch-szeminárium fontosságára, „amelynek annyi meg annyi magyar hallgatója volt, s ezzel kapcsolatban lehetne szinte foglalkozni azzal, hogy mily veszteség számunkra is D. korai kiválása s esetleg az intézet megszüntetése”⁵³

Az ügyről szóló beszámoló legfontosabb mozzanatát azonban az a javaslat jelentette, amelyet Paulinyi a Nemzetközi Történész Komitével kapcsolatban fogalmazott meg. Ennek a szervezetnek Domanovszky 1933 óta volt tagja (Dopsch pedig 1926 és 1933 között alelnöke, 1926 és 1928 között Pirenne-el párban)⁵⁴: „Méltóságos Uram esetleg írhatna a nemzetközi Komité jelenlegi elnökének, hogy volt alelnökről lévén szó, a komité vezetősége mint olyan tenne valamit D. érdekében. Értesülesem szerint hasonló intervenciókra volt már két ízben is precedens a komiténél. Viszont annak osztrák tagjai bajosan tehetnek valamit, mert ha kitudódnék, hogy a kezdeményező lépés részükről történt, könnyen kellemtelenségük támadhatna.”⁵⁵

⁵² Uo. Ausztriával 1934 ősze óta folytak tárgyalások a „szellemi együttműködésről” szóló megállapodásról, amelyet 1935. március 4-én írtak alá, s amelyet az 1935:XIX. tc. formájában cikkelyezték be a magyar törvények közé. Az egyezményre lásd Ujváry Gábor: A tudós Magyarország Bécsben. In: Uő: *A harminc-harmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Bp. 2010, 191.

⁵³ Paulinyi Oszkár Domanovszky Sándornak (Bécs, 1935. febr. 5.) MTA KIK Kézirattár Ms 4526/580. I. Paulinyi Eckhart nevét pendítette meg a cikk lehetséges szerzőjeként.

⁵⁴ Erdmann, 1987, 449.

⁵⁵ Uo. Valóban felvetődött két történész (egy lengyel és egy ukrán) esetében az intervenció lehetősége, de ezekre végül nem került sor. Erdmann, 1987, 228.

Február végén Paulinyi tájékoztatta Patzeltet arról, hogy mi történt (és hogy mi miért nem), s egyúttal megtudta tőle, hogy az osztrák kancellár sem akarja aláírni a nyugdíjazási aktát. Újra szóba hozta Domanovszkynál, hogy nem lehetne-e Hómant az ügyben mozgósítani, amikor Bécsben jár az egyezmény aláírása végett.⁵⁶

Közben Domanovszky megírta levelét a Nemzetközi Komité elnökének. Érvelése a Paulinyi által felvázolt nyomvonalon haladt, de hozzátette a maga személyes, magyar motivációját is: „Moi-même, qui ai envoyé plusieurs de mes anciens élèves pour compléter leurs études dans l'institut de M. Dopsch, le seul qui nous est au milieu de nos grandes difficultés financières encore assez facielment abordable, moi-même je me sens doubleusement atteint par cette nouvelle.” Ezután vetette fel, hogy a Bizottság próbáljon lépéseket tenni Dopsch nyugdíjazása ellen. Kerülve a másik ország belügyeibe való hivatalos intervenció látszatát, esetleg az elnök személyesen fejezhetné ki sajnálkozását. Végül nem a Bizottság, hanem a bizottság tagjai írtak levelet Dopsch védelmében. Átmenetileg az intervenció sikerrel járt. A nyugdíjazást elhalasztották, arra csak 1936. július 31-ével került sor.⁵⁷

A március 4-ei bécsi miniszteri látogatás után Paulinyi külön köszönetet mondott Domanovszkynak, hogy exponálta magát az ügyben. A háttérben zajló szervezkedést azonban, bár mindketten elősegítették, egyikőjük sem tudta a maga egészében áttekinteni. Paulinyi így látta: „Ami a min. úrnál való eljárást illeti, alighanem a pesti tanítványok mozgathattak valami úton módon. T. i. Patzelt ezekkel is kereste az érintkezést. Egy részüknek,

⁵⁶ Paulinyi Oszkár Domanovszky Sándornak (Bécs, 1935. febr. 26.) MTA KIK Kézirattár Ms 4526/581

⁵⁷ Domanovszky Sándor Harold Temperley-nek (Bp. 1935. febr. 18.) MTA KIK Kézirattár Ms 4520/238. A Domanovszky-hagyatékban található levélre hivatkozik az ICHS monográfusa is, amelyet Glatz Ferencnek köszönhetően ismerhetett meg. Erdmann, 1987, 445.

akiknek nem tudta pesti címét, én továbbítottam a körleveleket. S Pálffyval [N. Pálffy Ilonával], hogy itt jártakor vizitelt a szeminariumokban, azt hiszem, személyesen is beszélt. Alighanem ő vagy Váczy Péter tehettek valamit. Tegnap úgy hallottam Bittner-től, hogy egyelőre a nyári szemeszterre a nyugdíjazás még nem aktuális, s ennek folyamán úgys meg történik tiszteleti doktorrá avatása – ami így magyar részről a tempo jön.”⁵⁸

Közben ugyanis a budapesti egyetem a jubileumi évben elhatározta Dopsch díszdoktorrá avatását. Az akció időzítése nyilván valóban nem volt véletlen. A díszdoktorátus odaítéléséről Domanovszky 1935 májusában értesítette bécsi kollegáját, aki rögtön köszönettel elfogadta a „híres egyetem” meghívását, hiszen – mint írta – mindig is jó kapcsolatot ápolt a magyar tudomány képviselőivel.⁵⁹ Hamarosan sor került az időpont egyeztetésére. Némi nehézséget jelentett, hogy miközben az egyetem jubileumi ünnepségeit ősszel tartották, Dopsch a szeptembert az Északi-tengernél szándékozott tölteni.⁶⁰ Aztán az egyetemi bürokrácia útvesztőiben keveredett el a meghívó.⁶¹ Végül azonban sikerült egyeztetni: kiderült, hogy Dopsch szeptember közepéig marad Nordseebad Wenningstedt a. Syltben, így szeptember 25-én délután megérkezhetett Budapestre.⁶² Az avatási ceremónia lezajlása után, szeptember végén már Bécsből

⁵⁸ Paulinyi Oszkár Domanovszky Sándornak (Bécs, 1935. márc. 4.) MTA KIK Kézirattár Ms 4526/575. Ludwig Bittner (1877–1945) eredetileg szintén Dopsch tanítványa volt.

⁵⁹ „...ich immer mit den Vertretern der Wissenschaft in Ungarn die besten Beziehungen unterhalten habe und die Leistungen derselben stets hoch geschätzt habe.” Alfons Dopsch Domanovszky Sándornak (1935. máj. 25.) MTA KIK Kézirattár Ms 4523/574.

⁶⁰ Alfons Dopsch Domanovszky Sándornak (1935. júl. 15.) MTA KIK Kézirattár Ms 4523/575

⁶¹ Domanovszky Sándor Alfons Dopschnak (Fonyód, 1935. júl. 21.) MTA KIK Kézirattár Ms 4522/93

⁶² Alfons Dopsch Domanovszky Sándornak (1935. aug. 23.) MTA KIK Kézirattár Ms 4523/576 ; (1935. szept. 15.) Ms 4523/577

lomtudós analitikus társadalomtudományi kategóriák helyett érzelmekre ható jelzős szerkezetekkel, definiálhatatlan tartalmú kategóriákkal él, ugyanolyan gyűlölettel ír a hazáját irányító elit-ről, mint amilyen gyűlölettel ez az elit kezelte őt, ha egyáltalán figyelemre méltatta Jászi és kisszámú elvbarátja működését. Mi lehet itt a magyarázat, és mi lehet a mának szóló tanulság?

A magyarázat egyik eleme a függetlenség fogalmának értelmezése. Jászi számára ez nem pusztán nemzetállami szuverenitást, hanem állampolgári önrendelkezést, a garantált csoportos és individuális szabadságjogokat is jelenti. Elemzése szerint ez sem a dualista Monarchiában, sem Horthy Magyarországon nem valósult meg. Gondolatrendszerét kissé kiélezve, szinte azt mondhatnánk, hogy nemcsak korrelációt feltételez függetlenség és demokrácia között, hanem a két fogalom tartalmát nagyrészt azonosnak tartja. Első megközelítésben az elmúlt két és fél évtized tapasztalatai alapján azt mondhatnánk, hogy Jászi ebben tévedett: régióink tapasztalatai, a Jugoszlávia, a Szovjetunió és Csehszlovákia felbomlása után kialakult kisállamiság az antidemokratikus, gyakran szélsőségesen nacionalista irányzatok erőre kapását hozta magával. Másik oldalról nézve azonban a szétrobbanó államalakulatok működésképtelenségének egyik legfontosabb oka a demokratikus nemzeti, szociális és egyéni érdekképviseleti intézményrendszer hiánya vagy pusztán formalizmusa volt, s a függetlenség követelése összekapcsolódott a demokratikus szabadságjogok melletti kiállással. Így szemlélve, saját korunk tapasztalatai megerősítik Jászi álláspontját.

A rendszerváltással kezdődő jelenünk számára azonban véleményem szerint Jászi radikális demokrata társadalombírálatát és talán az egész eszmerendszer legfontosabb alkalmazandó eleme az *erkölcsi tényezőknek* a közéletben játszott szerepére vonatkozik.²⁶ Annak ellenére, hogy az első világháború kataklizmája azok

²⁶ Lásd erről Hanák Péter értelmezéseit: „A századelő radikális és szocialista értelmisége etikai parancsnak érezte, hogy ne csak felfedezze Magyarországot,

számára is nyilvánvalóvá tette az erkölcsi tényezők politikai, közéleti érvényesítésének lehetetlenségét, akiket a gyarmati háborúk, a Balkán-háborúk, a gazdasági, etnikai, vallási alapú kegyetlen, véres társadalmi konfliktusok hírei (amelyek az egyre táguló társadalmi nyilvánosság csatornáin keresztül széles körben válhattak ismertté) erről addig még nem győztek meg. A második világ-háborúhoz, a huszadik századi jobb- és baloldali diktatúrákhoz kapcsolódó, minden korábbi képzeletet és gyakorlatot felülmúló embertelenségek korában, napjaink egyre inkább dehumanizálódó társadalmi viszonyai között éppen ezért különösen fontos az ideológiákon túlmutató erkölcsi értékek napirenden tartása.²⁷ Nem sajtíthatja ki ezeket sem a liberalizmus, sem a konzervativizmus, sem egy ma nehezen definiálható szocializmus. Jászi egyik legszebb és legmélyebb, jelenünkben igencsak aktuális gondolata szól erről: „Egész civilizációnk jövője attól függ, hogy az emberiség képes lesz-e összhangba hozni Hegel és Marx rendkívüli erejű látomását arról, hogy mi van és mi volt, Rousseau és Kant mély erkölcsi tanításával arról, hogy minek kellene lennie.”²⁸

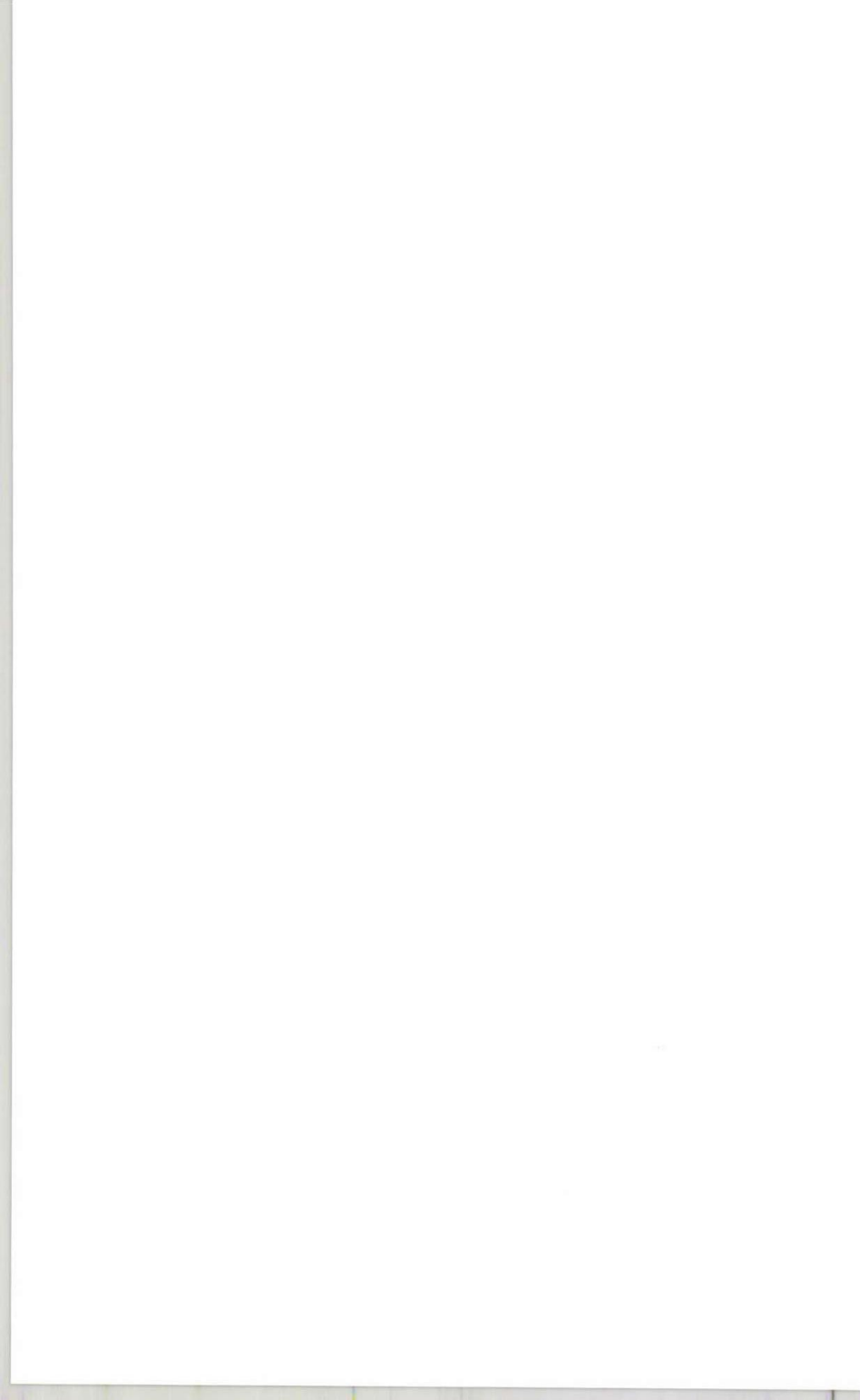
Jászi feudalizmusfogalma, erre alapozott társadalomkritikája és ideológiai-politikai programja tehát sok, megszívlelhető

hanem át is alakítsa, ne csak megállapítsa, hanem hirdesse is a felfedezett igazságokat. Antifeudális ideológia és program azonban aligha található példát és affinitást a korabeli antikapitalista kultúrkritikában, hanem csakis a felvilágosodás örökségében: a racionális pozitívizmusban, illetve a korabeli szocializmusban.” *Élet és Irodalom*, 1977. szeptember 10. 7. A gondolatkör részletes kifejtése: Hanák Péter: *A kert és a műhely*. Budapest, 1988.

²⁷ Sajátos módon Jászi eszmerendszerének kulcsfogalmaként, de igen súlyos negatívumként értékeli ezt Fukász György: „A polgári radikalizmus fejlődésében nagy szerepet játszott a neokantianizmus, főleg az etikai jellegű elemeket kiemelő idealizmus elharapódzása. Jászi egész politikai-publicisztikai tevékenységére jellemző ez a moralizáló társadalomszemlélet. A polgári radikalizmus moralizáló társadalom-felfogása is adhatott bizonyos impulzust 1956 őszén az ellenforradalmi megmozdulások »moralizáló amorális« tevékenységéhez.” Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez*. Gondolat, Budapest, 1960. 6.

²⁸ *The Nation*. 18 November 1931, 541–542. Közli: Jászi, Oscar: *Homage to Danubia*. Rowman and Littlefield, 1994, 52.

tanulást tartalmaz napjaink gondolkodói számára. Sark szigetén vagy Magyarországon is: a politikai intézményrendszerek, társadalmi struktúrák működésének egy szempontra szűkített elemzése, az erre épített politikai változtatási program érdemben járulhat hozzá megkövesedett rendszerek lebontásához, de korántsem biztos, hogy új, működőképesebb, stabilabb struktúrák építését alapozza meg.

PÜSKI LEVENTE

VÁLSÁG KICSIBEN

FÖLDES KÖZSÉG GAZDÁLKODÁSA
AZ 1930-AS ÉVEKBEN

A dualizmus évtizedei alatt kiépülő önkormányzati struktúrának részben a ráruházott állami-közigazgatási, részben saját, önkormányzati feladatai ellátásához pénzügyi háttérre volt szüksége. Községi szinten a gazdálkodás az 1871. évi 18. tc-re épült, s a szabályozás – bizonyos módosításokkal – a Horthy-korszakban is érvényben maradt.

Az 1876 óta Hajdú vármegyéhez tartozó,¹ az 1930. évi népszámlálás szerint több mint öt és félezer lakossal bíró Földes nagyközség vezetésének minden évben költségvetést kellett készítenie, benne az összes kiadással és bevétellel, sőt formailag ilyenből több is létezett. Az igazgatással és általában az önkormányzati tevékenységgel kapcsolatos pénzügyeket az úgynevezett háztartási költségvetés tartalmazta, de a képviselőtestület létrehozhatott bizonyos meghatározott célokra külön vagyonalapot is, melyeket természetesen az előbbitől elkülönítetten kellett kezelni. Közülük a legnagyobb és a korszak folyamán végig működő, oktatási-gyermeknevelési célokat szolgáló Kállay-alap volt a legjelentősebb.²

¹ Herpay Gábor: *Földes község története*. Debrecen, 1936, 159–160.

² Emellett hosszabb-rövidebb ideig létezett – többek között – szegényház létesítési és fenntartási alap, testnevelési alap, vagy népnevelési és kulturális alap.

Témánk szempontjából azonban az előbbi vizsgálatára kívánunk koncentrálni.

A költségvetést természetszerűleg évente és előre kellett elkészíteni,³ melynek első változata rendszerint augusztusban láttott napvilágot. Bár elvileg a község előljárósága volt a felelős a költségvetésért, a gyakorlatban a főjegyző irányítása mellett dolgozták ki, majd közszemlére tették, hogy a település lakosai személyesen is megtekinthessék azt. Bizonyos idő eltelte után a képviselőtestület elé került, amely megtárgyalta és rendszerint nagyobb vita és változtatás nélkül elfogadta. A folyamat tehát formalitásnak tűnik, holott többről volt szó. A község kiadásai és bevételei törvények és egyéb jogszabályok által erősen behatárolt keretek között mozogtak, amely viszonylag szűk mozgásteret engedett bármifajta változtatásnak. A község vezetésében a főjegyző volt az a személy, aki – képzettségénél fogva – leginkább tisztában volt a különböző jogi és pénzügyi előírásokkal így szinte magától értetődő volt, hogy kulcsszerepet kapjon az előkészítésben. Egyes kérdések pedig – különösen az esedékes infrastrukturális fejlesztések, beruházások ügye – előzetes informális egyeztetések során dőltek el, így nem érhatték meglepetésként a testületet. Végül azt is figyelembe kell venni, hogy bizonyos változtatások kezdeményezése könnyen az egész pénzügyi terv felborulásával, a munkálatok újrakezdésével járhatott volna. Miután a képviselők elfogadták, a tervezet az alispán elé került. Az 1927. évi 5. tc. jogot biztosított a vármegyei önkormányzat vezetőjének arra, hogy a költségvetést felülvizsgálja, egyes tételeket töröljön, leszállítson, felemeljen, jóváhagyja a költségvetést vagy egészében elutasítsa. Itt nem csak formális procedúráról volt szó, az alispán rendszert élt a törvény biztosította jogaival, bár drasztikusabb fellépésre – például teljes visszautasítás – soha nem került sor.

³ Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Akadémiai K. Bp. 1976, 133. 366–367.

Ha a község rendes bevételei nem voltak elegendőek a kiadások fedezésére, akkor – a törvényi előírásoknak megfelelően – pótdadót kellett kivetni. Ha a pótdadó mértéke 50%-nál nagyobb volt, akkor a tervezetet a belügyminisztériumhoz is fel kellett terjeszteni jóváhagyás végett, különös tekintettel az 50%-on felüli részre. Különösen az utóbbi lépés tagadhatatlanul az önkormányzati autonómia csorbításának tekinthető, de a háttérben inkább racionális megfontolás – a pénzügyi gazdálkodás működőképességének megőrzése –, mintsem politikai szempont húzódott meg.

A folyamat persze ennyivel nem zárult le. Földesen az immár elfogadott költségvetés alapján gazdálkodtak, előírászerűen könyvelték a bevételeket és kiadásokat, majd – ugyancsak évente – zárszámadást csináltak, részben a már ismert procedura szerint. A zárszámadás a főjegyző vezetésével készült el, azt szintén nyilvánosságra hozták, s a következő év február-márciusa körül a helyi vezetés elé került. Ott előbb a gazdasági bizottság tárgyalta meg és fogadta el, majd a képviselőtestület tette ugyanezt.⁴ A tárgyalás itt kevésbé formális módon zajlott – a jegyző beszámolót tartott, melyben kiemelte az előirányzathoz képest történt eltéréseket, válaszolnia kellett a felmerülő kérdésekre –, de az elfogadás ténye soha nem volt kérdéses. A zárszámadást a vármegyének is jóvá kellett hagynia, amit úgy oldottak meg, hogy a megyei vezetés megbízottja részt vett az ominózus testületi ülésen és ott nyilatkozott előzetes vizsgálata eredményéről. A jóváhagyás megadása szintén soha nem volt kérdéses.

A képviselőtestület jegyzőkönyvei a költségvetéssel kapcsolatban meglehetősen szűkszavúak és inkább csak részinformációkat tartalmaznak. Az 1937. év az egyetlen, ahol fennmaradt a teljes dokumentáció, részletesen bontott adatsorokkal, időnként rövid indoklásokkal, így lehetőség kínálkozik a gazdálkodás mélyebb vizsgálatára.

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára /továbbiakban: HBML/ V 625. b. 9–10 k.

A háztartási költségvetést a testület 1936 augusztusában tárgyalta meg és fogadta el,⁵ de az alispáni hivatal és a belügyminisztérium ellenőrzése áthúzódott 1937-re anélkül, hogy ez akadályozta volna a tervezet gyakorlati életbe léptetését.

Földes község 1937. évi költségvetése⁶

Rovat Rendes (I.) és rendkívüli (II.)	Bevétel	Kiadás
I. 1. Igazgatás	5901	34 320
I. 2. Adókezelés	21 166	2050
I. 3. Tűzrendészet	3492	4025
I. 4. Közegészségügy és állategészségügy	2351	2029
I. 5. Tanügy és testnevelés	410	4533
I. 6. Közművelődés és egyház	--	300
I. 7. Népjólét és szegényügy	953	3248
I. 8. Közlekedés	2800	2341
I. 9. Vagyonigazgatás	11 065	4015
II. 1. Beruházások	--	12 930
II. 2. Átmenetiek	--	2690
Összesen	48 138	72 481

Strukturálisan két fő csoport különült el aszerint, hogy a bevételek és kiadások a folyamatos gazdálkodás részei voltak, vagy pedig egyszeri, rendkívüli tételekről volt szó. A kettő közül azonban egyértelműen az előbbit tekinthetjük a meghatározónak. A kevéssel több mint 72 000 pengőt kitevő kiadásoknál ez 78,4%-

⁵ HBML V 625. b. 10. k. 1936. augusztus 22.

⁶ Nem a község, hanem az alispán által jóváhagyott adatok, pengőben. HBML V. 625. c. 8. k. 4–5.

ot tett ki. Az önmagában véve tekintélyes összeg 9 részterületre tagolódott, utalva arra, hogy a községnek igen szerteágazó feladatai voltak, melyek az oktatástól és a közművelődéstől a szegényügyig, a tűzrendészettől a közegészségügyig terjedtek. Közülük egyértelműen az igazgatási költségek a meghatározóak a maguk 47,35%-os részesedésükkel. Az összeg túlnyomó részét értelemszerűen a községi tisztviselők és irodai alkalmazottak járandósága képezte, akik összesen 23 000 pengőt kaptak. A kilenc személyből hatan képezték az úgynevezett hivatali apparátust. Vezetőjük, a főjegyző évi 2358 pengős javadalommal rendelkezett, míg a ranglétra alján álló írnokok körülbelül 1200 pengős fizetést kaptak.⁷ Rajtuk kívül a községnek három orvos fizetését kellett állnia, akiknek járandósága – fejenként évi 2200–2800 pengő – szintén jelentős terhet jelentett. Ehhez járult még ugyancsak kilenc egyéb alkalmazott fizetése, valamint a választott vezetők – a 11 fős előjáróság – tiszteletdíja. Megjegyzendő, hogy utóbbiak meglehetősen szerény díjazásban részesültek, ami valószínűleg azzal függött össze, hogy nem főállásban látták el munkájukat: a legmagasabb összeget a főbíró kapta (270 pengő), míg a legalacsonyabbat az ülnökök (90 pengő). Az igazgatási kiadások túlnyomó részét a különböző személyi járandóságok tették ki, körülbelül 31 000-t és alig több mint 3000 pengőt jelentettek a dologi költségek (fűtés, világítás, irodaszerek, stb.) Viszonylag nagyobb tételt képeztek a tűzrendészeti kiadások, ami a tűzoltók fizetéseit, valamint az eszközök beszerzését és karbantartását foglalta magában. Az I. 5. tételnél nem a tanügyi rész, hanem a testnevelési hozzájárulás adta a meghatározó részt, nem véletlenül. A községben lévő iskolák ugyanis – a vezetés tudatos politikájának köszönhetően – egyházi tulajdonban vagy kezelésben voltak, s az ilyen címen fizetett támogatások kisebb terhet jelentettek, mintha a településnek saját kezelésben lévő oktatási intézményei lettek volna. A vagyongazgatás tétele a település saját vagyonát, elsősorban

⁷ HBML V. 625. c. 8. k. 8–9.

ingatlanait foglalta magában, pontosabban a velük kapcsolatos kiadásokat (épületfenntartás, közterhek stb.). A „közlekedés” meghatározás részben helyi feladatokhoz kapcsolódó kötelezettségeket – járdaburkolás, világítás – jelentett, részben a vármegyének fizetendő útfenntartási hozzájárulást foglalta magában.

A beállított összegek szerény nagyságával az I. 6–7. részek emelkednek ki. Úgy tűnik, a vezetés inkább a szűkmarkúság felé hajlott, ha művelődésről és egyházakról volt szó, bár a református egyháznak nyújtott támogatás nagyobb része az iskoláknál jelent meg. Kifejezetten kevésnek tűnik a szorosan vett szociális kiadások tétele. A testület láthatóan nem vállalta fel a nagyobb arányú segélyek kifizetésének módszerét, s ezen a címen inkább gyógyszersegélyeket állítottak be a költségvetésbe. Ehelyett arra törekedtek, hogy munkaalkalmakat biztosítsanak az arra rászorulóknak, melynek gyakorlati megvalósításánál számítottak a vármegye támogatására is.

Bevételi oldalról nézve messze legnagyobb tételt az adók jelentették, a teljes összeg közel 44%-át. A Bethlen-kormány még az 1920-as évek első felében olyan reformokat vezetett be, melyek révén plusz forrásokhoz kívánták juttatni az önkormányzatokat.⁸ Az adatok azt mutatják, hogy ezek Földes esetében a pénzügyi gazdálkodás nélkülözhetetlen részét képezték, bár nem egyforma mértékben. Az általános kereseti adó nem töltött be nagy szerepet, ráadásul állandó gondok akadtak annak behajtásával. Sokkal fontosabbnak tekinthetőek a fogyasztási adók, különösen a hús és a szesz esetében. Szintén nagy jelentősége volt annak, hogy a község milyen jövedelemtermelő vagyonnal rendelkezik. Földes esetében egyes épületekről, valamint földdekről volt szó, melyek bérbe adásából a vezetésnek számottevő bevételei származtak, amit a költségvetésben vagyongazdálkodás címen tüntetnek fel. Mellette egyéb, kisebb súlyú tételek is szóba jöhettek, így a közlekedésnél a községi közmunkaváltság, a

⁸ Az 1922. évi 23. törvénycikk 47. §-a és az 1923. évi 33. törvénycikk 3–4. §-a.

tűzrendészetnél a kéményseprési díjak, az igazgatási résznél többek között a mezőőrökért fizetett díjak, a marhalevelek kezelési, valamint az anyakönyvek kiállítási díjai, az egyéb bevételeknél pedig a vásári helypénz és a vadászati jogok bérbe adása.

Földes lényegében véve agrártelepülés volt, ami önmagában véve is eléggé behatárolta a lehetőségeket: a mezőgazdaságnak a korszakunkban általában véve viszonylag alacsony volt a jövedelemtermelő képessége, a lakosság jelentős része szükségletei egy részét maga termelte meg, melyek negatívan hatottak a kereseti és a fogyasztási adó mértékére, s a település saját vagyona – amely döntően 586 holdnyi földterületet jelentett⁹ – sem volt kiemelkedő. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a költségvetés elvileg sohasem volt egyensúlyi állapotban, s a kiadások kisebb-nagyobb mértékben, de mindig felülmúlták a bevételeket. Ilyenkor pótdadók kivetésével kellett az egyensúlytalanságot megszüntetni, melyre a már említett községi törvény nyújtott lehetőséget. A pótdadót a lakoságnak kellett megfizetni, s a kirovásnál a fizetett egyenes állami adókat vették alapul. A szóba jöhető adófajták közül – föld-, ház-, tantiem- és társulati adó – a település jellegéből következően szinte kizárólag az első kettő jöhetett számításba. Jelen esetben a bevételek a kiadásoknak mintegy kétharmadát fedezték, a fennmaradó részt a tárgyalat módon kellett biztosítani, ami 64%-os pótdadó kivetését jelentette.¹⁰ A pótdadó mértéke tehát fontos jelzőszámnak is tekinthető abban a tekintetben, hogy az adott település pénzügyileg mennyire stabil lábakon állt.

A tárgyalat forrás a tulajdonképpen véglegesnek tekinthető, az alispán által elfogadott adatokon túl az eredeti, a közgyűlés által elfogadott változatot is tartalmazza. A kettő összehasonlításából megállapítható, hogy a vármegye vezetője számos ponton módosított az eredeti számokon. Méghozzá olyan módon, hogy a

⁹ Magyarország földbirtokosai és földbérlei. Összeállította és kiadta a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1925, 123.

¹⁰ A pótdadó mértékének kiszámításánál nem a hiány arányát, hanem az állami adó összegét vették alapul.

bevétel egyes tételeit megnövelte, a kiadás két elemét pedig valamelyest csökkentette, tehát mérsékelni igyekezett a hiány nagyságát. Ennek lett köszönhető, hogy a költségvetésben eredetileg szereplő 80%-os pótható 64%-ra mérséklődött.¹¹ Az persze külön kérdés, hogy az 1937. évi költségvetésből ténylegesen mennyi realizálódott. A zárszámadás tárgyalása és elfogadása a testület 1938. február 19-i ülésén rendben lezajlott, a kiadási és bevételi összegek azonban számottevő eltérést mutatnak az előzetes keletkezésekhez képest. A különbségek okainak feltáráshoz, vizsgálatahoz azonban a források nem nyújtanak lehetőséget. Mivel ilyen eset a korszakban viszonylag kevés alkalommal fordult elő, ezért joggal feltételezhető, hogy valamilyen rendkívüli tényezők húzódtak meg a háttérben, s nem szükséges a költségvetés egészének a hitelességét megkérdőjelezni.

A fentiek ismeretében egyértelműen megállapítható, hogy Földesen a pénzügyi gazdálkodás terén már 1929-ben érzékelhetőek voltak bizonyos problémák, melyek részben a tavaszi fagykárakra, valamint arra vezethetők vissza, hogy a község 1928-ban nagy összegű kölcsönt vett fel az új községháza felépítésére. Ennek ellenére a vezetésben még optimizmus uralkodott, melynek jeleként a testület jutalomban kívánt részesíteni több tisztviselőt – összesen közel 2000 pengő értékben – a községi jövedelmek behajtása terén tett fáradozásuk elismeréseképpen.¹²

A helyzet 1930-ban, tehát igen gyorsan vált katasztrofálissá, méghozzá kettős értelemben. Egyrészt a pénztár – forgóeszköz híján, valamint a késve beérkező pénzek miatt – nem tudta az éppen esedékes kifizetéseket teljesíteni, másrészt a bevételek terén az év egészét tekintve is számottevő elmaradások keletkeztek.

A közgyűlés tulajdonképpen már 1929 decemberében arra kényszerült, hogy a következő évben esedékes kiadások egy

¹¹ A változtatások részletes elemzésére nincs mód, de annyi megállapítható, hogy mindkét verzió alapvetően a korábbi évek költségvetésének számaira épült. HBML V. 625. c. 8. k. 3–5.

¹² HBML IV. B. 902/a. 28. k. 1929. év, 9. sz. határozat.

részének fedezésére, tehát a hiány finanszírozására, hitelt vegyen fel.¹³ Székely Sándor főjegyző az alispánnak írt levelében egyenesen katasztrofálisként jellemezte az állapotokat. 1930. április 19-én keltezett írásában egyebek mellett arról írt, hogy a korábban felvett hitelt már elköltötték, a tisztviselők áprilisi illetményének kifizetéséhez a vármegyétől kaptak segítséget, de így sem tudják kifizetni a vármegyének az esedékes községi hozzájárulást. Majd őszintén elismerte, „azt sem tudom megállapítani, hogy mely időre kérjek fizetési haladékot”, bár ígéretet tett arra, hogy „év végére összes tartozásunkat kiegyenlítjük”, ezt is csak abban a reményben tette, hogy az elmaradt bevételek adigra megérkeznek.¹⁴

Az átmenetinek hitt gondok azonban tartóssá váltak és egy év múlva ismét hasonló fizetési nehézségekkel kellett a közgyűlés tagjainak szembenéznie.¹⁵ A képviselők vissza-visszatérően, komor szavakkal ecsetelték a helyzet súlyosságát, így például az 1931. október 26-i ülésen többen is szóvá tették, hogy több száz embernek a téli megélhetése egyáltalán nincsen biztosítva.¹⁶ A válság nyílt beismeréseként a község vezetése még 1930-ban pótköltségvetés készítésére kényszerült.¹⁷

A helyzet súlyossága egyébként leginkább a pótdó látványos megugrásában ragadható meg, hiszen ez a tétel eredetileg éppen azt a célt szolgálta, hogy helyreállítsa a megbillent pénzügyi egyensúlyt. 1928-ban az alispáni hivatal még 50%-ot regisztrált,¹⁸ de a földesi képviselők az 1931. október 25-i ülésen az adott évre már 156%-os pótdóról beszéltek, a következő, 1932. évre pedig előzetesen 129%-kal számoltak.¹⁹ Valamelyes enyhülés 1933-tól

¹³ HBML IV B. 906/b. 209. cs. 1410/1930. sz. irat.

¹⁴ HBML IV B. 906/b. 208. cs. 765/1930. sz. irat.

¹⁵ HBML V. 625. b. 9. k. 1931. júl. 25.

¹⁶ HBML V. 625. b. 9. k. 1931. október 26.

¹⁷ HBML IV. B. 906/b. 213. cs. 10323/1930. sz. irat. és 214. cs. 14228/1930. sz. irat.

¹⁸ HBML IV. B. 906/b. 197. cs. 9638/1928. sz. irat.

¹⁹ HBML V. 625. b. 9. k. 1931. október 26.

következett be, miután a pótagó mértéke 100% alá ment, s nagyjából 50–70%-s szinten maradt. A nehézségeket fokozták, hogy a bevételek, valamint a kifizetések terén történő állandó késések és elmaradások önmagában véve is rendkívül megnehezítették a pénzügyi gazdálkodás tervezhetőségét, a törvényileg előírt kötelezettségek megfelelő teljesítését.

A jelenség háttérében elsődlegesen egyértelműen külső tényezők húzódtak meg. A gazdasági világválság következtében drasztikusan csökkent a helyi lakosság jövedelme és vásárlóereje, s láncreakció módjára a rendes adók és pótagók sem folytak be az előírt módon és nagyságban. A községi vezetésnek különösen a kereseti és a pótagók kapcsán kellett állandó hiányokkal számolnia, de olyan kicsiny területeken is elmaradások történtek, mint például az ebadó meg(nem)fizetése. 1929-ben a földesi lakosok még összesen 60 467 pengő állami adót fizettek, az 1937. évi költségvetésnél, a pótagó kiszámításánál már csak 41 308 pengővel számoltak.²⁰ A gazdasági válság a vagyongazdálkodásra is kihatott. Állandó gondot jelentett, hogy a bérlők elmaradtak a fizetéssel, vagy egyáltalán nem teljesítették kötelezettségeiket,²¹ amikor pedig a községi vezetés egyes földek újbóli bérbeadásával próbálkozott, az rendre kudarcra zárt.

A külső körülményekhez bizonyos egyedi gondok is társultak. A vezetés az 1920-as évek második felében új községháza építésébe kezdett. A munkálatok sikeres lebonyolításához azonban 1928-ban 123 000 pengőnyi hitel felvétele vált szükségessé, melynek törlesztése az évtized végétől, tehát a lehető legrosszabb időpontban nehezedett plusz teherként a településre. 1930-ban egy másik jelentős beruházásra is sor került. Igaz, a tanyasi iskola építését túlnyomó részben államsegélyből, a történetírás által jól ismert Klebelsberg-féle elemi iskolai program keretéből finanszí-

²⁰ HBML IV. B. 906/b 765/1930. sz. irat. HBML 625. c. 8. k. 2–3

²¹ Bár a közterhek fizetése a szerződések alapján rendszerint a bérlők feladat volt, elmaradásuk esetén a községnek kellett azokat állni.

rozták,²² de az építkezés egyes részelemeinek a megvalósítását a községnek kellett vállalnia, s válságos időkben a kis kötelezettség is nyomasztó terheket jelentettek.

A nehéz pénzügyi helyzet létrejöttéért közvetlenül egyértelműen a csökkenő bevételek tehetők felelőssé, melynek következtében sajátos szituáció jött létre. Egyik oldalról – látszólag logikus módon – a községi vezetésnek minden erőfeszítését a befolyó pénzek növelésére kellett volna fordítania, ugyanakkor a politikai és szociális szempontok meg éppen az ellenkezőjét diktálták. A közgyűlés tagjai jól érzékelték, hogy az esetleges keményebb fellépéssel nemcsak népszerűségüket és tekintélyüket kockáztatják, hanem súlyos konfliktusokat is gerjeszthetnek. Ezért aztán egy kényes egyensúlyhelyzet alakult ki. Egyik oldalról a testület a főbíró és a főjegyző vezetésével törekedett az adók és illetékek beszedésére, melynek köszönhetően sikerült elkerülni azt a veszélyt, hogy a felsőbb szervek végrehajtót küldjenek ki az adók és illetékek hatékonyabb behajtására. Másfelől többnyire tudomásul vették, hogy a bevételek rendszerint nem az elvárt és előírt módon folynak be, s a zárszámadások rendre jelentősebb összegű elmaradt befizetéseket rögzítettek.

Sőt a gazdasági helyzet éppenséggel a követelések csökkenését kívánta meg, annak érdekében, hogy legalább valami pénz befolyjon az adott területről. Ez a szükség diktálta racionális gondolkodás legjobban a vagyongazdálkodásnál ragadható meg. A vadászati jogok esetében viszonylag egyszerű volt a helyzet. Korszakunkban végig a helyi társaság volt a bérlő, amely most több ízben kérte a díj csökkentését, amit a testület időnként megadott, időnként elutasított.²³ A nagyvendéglő bérlője sem tudta fizetni a korábban rögzített magas összeget, ezért elmozdították és az intézmény a helybeli Hangya Szövetkezet kezelésébe

²² HBML V. 625. b. 9. k. 1930. október 22.

²³ HBML IB. B. 902. b. 1. k. 283 és 8876/1932. és 312/1934. sz. határozatok.

ment át, de utóbbi is több ízben csökkentésekért folyamodott.²⁴ A helyzet ellentmondásosságát leglátványosabban a vásártartás körüli hercehurca mutatta meg. A vásári helypénz bérlőjével szemben a testület eleinte ragaszkodni próbált az eredeti összeghez, de itt is változtatásra került sor. Végül az eredeti bérlő teljesen tönkrement és szegényházi ellátásra szorult, a bérleti díjat pedig az új vállalkozó felé az 1930. évi 1300 pengőről 1933-ra 800 pengőre kellett csökkenteni.²⁵ Pénzügyi oldalról nézve generális problémaként a földbérletek kérdése emelhető ki. A gabonaárak csökkenése sorozatban hozta katasztrofális helyzetbe azokat a – többségében – kisembereket, akik hozzájutottak a községi földekhez. Már 1931-ben – az Országos Földbirtokrendező Bíróság közreműködésével – döntés született arról, hogy a bérleti díjakat terményben állapítsák meg és csökkentsék a konkrét összegeket is.²⁶ Sőt, 1933-tól – a legegyszerűbb formákhoz visszanyúlva – a vezetés arra kényszerült, hogy egyes földeket feles bérletként próbáljon értékesíteni.²⁷ A válsághelyzethez való illetén alkalmazkodás bizonyos fokig statisztikailag is kimutatható. Az 1930-as évek elején a költségvetések még körülbelül 50 000 pengő rendes – pótdó nélkül – bevétellel számoltak, ami 1933 táján gyorsan és látványosan 40 000-re csökkent, majd az évtized második felében kezdett fokozatosan emelkedni, elérve a 45 000 pengős határt.

A vármegye meglehetősen ellentmondásosan viszonyult a község pénzügyi politikájához. A bérleti díjak mértékével kapcsolatos döntéseket – a csökkentéseket is – általában helybenhagyták. Ugyanakkor más vonatkozásban sorozatban szigorúbb és eredményesebb gazdálkodásra próbálták szorítani a községet. Egyrészt állandó kritikák hangzottak el: a megyei szervek

²⁴ HBML V. 625. b. 9. k. 1930. november 26., 1931. január 23. és 1933. augusztus 5.

²⁵ HBML V. 625. b. 9. k. 1932. január 2. és december 9., 1933. április 26. 10. k. 1935. október 4.

²⁶ HBML V. 625. b. 9. k. 1931. május 23. és július 25., 1932. augusztus 24.

²⁷ HBML V. 625. b. 10. k. 1933. október 12.

sorozatban elmarasztalták az előjáróságot a gyenge adóbe-hajtás miatt.²⁸ A bírások egyébként külön is kiemelték, hogy Földesen főleg az alkohol után szedett fogyasztási adó növelése terén vannak még nagy lehetőségek.²⁹ Azonban – a már tárgyalt 1937-es költségvetés alapján – a fogyasztási adóbevételeknek így is 71%-a a szeszes italokból folyt be, további növelését pedig minden bizonnyal erősen akadályozta, hogy az elfogyasztott bor egy része nem a hivatalos italméréseken keresztül jutott el az érintettekhez.³⁰ Megyei részről más intézkedéseket is köve-teltek: többek között a halottvizsgálati díjak emelését, a köz-birtokosság községi kezelésben lévő legelője után külön bér, az ingatlanok adás-vétele után úgynevezett vagyonátruházási-ille-ték szedését.³¹ A földesi vezetők azonban ügyesen taktikáztak és – legalábbis ezekben az ügyekben – egységes voltak. A megro-vásokat a közgyűlés egyszerűen tudomásul vette és soha, sem-milyen retorziót nem alkalmazott az érintetteknel. Ami pedig az adóelemeléseket illeti, néhányat – taktikai okokból – elfo-gadtak, de többségüket, mint teljesíthetetlen vagy célszerűtlent, visszautasították.

Egy ilyen válsághelyzetben elvileg az ellenkező módszer, a takarékoság is eredményes politika lehet. A kiadások visszafo-gásával ugyanis csökkenthető a költségvetésre nehezedő nyo-más és a helyi vezetésnek valóban voltak ilyen irányú törekvései. A testület 1931. október 15-i ülésén döntés született az egyik hajdú, majd a következő évben az egyik írnoki és aljegyzői állás

²⁸ HBML V. 625. b. 9. kötet, 1930. november 26. 1931. október 26. 1932. október 31. Ez az eset nem támasztja alá Weis kritikus véleményét, aki a jegyzőket pusztán a felsőbb hatóságok helyi képviselőjeként jellemezte. Weis István: A magyar falu. Bp. 1931. 58–59.

²⁹ HBML V. 625. b. 10. k. 1936. október 17.

³⁰ A adatok így sem csekély fogyasztásról tanúskodnak. 1935-ben az 5654 lakosú községben 52 326 hektoliter bor, 1522 liter sör és 6749 liter égetett szeszes ital fogyott el. HBML V. 625. c. 8. k. 17. Részletezés a költségvetéshez, 3.

³¹ HBML V. 625. b. 9. k. 1932. augusztus 12. 10. k. 1934. március 3., március 22., 1937. április 17. és november 26. HBML IV. B. 902/b. 2. k. 144/1934. sz. határozat.

megszüntetéséről,³² 1934-ben pedig a községi fogat felszámolása került napirendre. Valamikor az 1930-as évek közepén megtörtént az előjárók és a választott vezetők tiszteletdíjának a leszállítása is.³³ A takarékosági lépések azonban eleve csak korlátozott eredményeket hozhattak, hiszen a községnek számos, törvényileg előírt közfeladata volt. Így például szóba sem jöhetett a tűzrendészeti költségek drasztikus leépítése azon a címen, hogy fölösleges kiadást jelentenek, mert a településen régóta nem volt nagyobb tűzeset. A tisztviselők díjazásának megváltoztatását sem lehetett egyszerű adminisztratív feladatnak tekinteni, hiszen annak mértékét ugyancsak jogszabályok írták elő. Ráadásul a felsőbb szervek – egyes földesi érdekcsoportokkal együttműködve – egyáltalán nem voltak partnerek a takarékosági törekvésekben. Hiába remélt a község több mint 2000 pengős megtakarítást az aljegyzői állás kapcsán, ha azt a vármegye – mellesleg a földesi főjegyző kérése nyomán – nem hagyta jóvá.³⁴ A községi fogat története példázza a legszebben, hogy a különböző törekvések és azok ellentmondásos megvalósulása milyen kusza helyzetet eredményezhetett. A helyi vezetés – évi 800 pengős költségcsökkentést remélve és részben az alispán sürgetésére – 1934. március 24-én döntött a fogat megszüntetéséről, amit a megyei kisgyűlés egyebek mellett a földesi tűzoltóság kérésére megvétózott. Az ügy a belügyminisztériumhoz került, ahol helybenhagyták a döntést, a községi vezetők előbb ténylegesen is felszámolták a fogatot, majd meggondolták magukat és arról tanácskoztak, hogy új lovakat és kocsit kell venni, a belügyminisztériumot pedig meg kell győzni a fogat szükségességéről.³⁵ A nehézségeket növelte, hogy – a válság ellenére – a vármegyei vezetés rendszeres időközönként új ter-

³² HBML V. 625. b. 9. k. 1931. október 5., 1932. november 28.

³³ Maga a döntés nem szerepel a forrásokban, de az 1937. évi költségvetésnél már tényként kezelik.

³⁴ HBML V. 625. b. 9. k. 1933. március 29. 10. k. 1934. április 26.

³⁵ HBML IV. B. 902/b. 2. k. 144/1934. sz. határozat. HBML V. 625. b. 10. k. 1934. március 27. és december 15.

heket próbált rakni a településre. 1934 februárjában új toronyőri állás létesítéséről született határozat, és több ízben utasították a községet arra, hogy lépjen be különböző – tagdíjfizetéssel járó – országos egyesületekbe.³⁶

Miután a klasszikus megoldások – bevételnövelés, kiadás-csökkentés – nem vezettek sikerre, vagy csak erősen korlátozott eredményekkel jártak, természetsszerűleg pót-, illetve kiegészítő megoldásokhoz kellett folyamodni.

1. Különösen az 1930-as évek elején, tehát a legnehezebb időszakban, a felsőbb hatóságok részéről készség mutatkozott átmeneti pénzügyi segítség nyújtására. Amint már szó volt róla, a vármegyei vezetés több ízben adott haladékok bizonyos kötelezettségek kifizetésére, az állam pedig segélyként – a földesi képviselőtestület kérése alapján – több ízben átvállalta a pótdó 100%-on felüli részének a finanszírozását.³⁷

2. A súlyos pénzügyi helyzetre hivatkozva a helyi vezetés bizonyos kötelezettségek teljesítését, ha már teljesen nem tudta elhárítani, legalább a végrehajtását halogatta vagy egyenesen szabotálta. Eredetileg a tanyasi iskola épületének körülkerítését a földesieknek kellett volna teljesíteni, de utóbbiak pénzhiány miatt rendre elhárították.³⁸ Az említett iskolát átadták a református egyháznak kezelésre, de a fizetendő iskolasegély nagyságáról már rendszeresen viták voltak a két fél között. A Stefánia Szövetség előbb közvetlenül kereste meg Földest azért, hogy támogatást kérjen egy helyi anya- és csecsemővédő intézet felállítására. Az elutasítás után a vármegyei kisgyűlés segítségével próbálták erre kötelezni a községet, amely – látszólag engedve – végül ígért segítséget, de csak természetbenit.³⁹ A feladatok tologatásának egyik tanulságos esetét jelentette az úgynevezett kályhaügy. Vármegyei részről még

³⁶ HBML V. 625. b. 10. k. 1934. október 12. és október 19., 1936. július 11.

³⁷ HBML V. 625. b. 9. k. 1931. július 25., szeptember 5. és október 26.

³⁸ HBML V. 625. b. 9. k. 1932. szeptember 28.

³⁹ HBML V. 625. b. 9. k. 1932. augusztus 12., 1933. január 26. 10. k. 1934. szeptember 16.

1931-ben felmerült az a kívánság, hogy a községháza kályháit – a hazai termelés támogatása végett – fáról széntüzelésűre állítsák át. A helyi vezetők – némi habozás után – ezt elfogadták, de a szűkséges átalakítások nélkül. Ennek következtében a kályhák idővel tönkrementek és a testületnek az 1937. június 5-i ülésén már új, széntüzelésre alkalmas kályhák vásárlásáról kellett döntenie.⁴⁰

3. A képviselőtestület az új községháza építésére még 1928-ban 123 000 pengős kölcsön vett fel a Pesti Hazai Első Takarékpénztártól. Bár az akkori kedvező agrárértékesítési viszonyok között is problematikusnak tűnt a tranzakció, a visszafizetés végül súlyos gondokhoz vezetett. Az 1930-as évek elején nem tudták teljesíteni a törlesztéseket az előírt módon, ezért több ízben is megújították, illetve csak a kamatok fizetését vállalták, bár eleinte az is évente több mint 10 000 pengőt jelentett. A testület 1932-től – összhangban a pénzügyi intézet kívánságaival – évi 5000 pengős tőketörlesztésekkel számolt, de a tervet a későbbiekben csak igen lassan és nehézkesen sikerült realizálni. 1936 végén még mindig 95 000 pengős tartozás állt fenn, és a következő évi költségvetésben 5000 tőke- és 7511 pengős kamattörlesztéssel számoltak.⁴¹

4. Már volt szó róla, hogy a közgyűlés hitelekkel próbálta a pénzügyi gondokat áthidalni. A közgyűlés először 1929. december 24-én döntött egy 10 000 pengős váltóhitel felvételéről, amely gyorsan el is ment bizonyos külső kötelezettségek teljesítésére. Mivel a visszafizetésre esély sem volt, ezért a következő években a községi vezetés meg-megújuló erőfeszítéseket tett újabb hitelek szerzésére. Előbb a püspökladányi hitelszövetkezettől vettek fel kölcsönt, majd azt egy másiktól fizették vissza. 1932 júniusára már csak a legkézenfekvőbb megoldás maradt: újra 10 000-t felvenni a földesi hitelszövetkezettől, amit sikerült megkapni, de csak azon az áron, hogy zálogjog bejegyzése történt a község in-

⁴⁰ HBML V. 625. b. 9. k. 1931. október 26., 10. k. 1937. június 5.

⁴¹ HBML V. 625. b. 9. k. 1931. július 5., szeptember 5., 1932. október 14. HBML 625. c. 8. kötet. 34. HBML IV. B. 902/ b. 1. k. 9016/1932. sz. határozat.

gatlanaira. 1934-től annyiban enyhült a helyzet, hogy a helyi szövetkezettől – cserébe azért, hogy a község ott tartja pénzeit – többször is sikerült a hitel megújítását elérni, de már csak 8000 pengős összegben.⁴² Ez a helyzet valamelyes javulását mutatta, de ez inkább csak látszat volt. A külső források elapadásával párhuzamosan ugyanis a testület az egyszerűbb belső kölcsönök módszerét választotta, ami azt jelentette, hogy helyi kezelésben lévő források – a szegényház-alap, a munkássegély-alap és a Kállay-alap – által hitelezettek maguknak különböző összegeket. A Kállay-alaptól például 1935-ben közel 5000 pengőnyi összeget kaptak. Ez első pillantásra kiváló megoldásnak tűnhetett, hiszen a vezetés így – képletesen szólva – egyik zsebéből a másikba tette a pénzeket, de a helyzet nem volt ennyire egyszerű. Akár külső, akár belső hitelfelvételről volt szó, a vármegye engedélyére mindegyik esetben szükség volt és a felsőbb szervek próbáltak ügyelni arra, hogy helyi szinten ne történhessen meg a különböző célvagyonok egyszerű felélése. Az 1930-as évek második felére tehát a községi háztartás jelentős mértékben eladósodott, s az 1937. évi költségvetés is csak a hitelek lassú és fokozatos visszafizetésével számolt.⁴³

A gazdasági világválság valóban katasztrofális pénzügyi helyzetbe hozta a települést és 1930–1933 között szó szerint a csődhelyzet elkerülése volt a közvetlen cél. A községi vezetés jelentős erőfeszítéseket tett a gondok orvoslására, de a klasszikus megoldások nem hoztak számottevő eredményt: sem a bevételek, sem a kiadások terén nem sikerült látványos változást elérni. Hozzátehetjük, nem is nagyon lehetett, a képviselőtestület mozgásterére ugyanis túl szűk volt ehhez: bizonyos feladatok ellátását nem lehetett elhárítani, a felsőbb hatóságok több takarékosági intézkedés végrehajtását megakadályozták, illetve új terheket raktak

⁴² HBML IV. B. 902/b. 2. kötet, 416/1934. sz. határozat. HBML IV. B. 906/b. 208. cs. 765/1930. sz. irat. HBML IV. B. 906/b. 210. cs. 1410/1930. sz. irat. HBML V. 625. b. 9. k. 1931. április 11., 10. k. 1934. október 14., 1935. november 25., 1936. december 12.

⁴³ HBML 625. c. 8. k. 34.

a településre, további jelentősebb adóemelésről pedig a földesi képviselőtestület tudatosan elzárkózott. Ugyanakkor a községi vezetés a hatalmas összegű építési kölcsönrel maga is hozzájárult a helyzet súlyosbodásához. Más településeken folytatott hasonló kutatások alapján úgy tűnik, Földes esete egyáltalán nem tekinthető egyedinek és más vidéki települések is hasonló gondokkal és problémákkal szembesültek.⁴⁴ Ráadásul Földes túl kicsiny település volt ahhoz, hogy a hitelei kapcsán – akár a meglévőnek a kedvezményes formájú visszafizetéséről, akár újak felvételéről volt szó – önerőből érdemben javítson tárgyalási pozícióin.

Ilyen körülmények között maradtak az áthidaló megoldások – államsegély, kölcsönök – és annak a lehetősége, hogy a válság hosszan tartó és elhúzódó lesz, ami be is következett. A válságos időszak nagyjából az 1930–1933 közötti évekre tehető, s 1934-től indult el némi enyhülés. A kilábalást persze a későbbiekben is megnehezítették a különböző természeti csapások – aszály, fagykár stb. –, melyek rendre visszavetették a lakosság adózó- és fizetőképességét. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a különböző válságkezelő eszközök kombinatív alkalmazásának köszönhetően a csődhelyzetet, illetve szélsőséges eszközök alkalmazását sikerült elkerülni. A pénzügyi egyensúly formailag – a zárszámadások szerint – mindig rendben volt, a községi vezetés ellen soha nem indult eljárás mulasztás vagy szabálytalan gazdálkodás miatt. Sőt, részben külső támogatások igénybe vételével, részben a kevésbé pénzigényes tervek felkarolásával sikerült a 30-as években is a község infrastrukturális fejlesztése terén – járdák építése, ivóvíz-ellátás javítása, parkosítás stb. – eredményeket felmutatni.

⁴⁴ Püski Levente: Gazdasági mélyponton – Hajdúnánás az 1930-as években. In: *Vidék és város: ellentétek és kölcsönhatások a 20. századi Magyarországon*. Szerk: Pallai László. Debrecen, 2013, 83–103.

A TESTGYAKORLÁS MINT AZ EGÉSZSÉG ÉS A SZÉPSÉG FORRÁSA AZ ÚJKORI MAGYAR SPORTIRODALOMBAN¹

Mai felfogásunkba mélyen beépült az a gondolat, hogy a testről való rendszeres gondoskodás – a higiénia és a testmozgás – kedvező hatással van az egészségre, ugyanakkor egyik forrása a női és a férfi szépségnek is.

A testgyakorlás–egészség–szépség ilyen összefüggésének első példáit feltehetőleg az antik görög művészetben, elsősorban a szobrászatban kell keresnünk, amely, mint Umberto Eco írja, „az élő testek szintézise révén törekedett az ideális szépség kifejezésére”² – vagyis a valóságból vezette le az ideálist –, s a test és a mozdulat esztétikumának megjelenítéséhez nemegyszer éppen az atlétákat választotta témájául. A hellén világ alkotta meg a *kalokagathia* fogalmát is a testi szépség és a lelki jószág harmóniájának kifejezésére. Ez jelent meg később Juvenalisnál mint „*mens sana in corpore sano*” – „ép testben ép lélek”.

Ez a szemlélet és ezek az ideálok a középkorban jobbra hátterbe szorultak. A skolasztikus gondolkodás eléggé közömbösen

¹ Zeidler Miklós – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet; Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet. – E tanulmány a Hajnal István Kör 2013. augusztusi, sümegi konferenciáján tartott előadásom bővített változata.

² A *szépség története*. Szerkesztette Umberto Eco. Fordította Sajó Tamás. Budapest, Európa, 2005, 45.

viszonyult az emberi testhez: az egészséget, az erőt, a szépséget Isten adományának tekintette, amelynek elnyeréséért a földi halandó keveset tehet, s ha mégis, azt sem a rendszeres testgyakorlás, hanem a buzgó imádkozás révén. A középkori keresztény művészet idoljai – tehát a „szépség” kanonizált megtestesítői – az egyház szentjei voltak, s az ő esetükben a testiség mindenekelőtt az önmegtartóztatást, az önsanyargatást vagy a mártírok szenvedéseit jelentette, ezért őket rendszerint kínszármazékaikkal – sőt olykor sebeikkel, csonkolt tagjaikkal és egyéb torzulásaikkal – együtt ábrázolták. A test alig volt egyéb, mint a lélek börtöne, esendő porhüvely, szennyes burok, a nő szépség pedig gyakran mint a főbűnök közé tartozó bujaság forrása jelent meg a képzőművészetben. A testet a léleknek és a szellemnek szigorúan alárendelő középkori keresztény világlátás Máriában és Krisztusban találta meg női és férfi eszményképét, s míg Máriához elsősorban a szüzi tisztaság és az anyai fájdalom, addig Krisztushoz mindenekelőtt a halálos testi megtöretést is elviselő áldozatvállalás mozzanata kapcsolódott.

A 15. századtól kezdődően az antik kultúra fokozatos újrafelfedezése új – pontosabban régi-új – mintákat állított a művészetek, a bölcselet és a természettudományok művelői elé. Ennek hatására a reneszánsz és a humanizmus új megközelítéseket keresett Isten, egyén és közösség viszonyának bemutatásához, s ennek az új szemléletnek egyik gyűjtőpontjában immár az aktív, határozott, cselekvő ember állott. Ha igaz, hogy a középkor skolasztikusait elsősorban Isten mibenléte foglalkoztatta, akkor elmondható, hogy az újkor humanistái egyre inkább az emberi test, lélek és szellem titkait fürkészték.

A következő két évszázad során a képzőművészet eljutott az anatómiai és lélektani igényű emberábrázoláshoz. Már a reneszánsz festészetben megfigyelhető volt, hogy „a korabeli híres férfiak ábrázolásain [...] az erőteljes testalkatot vagy az arcukon tükröződő lelki- és akaratérőt”, illetve „a fizikai teljesítőképeség

ideálját is ábrázolni kívánták”.³ A barokk festők és szobrászok pedig látványosan törekedtek a Szépségnek, különösen a ruhátlan női és férfi test szépségének minél kifinomultabb ábrázolására.⁴

*

Ez idő alatt az intenzív empirikus kutatások révén az emberi test működésének törvényszerűségeit kutató medicina, valamint a nevelés szellemi és lelki komponenseivel foglalkozó pedagógia is hatalmas fejlődésen ment keresztül és lassan tudománnyá érlelődött. Mindez nagyban hozzájárult a testgyakorlás, az egészség és az esztétikum összefüggéseiről vallott modern kori felfogás kialakulásához.

A 15. század elejétől humanista és felvilágosodás kori szerzők egész sora hirdette – Pietro Paolo Vergeriótól Michel de Montaigne-en, Johannes Amos Comeniuson és John Locke-on át Jean-Jacques Rousseau-ig – a test és a szellem arányos fejlesztésének tételét. Locke szavaival: „Az embernek világi boldogsága a jól regulázott elmében és jól formált testben áll.”⁵ Locke még ezen belül is a testedzés primátusát hirdette, mivel, úgymond, csak ez teheti alkalmassá az emberi testet a külső viszontagságok eltűrésére, a túlélésre. Így váltak nála a hideg vízben való fürdés, az úszás, a birkózás, a lovaglás, a tánc, a vívás és a voltizálás, továbbá a különböző kézműves mesterségek a sokoldalúan képzett, kiegyensúlyozott ember kiművelésének eszközévé. Rousseau viszont a gyermek veleszületett ösztöneit kívánta célszerűen „működésbe hozni”, s ezért hangsúlyozta, hogy a gyermeknevelésből számítani kell a mesterséges kényszereket. A „természet gyermeke” tehát legyen ügyes futó, mászó és ugró, a *Robinson Crusoe*-ból pedig – mely Rousseau szerint az egyet-

³ A szépség története. I. m. 92.

⁴ Uo. 234.

⁵ Lock János: *A' gyermekek neveléséről*. Francziából fordította Sz. Á. Kolozsvár, Református Collegium, 1771, 1.

len fontos olvasmány ifjak részére⁶ – tanulja meg, mennyire fontos a mesterségek ismerete.

Locke és Rousseau nagy hatást gyakorolt az újkori filantropistákra. Az ő elveiket ültette át a gyakorlatba Johann Bernhard Basedow, aki 1774 végén Dessauban nyitotta meg mintaiskoláját. Az ún. Philanthropinum növendékei számára napi háromórnyi testmozgást – lovaglást, táncot, vívást, zenét – és kétórnyi kézművességet, valamint rendszeres katonai rendgyakorlatokat írt elő. A nyári hónapokban az iskola kitelepült a szabad ég alá, az ifjak sátorban laktak, testnevelési tanrendjükben pedig csónakázás, futás, mászás, súlyemelés, szertornázás, ugrás és úszás szerepelt.

Az orvostudományban a 18. század közepétől egyre nagyobb teret nyert az a szemlélet, amely a gyógyítás mellett a betegségek megelőzésére is hangsúlyt fektetett, és az egészséges életmód fontosságát hirdette. (Ez nem volt éppen új keletű, hiszen Hippokratész már az i. e. 5. század végén többek között a lakókörnyezet, az életmód és az ételek helytelen megválasztásával magyarázta a betegségeket, egyik szellemi örököse, a pruszi Aszklepiadész pedig az i. e. 1. század elején az ellenőrzött táplálkozást és a rendszeres fürdőkúrát ajánlotta az egészség megőrzéséhez. E tudás azonban Róma bukása után Európa nagy részén hosszú időre feledésbe merült, s az antik műveltség más elemeivel együtt csak a humanizmus időszakában került vissza fokozatosan a szellemi vérkeringésbe.) A felvilágosodás idején egyre többen már nem az isteni kegyelemtől vagy a csodás elixírtől várták életük meghosszabbítását, hanem a gyógyszerektől, a modern terápiától és a körültekintő életvezetéstől.

A 18. század végére széles körben elterjedt az a felfogás, amely az emberi környezet és a szervezetbe bejuttatott anyagok minőségére, valamint a fizikai és lelki behatásokra vezette vissza az életerőt. Más szóval: a szülők személyét, a megfelelő lakáskörül-

⁶ Jean-Jacques Rousseau: *Emil, vagy a nevelésről*. Franciából fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta Führer Ignác. Budapest, Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 1875, 193–198.

ményeket, a tiszta levegőt, az ésszerű ruházkodást, a betegségek és a sérülések gondos kezelését, továbbá a kellő mennyiségű és minőségű étel- és italfogyasztást, a pihentető alvást, az „elmebeli indulatok” mérséklését, valamint a mozgás, avagy a testgyakorlás rendszeres művelését tekintette a hosszú és egészséges élet fel-tételének. A korszerű „életvezetési” traktátusok – melyek a kor szakzsargonjának megfelelően címükben hordozták a dietetika, fiziológia, higiasztika, higiénia, higieológia vagy makrobiotika elnevezést – a testgyakorlatok egész sorát ajánlották olvasóik figyelmébe, külön javallatokkal férfiak és nők, egészségesek és betegek, valamint ifjak, felnőttek és idősek számára.

A felvilágosodás időszakában tehát a medicina és a pedagógia korszerű irányzatai már nyíltan állást foglaltak a rendszeres testgyakorlás hasznossága mellett. E nézetek magyarországi elterjedését segítette, hogy a hasonló témájú könyvek az 1770-es évektől egyre gyakrabban – és egyre rövidebb lemaradással – kaptak magyar fordítást. Így váltak lassan Magyarországon is ismertté Locke és Rousseau, a genfi Jacques Balexert (Ballexserd), valamint a német Bernhard Christoph Faust, Christoph Wilhelm Hufeland, Christian Gotthilf Salzmann és Christian August Struve munkái.⁷

⁷ Locke: *A' gyermekek neveléséről*. I. m.; Rousseau: *Emil...* i. m.; *Fontos kérdés, miképpen kelljen a' gyermekeket természet szerént úgy nevelni, hogy egészségesek, nagyok, erősek és hosszú életűek lehessenek?* Mellyre leghelyesebben megfelelt az időben Frantzia nyelven Ballexserd, Genevai természetvizsgáló, mellyért az Hárlemi Tudományok' Akadémiájától egygy arany pénzzel megajándékoztatott; most pedig A' Magyar Nemzet' hasznára Németből fordította G. Dombay Sámuel, orvos doktor, És Tekintetes Borsod Vármegyének Érdempénzt vevő Orvosa. Pozsony–Pest, Landerer Mihály, 1807.; *Egészséget tárgyazo Katechismus a' köz-népnek és az Oskolába járó Gyermekeknek számára, Hogy tudhassák Egészségeket betsülni, és őrizni*. Sopron, Sziesz Klára, 1794.; *Egészséget tárgyazo Katechismus vagy-is Kérdésekbe, és Feleletekbe foglaltt Oktatás Miképpen Kellessék Az Egészséget betsülni, és őrizni, Derék, 's egészséges Gyermekeket nevelni, A' Betegekkel okossan bánni, és Némelly közönségessebb Betegségekben főképpen A' hirtelen-való Veszedelmekben magán segíteni*. Minden nem-orvosnak de kíváltképpen a' Köz-népnek és az Oskolába járó Gyermekeknek számára Doctor Kiss József Gróf Széchényi Ferentz ő Excellentiájának Udvari Orvosa által. Sopron, Sziesz Klára, 1796.; *Az emberi élet meg-hosszabításának mestersége*. Íratott Christóf Wilh. Hufeland Orvos Doktor, és a' Jénai Fő-Oskolában

Az egészségügyi ismeretek terjedésében az is közrejátszott, hogy a 18. század folyamán jelentősen megnőtt a képzett orvosok száma Magyarországon. A vármegyéket már 1752 óta királyi rendelet kötelezte arra, hogy saját költségükön *physicust*, azaz főorvost

az Orvosi Tudománynak Rendszerént-való közönséges Tanítója által. Most pedig német nyelvből Magyarra fordítattott, a' nehezebb helyeken meg-megvilágossított, alkalmatosság szerint a' Magyar Hazára szabott, néhol pedig meg-bővített Kováts Mihály orvos doktor által. I–II. rész. Pest, Trattner Mátyás, 1798.; Hufeland Christ.[oph] Wilh.[elm]: *Az emberi élet hosszszabításának mesterségéről német nyelven irtt bővebb munkájának rövid foglalattya*. Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1798.; *Az ember' élete meg-hosszszabításának mestersége*. Irta Hufeland Kristóf Wilhelm Orvos Doktor, és a' Jénai Fő-Oskolában az Orvosi Tudománynak Rendszerént-való Közönséges Tanítója. A' második kiadás szerint fordította, a' nehezebb helyeken meg-megvilágosította, alkalmatosság szerint a' Magyar Hazára szabta, sok helyeken pedig meg-bővítette Kováts Mihály orvos doktor. I–II. rész. Pest, Patzko Ferentz, 1799.; *Makrobiotika vagy az ember életét meghosszszabbító mesterség*. Szerző Hufeland Kristóf Vilmány, Királyi Burgus Országglás Tanácsosa, és a' Király Orvosa. Első Rész. Ötödik megbővítettett törvényes kiadat. Fordítá, és a' Magyar Nyelvre való Jegyzékekkel megszorítá Kováts Mihály, Orvos Doktor, a' Tek. Nem. Magy. Kir. Pesti Tudmány Mindenség Orvos Tehetségének, és a' Jénai Ásványász Társaságnak Tagja, Tekintetes Nemes Pest Pilis és Sólth Törv. egy. Vármegy. Táblabírájok. Harmadik Magyar Kiadat. Buda, Landerer Anna, 1825.; *A gyermekek testi nevelése! Jó tanácsok anyák számára a gyermekek testi nevelésének legfontosabb pontjaira nézve, a legelső években*. Függelékkel fiatal házások számára, a születendő gyermekek iránti előgondoskodást illetőleg. Irta Dr. Hufeland K.[ristóf] V.[ilmos] egykori porosz kir. Államtanácsos és udvari orvos. Az eredeti kilencedik kiadás szerinti fordítást átnézte és előszóval ellátta Poor Imre, orvos-tudor, tudományegyetemi magátanár. Pest, Hartleben Adolf, 1865.; *Makrobiotika vagy hogyan hosszabbíthatjuk meg életünket*. Irta Dr. Hufeland Kristóf Vilmos. Dr. Klencke átdolgozása nyomán fordította Kemény Fülöp. Budapest, Franklin-Társulat, 1887.; Igaz Simon: *Okosdi Sebestyén, a' köznép számára iratott könyv, Salzmann által Német Nyelven, Igaz Simon által ki-adatott Magyar Nyelven*. Kassa, Ellinger János, 1797.; Struve Kerestely Ágoston: *A' gyenge élet' meg-hosszszabításának, és a' gyógyíthatatlan nyavalyák' húzásának a' mestersége*. Irta Struve Kerestely Ágoston orvos doktor. Fordította, a' tehén-kilisekről való tanítással, 's sok tudósok' értelmeivel meg-bővítette Kováts Mihály orvos doktor. I–III. rész. Pest, Trattner Mátyás, 1802.; Struve Kerestely August: *Az egészség' baráttya az öregségben avvagy arra való oktatás mint lehessen megtartani az egészséget, az életet meghosszabbítani, 's vigan tölteni az öregségben*. D. Struve Kerestely August Görlitzi Orvos által. Magyarázta Bérczy János az orvosi tudományok' doctora, a' jénai mineral. tud. társ. Tagja, t. n. Nógrád vármegyé' rendszerént való orvosa. Pest, Trattner Mátyás, 1806.

tartsanak, aki a lakosság gyógyításáról gondoskodik. Ezeket az állásokat olyan orvosok foglalták el, akik a bécsi, vagy különböző németországi, hollandiai, angliai és itáliai egyetemeken kaptak oklevelet, ismereteiket pedig nemegyszer a kor legkitűnőbb professzoraitól és legfrissebb szakkönyveiből nyerték. Néhányan – elsőként Weszprémi István és Mátyus István – saját munkáikkal is gyarapították a magyar nyelvű orvosi irodalmat.⁸

A magyar művelődéstörténet szempontjából e tekintetben különösen jelentősnek számít Weszprémi felvilágosító tevékenysége. Weszprémi négy éven át tartó külföldi tanulmányok után Debrecen város főorvosa lett, majd 1760-ban kinyomtatta *Az egészségnek fenn-tartására, és a' hoszszu életnek megnyerésére tartozó szükséges Regulák* című könyvecskéjét. Művében külön fejezetet szentelt a testről való gondoskodásnak, s kilenc regulát állított fel a „testnek gyakorlásira, és multságokra nézve”.⁹ Megállapította, hogy a hoszszú és egészséges élethez nélkülözhetetlen a rendszeres testgyakorlás, ezért azt ajánlotta olvasóinak, hogy ezt ugyanúgy építsék be életrendjükbe, mint az étkezést, az alvást és a templomba járást.

Weszprémi úgyszólván gymnódiaként írta elő az egyes testmozgásokat a legkülönbözőbb nyavalyákra. Nehéz légzésű,

⁸ Weszprémi István: *Az egészségnek fenn-tartására, és a' hoszszu életnek megnyerésére tartozó szükséges Regulák*. Kolozsvár, Páldi István, 1760.; *Diaetetica*, Az Az a' jó egészség' meg-tartásának modját fundamentumoson elő-ado könyv, Mellyet, Betegek körül való foglalatosságtól üres óráin írt és készített, K. Mátyus István: *Med. Doct.* Első és Második darab. Kolozsvár, Páldi István, 1762–1766.; *Ó- és Új Diaetetica* azaz: az életnek és egészségnek fenn-tartatására és gyámogatására, istentől adattatott nevezetesebb Természeti Eszközöknek a' szerint való elé-szám-lálása, a' mint azokra reá kaptak, és eleitől fogva mind ez ideig magok károokra vagy hasznokra velük éltek az emberek. Mellyben hat darabokra intézve, a' maga elébbi *Diaeticájának* Első Darabját bővebben ki-magyarázta; és sok ide tartozó régi Szokásokkal 's jeles történetekkel meg-világosította, 's egyszer'smind a' Természetnek Szentséges helyeire is maga Feleinek sok helyeken a' jeget megtörte; úgy hogy, ennyi részben, e' munka természet' historiája gyanánt-is szolgálhasson, K. Mátyus István. *M. D. Nemes Kükiüllő és Maros-Székből egyesült vármegyének R. Physicusa*. 1–6. kötet. Pozsony, Füskúti Landerer Mihály, 1787–1793.; *Egészséget tárgyazo Katechismus...* i. m (1794, 1796); stb.

⁹ Weszprémi István: *Az egészségnek fenn-tartására...* i. m. 74–78.

gyenge tüdejű embereknek fennhangon való olvasást, hangos beszélgetést, éneklést és hegymászást javallott. Rossz emésztés és fejfájás ellen lovaglást, vesefájdalmakra kocsizást, a végtagok renyhességére labdázást és kuglizást ajánlott. A hátfájós, gyenge mellkasú betegeket harangozásra és kútból való vízmerítésre biztatta. A köszvény, zsába és podagra megelőzésére a kocsizást és a lovaglást tartotta a legjobbnak, a már kifejlődött betegség gyógyítására nehéz terepen való gyaloglást írt elő. Ami pedig a testmozgás időtartamát illeti, Weszprémi – mai mércével is elképesztő! – napi két-három órányi „mulatságot” rendelt a munkájukban keveset mozgó embereknek.¹⁰

Kortársa és utrechti diáktársa, Mátyus István, Marosszék főorvosa, az 1760-as évek közepén adta ki kétkötetes *Diaeteticáját*, melyben összesen 37 fejezetet írt „a testnek mozgatásáról és nyugtatásáról”. Ekkora terjedelemből már futotta az antikvitás testkultúrájának bemutatására, valamint a különböző testgyakorlati formák ismertetésére is. Mátyus röviden tárgyalta a csónakázás, a sétálás, a lovaglás, a futás, a szökdelés, a labdázás, a különböző kártya- és golyócsapó játékok, a tekézés, a biliárdozás, a tánc, továbbá az ún. „ültető játékok” (kártyázás, kockázás, sakkozás), valamint az általa egyfajta minimális testgyakorlásnak tekintett éneklés, beszélgetés és kiabálás, illetve a munkaszerű testmozgások (gyalulás, fafaragás, kaszálás) élettani hatásait, s tíz fejezetben magasztalta a testi felüdülés szempontjából kiemelkedő fontosságú fürdőkultúrát, melynek Magyarországon nagy és élő hagyománya volt.¹¹

Pályafutása alkonyán Mátyus ismét íróasztalhoz ült, s ezúttal hat kötetben foglalta össze ismereteit 1787 és 1793 között Pozsonyban kiadott *Ó- és Új Diaetetica* című művében. E monumentális munka záró kötetében a korábbihoz képest tízszeres terjedelemben, 262 oldalon tárgyalta a testgyakorlás egyes ágazatait, azok történetét és egészségügyi hasznait, bőséges áttekintést adva

¹⁰ Uo. 76–77.

¹¹ *Diaetetica...* i. m. (1762–1766), I. köt., 358–383.

az egyes népek kedvelt testgyakorlatairól az ókortól a legutóbbi időkig, valamint a Magyarországon divatozó gyermekjátékokról.¹² Szellemi hagyatéknak szánt művében szorgalmazta a gimnasztika bevezetését az iskolai oktatásban.

Weszprémi és Mátyus műveinél nagyobb hatást gyakorolt a közműveltségre Zsoldos János 1814-ben megjelent *Diaetetikája*.¹³ Zsoldos Veszprém megye főorvosa volt s korának egyik legjobb hazai orvostudoraként elődeinél korszerűbb ismeretekkel rendelkezett, ráadásul stílusa is közérthetőbb volt. Művének sikerét nem csupán a hamarosan megjelent második kiadás jelezte,¹⁴ hanem az is, hogy könyvből a református egyház megrendelésére két verses változat is készült. Az első a szerző testvére, Zsoldos Jákob, mezőlaki református prédikátor készítette – kevés tiszteletet mutatva az eredeti tartalom iránt, még kevesebb költői talentummal.¹⁵ A második átirat Fodor Gerzson nagykőrösi lelkipásztor munkája volt, mely – éppen ellenkezőleg – üdítő természetességgel szedte rímbe az eredeti szöveget, s egyszerű ritmusképlete, többnyire szerencsés prozódiaja és egyforma hosszúságú sorai könnyen kántálhatóvá tették.¹⁶ S feltehe-

¹² Ó- és Új *Diaetetica*... i. m. (1787–1793), VI. köt., 1–262.

¹³ Zsoldos János: *Diaetetika vagy Az Egészséget fenntartó és a' Betegségtől tartóztató Rendszabások*. Győr, Szerző, 1814.

¹⁴ Zsoldos János: *Diaetetika vagy Az Egészséget fenntartó, és a' Betegségtől tartóztató Rendszabások*. Pest, Trattner Tamás János, 1818.

¹⁵ *Egység' regulái*. Készítette Zsoldos János Orvos Doctor, több Tudós Társaságoknak Tagja, Tekintetes Nemes Veszprém Vármegyének Első Rendes Orvosa és Tábla Bírója. Mostan pedig a' Helvétziai Vallástételt tartó Négy Fő Tiszteletű Superintendenzia Egyházi főbb Konsistóriumának rendeléséből, Versekbe foglalta, és mint a' Négy Fő Tiszteletű Superintendenziaiban, az apróbb Tanuló Gyermekek' számára megrendelt Oskolai Kézi Könyvet, tulajdon költségén kinyomtatatta Zsoldos Jákob Mező Laki Református Predikátor, és a' Túl a' Dúnai Fő Tiszteletű Superintendenziale Konsistóriumának Rendes Assessora. Győr, Streibig Leopold, 1817.

¹⁶ *Az egység' fentartásáról való rendszabások. (Diaetetica.)* Az oskolák' számára készítette orvos doctor Zsoldos János. Versekbe foglalta A' Helv. Vallástételt tartó négy Fő Tiszt. Superintendenziaik rendeléséből Fodor Gerson. A' Dunán innen lévő F. T. Superintendenzia Gen. Fő-Notáriusa, a' N. Kőrösi Eklésia' egygik L. pástora. Sárospatak, Nádaskay András, 1818.

tőleg kellőképpen megragadták a gyermeki képzeletet az átirat erős, gyakran tréfás szóképei is – például az a jóslat, hogy aki lustán, kevés mozgással tölti életét, az vegetatív, növényi életre kárhoztatja magát, s végül „ember képét hordó majomforma lajhár” válik belőle.¹⁷

A 18. század közepétől a reformkorig tömegével jelentek meg magyar nyelven a különböző „katekézisek”, „traktátusok”, „regulák”, „házi- és útipatikácskák”, „testi békességre vezérlő útítársak”, „néphez való tudósítások”, melyek mindegyike „az egészség fenntartását” és „a hosszú élet megnyerését” célzó javaslatokat tartalmazott. E művekből kitűnik, hogy – mint Deáky Zita írja – a 18. század utolsó harmadában már a „test békéjének, jólétének, erejének, munkaképességének, termékenységének, végső soron egészségének fenntartása volt a cél, ami messze kitágította az egészség-betegség kétpólusú alternatívát”.¹⁸ E felfogás pedig egyre nagyobb figyelmet szentelt a tág értelemben felfogott testkultúrának, vagyis a test ápolásának és rendszeres gyakorlásának, külön is megemlítve a birkózást, a csónakázást, a fára mászást, a favágást, a futást, a fürdözést, a gimnasztikát, a hegymászást, a kirándulást, a kocsizást, a korcsolyázást, a lovaglást, a sétálást, a táncot, az ugrást, az úszást és a vívást, de még az esztergályozást is – mivel a forgattyú hajtása a lábakat erősítette –, nemkülönben a beszélgetést, a nevetést, az éneklést és a fúvós muzsikát is, hiszen mindez, úgymond, „tüdő emelgetés”.¹⁹ A népi felvilágosító irodalomban e mozzanat még alig volt jelen, nyilván azért, mert a vidéki ember életében – a városlakóéval szemben – még mindennapos esemény volt a kemény fizikai munka, ezért nem kellett figyelmeztetni őt a testmozgás fontosságára, amelyre külön elfoglaltságként amúgy sem lett volna ideje.

¹⁷ Uo. 74.

¹⁸ Deáky Zita: A test és az egészség az egészségügyi felvilágosító irodalomban. In: *Mikrokozmosz – makrokozmosz. Vallászetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. Szerkesztette Pócs Éva. Budapest, Balassi, 2002, 461. Eredeti kiemelés.

¹⁹ Pl. Az egészség' fenntartásáról való rendszabások...i. m. (1818), 77–79.

Az erőt és az ügyességet persze a falu népe is megbecsülte. Európa nagy részén ismert, középkori eredetű szokás a pünkösdi király megválasztása. A pünkösdi király Magyarországon különböző ügyességi és erőmutatványokban mutatott kiválósága alapján nyeri el hivatalát egy évre, s lesz legénybíró, akinek a falubeli legények engedelmeskedni tartoznak. Ugyancsak ismeretes a pünkösdi királynéjárás szokása, a vidéki szépség és termékenységkultusz egyik hagyományos megnyilvánulása.²⁰

A rendszeres testgyakorlásra tehát elsősorban a nehéz testi munkától elszokott városi polgárságnak volt szüksége. A 19. században mindvégig sok bírálat érte az „elpuhult”, „túlfinomult”, „dekadens” városi életmódot, mellyel szemben a természeti népek hagyományos, romlatlan – vagyis a modern civilizációtól érintetlen – életformája szinte ideálisnak tűnt fel. Ez érhető tetten Hammerschmidt Ferdinánd *Értekezés a vad emberek állatias és testgyakorlati életéről* c. könyvében is. A katonaoorvos csodálattal szemlélte a „vadak” testi erejét és kifinomult érzékeit, a mostoha körülményeknek ellenálló egészségét, s valósággal a testi tökéletesség példajaként állította őket olvasói elé: „általában véve külső érzékeik fölötte élesek, testök deli termetű s legszebb arányú, [...] egészségök tartós [...] ügyességök hajlékonyság, sebesség, eltérés s erősségök a testi mozgásokban közös és sokszor bámulatra méltó”.²¹

Négy évtizeddel később Turjay László, a besztercebányai gimnázium tanára még érzékletesebben állította szembe a természetes életmódot követő vidéket az egyre embertelenebbé váló modern nagyvárossal. Míg előbbinek, úgymond, „vidám, pozsgás, életteljes gyermekek”, „tüzes, bátor ifjak”, „deli termetű szűz”, „kifejlett férfiak”, „egészséges, csendes háziasságban élő, boldog anyák” a lakói, utóbbiban „halvány, felpuffadt és vézna teremtmények”, „fi-

²⁰ *Magyar néprajzi lexikon*. 1–5. köt. Főszerkesztő: Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai, 1977–1982, 4. köt., 285–289.

²¹ *Értekezés a' vad emberek' állatias és testgyakorlati életéről*. Irta Dr. Hammerschmidt Ferdinánd. Buda, Magyar kir. Egyetem, 1838, 30–31.

nom, gyengéd, összeesett emberkék”, „magokat árnyékként vonszolt, elaszott szellemi alakok”, „senyves búskórosok”, „szegény szenvedők”, „békezararó idegesek” tengetik silány életüket.²²

Ez az önkritikus szemlélet többféle következtetésre is módott adott. Voltak, akik a „természethez való visszatérés” vagy az egzotikus kultúrákhoz való „megtérés” eszméjét hirdették, mások viszont úgy vélték, hogy az immár igen változatos testgyakorlatok művelésével orvosolni lehet az ipari forradalmat követő életmódváltozások némely kedvezőtlen hatását.

*

Az 19. század első felében a magyarországi testgyakorlás története lassan új szakaszába lépett: a traktátusok korát az intézményesülés időszaka váltotta fel. Megnyíltak az első folyami uszodák a Dunán, arisztokrata mecénások vívóintézetet alapítottak Kolozsvárott, majd Pesten, Pest határában lóversenypálya épült. Az 1830-as években a gimnasztika, egy évtizeddel később az evezés sportja kapott intézményes kereteket. A 19. század közepén a magyar szóhasználatban is megjelent, a század végére pedig uralkodóvá vált a „sport” kifejezés a rendszeres testgyakorlás megjelölésére. A dualizmus időszakában a korcsolyázók, az atléták, a kerékpárosok és a különböző labdajátékok hívei alakították meg egyesületeiket és sportági szakszövetségeiket. Sportpályák épültek, egyesületi, majd országos bajnokságokat szerveztek, s közben a testnevelés bekerült az alsó- és középfokú oktatás tanrendjébe, ami döntő jelentőségű volt abban, hogy a legszélesebb körben magától értetődővé váljék: a test rendszeres gyakorlása és képzése az általános nevelés integráns része. Az 1850-es évek végén elindult a hazai sportsajtó – egyelőre még csak a vadászat és a lóversenyzés híreivel –, majd az 1880-as évektől egyre-másra

²² *Nőnevelő tornászat*. Szülék tanítók és tanítónők számára írta Turjay László. Budapest, Nagel Bernát, 1882, 55–56.

jelentek meg az általános testgyakorlati közlönyök, a 20. század elején pedig már több országos sportnapilap és számos sportági hetilap versengett az olvasók figyelméért. A századfordulón a csapatsportok megjelenése nyomán kialakultak a több tízezres szurkolótáborok, ami gyökeresen megváltoztatta a sportolók és a közönség viszonyát, s hosszabb távon jelentősen emelte a sport és a sportolók társadalmi státusát.

A magyarországi sportélet intézményesülése idején természetesen nem maradt abba a testgyakorlás irodalmi népszerűsítése sem. Ám némi változást jelentett, hogy míg a 18. századi traktátusok az egyént kívánták meggyőzni az egészséges életmód és a testgyakorlás előnyeiről, addig a 19. századi művekben egyre jobban kidomborodott az egészség és a testkultúra szélesebb társadalmi (nemzeti) dimenziója is.

Már az ifjabbik Wesselényi Miklós báró, „a magyar Herkules” is panaszkodott a magyar vezető osztályok tagjainak testi ernyedtségére. „Igaz, hogy áltálján véve a magyart hajlékony teste, pattanós ina s kemény csontja minden testi gyakorlásra igen alkalmassá teszi” – írta 1829-ben –, de „restség s puhaság miatt csak kevesen tesznek azokban előmeneteleket. [...] Más nemzeteknél a gyermek már korán tanul szökni (voltizsírozni), mászni, úszni, kardot és spádét forgatni; ezek által nekierősödik, ügyessé lesz s kedvet kap minden férfias gyakorlásokhoz, melyeket igen sok mint elaggott öreg is űz”. Magyar földön azonban a „tunyaság s elpuhultság igenis kezeti fog az ügyetlenséggel”.²³

Kevésbé szigorú szavakkal, de annál gúnyosabban szólt közel fél évszázaddal később Esterházy Miksa gróf, az atlétika hazai meghonosítója a magyarság „fizikai apátiájáról”, testi elhanyagoltságáról: „A »magyar has«-nak meg lehetne írni monográfiáját” – írta 1874 tavaszán. „A középkorú magyar embernek – ha a mívelt

²³ Wesselényi Miklós: *A' régi híres ménesek egyike' megszűnésének okairól*. Pest, Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István Könyvnyomtató-Intézete, 1829, (Reprint kiadás: Budapest, Mezőgazdasági, 1985), 92–93.

osztályhoz tartozik, ismertető jele: a has. Ez sehol se találtatik oly kifejlődött állapotban mint hazánkban. Nemzeti intéstitúcióinkkal különösen megfér. Társadalmi és politikai viszonyainknak, úgy látszik, kedvenc szüleménye. A »magyar has« valódi nemzeti »unikum«.” Pedig – vélte Wesselényihez hasonlóan Esterházy is – a sportbeli tehetség nem hiányzik a magyarból: „ha szívvel-lélekkel nekimegy egy bizonyos gimnasztikának, legyen ez bár lovaglás, vívás, lősport vagy pisztolygyakorlat, azt hamar a tökélynek egy meg nem vetendő fokára viszi [...] A magyar magában hordozza csíráját a »huszár«-nak, és csíráját a »táblabírónak.«”²⁴

A 19. század második feléből fennmaradt újonczási adatok mindenesetre azt mutatták, hogy a zászló a táblabíróknak áll. A sorozáson megjelentek között a katonai szolgálatra alkalmasak aránya általában alig haladta meg a 30%-ot, a szellemi pályára készülő, tehát a társadalom elitjébe igyekvő – s nagyrészt onnan is származó – fiatalok körében pedig jóval ez alatt maradt.²⁵

A torna és az atlétika hirdetői gyakran hangoztatták sportáguk sokrétű társadalmi jelentőségét. Matolay Elek, a 19. század második felének legfőbb gimnasztikai szaktekinvélye, megállapította: „A tornázás célja az *egyénnre* nézve azt testében arányosan fejletté, erőssé, ügyessé tenni, külbehátások ellen megedzeni, s közvetve a jellemre is – melynek bátorságot, önismeretet, kitartást szerez – hatni. Továbbá különösen ifjaknál, a szervezet egészséges fej-

²⁴ Viator [Esterházy Miksa]: *Athletika*. II. (sic!) *Vadász- és Versenylap*, 1874. május 6. (XVIII. évf., 18. sz.) 130.

²⁵ Az 1867-diki újonczozás eredménye Szászországban. In: *Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására*. Szerkeszti Hunfalvy János. Ötödik kötet. I. füzet. Pest, Eggenberger Ferdinánd, 1868, 157.; Katonakötelezettek megvizsgálásának eredményei Pest sz. kir. városban 1852-től 1859 márciusig. In: *Statistikai és Nemzetgazdasági Közlemények. A hazai állapotok ismeretének előmozdítására*. Szerkeszti Hunfalvy János. Ötödik kötet. I. füzet. Pest, Eggenberger Ferdinánd, 1868; Kárpáti Béla: Az ifúsági játékokról. In: *Budapest Székesfőváros IX. kerületi nyilvános községi polgári és kereskedelmi középiskola tizenkilenczedik tudósítványa az 1894–1895. tanévről*. Szerkesztette Fillinger Károly. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1895, (Különlenyomatban is.), 6.

lődését előidézni, végre az egészséget fenntartani. Az *állam vagy társadalom* szempontjából a tornázás célja az egyes emberek tökéletesítése által a *közegészséget* előmozdítani, az *összes munkaerőt* gyarapítani, s az *egész nemzet harcképességét* fokozni.”²⁶

Esterházy viszont az általa „örömtelennek” tartott torna helyett azért favorizálta az atlétikát, mert az sokrétűségénél és versenyszerűségénél fogva fokozott sportélményt kínál. Esterházy érvelésének középpontjában éppen a versenyszerűség gondolata állt, amit minden emberi tevékenység mozgatórugójának tekintett, s a magyar nemzet jövője szempontjából is kulcsfontosságúnak tartott. Mint írta: „Kompetíció minden egészséges közügy »motor«-ja. [...] kompetíció képezi leghathatósab emeltyűjét minden vállalatnak.”²⁷ Esterházy tehát az erőteljes, céltudatos, versengeni kész, önnön képességeit rendszeresen fejlesztő sportolóban már nem csupán a saját kedvét és tökéletesedését kereső egyént, hanem a tehetségét a nemzet szolgálatába állító *példaképet* mutatta fel, aki akár *generációk* s végső soron az *egész nemzet* számára ad majd modernizációs mintát. Amint ifjú követője, Molnár Lajos fogalmazott 1875-ben megjelent könyvében: az atlétika „kiválólag alkalmas a nemzeti *élet* épen tartására és megszilárdítására, hatalmas tényező a nemzeti *faj* megvédésére és izmosítására, kitűnő eszköz a nemzeti *erő* edzésére és fölvillanyozására.” Az atlétika tömeges és rendszeres gyakorlásától pedig azt várta: „Üde vér fog pezsegni a magyar fiatalság ereiben, *élénk szellem, éber érzék* fogja vezetni elhatározásaiban, *igazi tűz, nemes hév* fogja lelkesíteni ifjúi életét, és *izmos karja s edzett esze* hatalmas szolgálatokat fog tehetni a hazának!”²⁸

²⁶ Matolay Elek: *A tornázás története, a tornatan alapfogalmai elméletének és kezelésének főelvei. A nemzeti tornaegylet tornatanító-képző tanfolyamain tartott elméleti előadások vezérfonala.* Budapest, Légrády Testvérek, 1876, 24. – Eredeti kiemelések.

²⁷ Viator [Esterházy Miksa gróf]: *Athletika. V. Vadász- és Verseny-lap*, 1874. május 28. 150.

²⁸ Molnár Lajos: *Athletika.* Budapest, Fekete Bernát, 1875, 35, 119. – Eredeti kiemelések.

A testgyakorlás társadalmi hozadékainak hangsúlyozása persze nem jelentette azt, hogy az egyes sportágak szószólói elmulasztották volna taglalni a testgyakorlásból fakadó személyes előnyöket. Éppen ellenkezőleg. A 19. század folyamán Magyarországon egyre-másra jelentek meg a különböző testgyakorlati ágakat ismertető kiadványok. Szerzőik rendszerint az adott testgyakorlat elkötelezett művelői is voltak – gyakran megélhetésüket is neki köszönhatték –, nem csoda hát, hogy alaposan feldicsérték saját „portékájukat”. Az már talán meglepőbb, hogy mennyire hasonló érvekkel tették ezt olyan különböző sportágak szószólói, mint a vívás, a torna, az atlétika, az úszás vagy a kerékpározás.

Természetesen valamennyien kiemelték saját sportáguknak az egészség javítására, a testi erő és ügyesség fejlesztésére, a mozgulatok eleganciájának fokozására gyakorolt előnyös hatásait. A szerzők gyakran hangsúlyozták a rendszeres sportolás jellemnevelő erejét, a fegyelmezett, céltudatos, becsületes és önzetlen karakter – olykor kimondottan az úriemberi karakter – építésében játszott szerepét. Visszatérő elem volt a testi és szellemi harmóniában rejlő szépség emlegetése, amelynek megszerzéséhez, úgymond, szintén a rendszeres testgyakorláson át vezet az út.

Az 1825-ben alapított Pesti Nemzeti Vívóintézet célkitűzése volt, hogy „a vívás mestersége legyen egyike azon szép mesterségeknek, melyek mindennemű erkölcstelenségeknek, alacsony pajzánságoknak, verekedéseknek s más efféle, egy nemesen nevelt s gondolkodó polgárhoz illetlen lealacsonyításoknak egyik célirányos gátja, másrészről pedig a valódi férfiúságnak s kifejlendő testi erőnek legbiztosabb eszközlője, becsület védje, mind a lelki bátorság, mind a testi gyakorlatoknak művelője s gyámolítója”.²⁹ A vívóeszmények ellen vétőket rövid úton kizárták az inté-

²⁹ *Pesti Nemzeti Vívó-Intézeti könyv 1836. A' Nemzeti Vívó-Intézet részeseinek névsora betűrenddel, annak szabályai és egyéb tudnivalói.* Pest, Trattner-Károlyi, 1836, 5.

zetből, a gyakorlások során megkövetelték az udvarias és lovagias magatartást, ami magában foglalta azt is, hogy a „vívó hidegvérrel legyen, sőt azon esetben se gerjedjen haragra, ha ellenfelétől felülmúlnának is”, továbbá hogy az „illetlen beszéd, káromlás pajkosság”, valamint „az ejtett hibáérti kinevetés tiltatik”.³⁰ (Ez a hagyomány egy évszázaddal később is szinte változatlan formában élt tovább a vívók között. Amint Gerentsér László írta 1944-ben megjelent posztumusz művében: „Az újkori vívás *a test és a lélek nevelése*, külön célokra törekvő önálló művészet, [...] az ész, a jellem és test egyöntetű művelésének eszköze, [...] a lovagiasságnak, az igazságnak és becsületnek jelképe [...], gentleman sport; az úri gavallér ember testgyakorlata volt mindig, amelynek üzésénél a jó nevelésnek, a lovagias gondolkozásnak és a lelki előkelőségnek kell állandóan megnyilvánulnia.”³¹)

Chappon Károly vívómester szerint „ez a testedző sport amellett, hogy a legkellemesebb szórakozások egyikét nyújtja, öregbíti a férfiúi erélyt, önérzetes, öntudatos fellépésre tanítja meg híveit, s nem csak az izmokat, de a lelket is megacélozza”.³² A kiterjedt család egy másik tagja, Chappon Samu még tovább ment, s a férfiúi szépséget egyenesen a vívás gyakorlásából eredeztette. Mint írta: „A vívás az állást, magatartást megneemesíti, az izmokat erősíti, azokban új életet fejleszt, úgyszintén erősíti a szemet is, s annak tekintélyes nézést ad s hozzászoktatja az ellenfél szeméből kinézni annak szándékát. A vívó tehát nagy elszántságot tanúsít, mi a férfi legszebb dísz. Az izmos kar, a biztos s mégis könnyű járás, a megszokott éles tekintet, a domború mellkas, mely alatt a

³⁰ Uo. 18. A szabályokat később tovább szigorították. Ld. *Pesti Nemzeti Vívó-Intézeti könyv. 1844. XIX. év. A' Nemzeti Vívó-Intézet alapítóinak névsora betűrenddel, annak szabályai és egyéb tudnivalói. 1844-dik évre.* [Pest, k. n., 1844.], 14–16.

³¹ Gerentsér László: *A modern kardvívás.* Vitéz Bély Alajos előszavával. Sajtó alá rend. Bay Béla. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1944, 1., 249–250. – Eredeti kiemelés.

³² *Kardvívás kezdő és haladó vívók számára.* Irta: Chappon Károly a Debreczeni Torna-Egylet művezetője és vívó-mestere. Előszóval: Vértesi Gyulától. Debrecen, Csokonai, 1893, 6.

tüdő szabadon működik, mindezek oly előnyök, melyek a vívás által szerezhetők meg.”³³

Hasonló véleményen volt már Domján János is, az első ismert magyar vívószakíró, aki 1839-ben írt *Ví-tan*ában megállapította, hogy „a hölgyek is jobban szeretik a derék, izmos, hajlékony, bátor férfit, mint az amolyan gyöngye vékony lábú férfiakat”. Márpedig Domján szerint „erőt, bátorságot, hajlékonyságot, kellemes testtartást, egészséget vidámságot csak a vívás adhat, innét felette hasznos és szükséges”.³⁴ Domjánnál a „vívói tulajdonok” közé tartozott a „helyes ítélet”, a „feltaláló ész”, az „éles szem” – mindhárom a természet ajándéka –, valamint a „gyorsaság” és az „érzés”, amelyeket viszont „szüntelen gyakorlással” lehet megszerezni. „Mily szerencsés vívó, ki mindezeket bírja, amellet, hogy szép testnövése is van” – sóhajtott fel műve végén a mester.³⁵ Domján egyébként a régi lovagi hagyományból kiindulva úgy tartotta, hogy a vívás a testgyakorlatok (vívás, lovaglás, úszás, tánc, gimnasztika) között az első helyen áll, s velük együtt a szépművészetek („színészet, festészet, szobrászat, metszés, költészet, hangászat és a testi gyakorlatok”) közé tartozik. Rendszerében a tág értelemben felfogott gimnasztika „magában foglal minden testmozgást, [...] de szoros értelemben a birkózás, ugrás hosszába és magosan, kötelen mászás, járás, tagfeszítések, művészi állások, s ehhez tartozó arckifejezések p. o. az ábrándozás, bátorság, bámulás, csudálkozás, düh, erőlködés, fájdalom, félelem, ijedség, kétségbeesés, könnyörgés, parancsolás, remény stb. – a művészi állásokkal egyezőleg összekötve minden színésznek legfőbb tulajdona, mely nélkül nem is színész – tartoznak körébe”.³⁶ Ezenkívül természetesen megfelelő

³³ A nemes vívás művészetének elmélete és a Nemzeti Casinó által elfogadott új párbaj szabályai. Irta Chappon Samu. 26 ábrával a természet után fölvéve. Kolozsvár, Ajtay K. Albert, 1904, 7.

³⁴ *Ví-tan*. Irta Domján [János]. Buda, Gyurián és Bagó, 1839, 11.

³⁵ Uo. 44–45.

³⁶ Uo. 13–14.

vívótudásra is szükségük van a színészeknek, „kik ezáltal szebb állást és járást nyernek”.³⁷

A tornászok szintén saját sportágukat tartották a testgyakorlatok fejedelmének. Ezt még Clair Ignác, a napóleoni háborúk obsitosa, az 1833-ban megnyitott első pesti gimnasztikai iskola tulajdonosa is fontosnak tartotta hangsúlyozni, jóllehet ő eredetileg vívótermet kívánt nyitni, ám erre – az erős konkurencia nyomása miatt – nem kapott engedélyt.³⁸ Intézetének reklámozásához Clair is a medicina és a pedagógia tanításait hívta segítségül. 1836-ban 22 részes, tornászati traktátussal felérő sorozatot közölt a *Honművész* hasábjain *Közlemények Clair Ignác gymnastikai intézetéből* címmel. Ennek anonim szerzője – talán Fáy András – az „ép testben ép lélek” elve mellett foglalt állást, s a testi és szellemi nevelés közül az elsőt nevezte fontosabbnak. Megállapította, hogy „a testnek tökélyességét” négy tényező: a tartósság, az erő, az ügyesség és a szépség alkotja.³⁹ A szerző kiemelte a tornázás jellemépítő erejét, a „férjfiás karakter” kialakításában játszott szerepét, s leszögezte, hogy „hűség, vallás, karakterszilárdság, rendíthetlen szeretet, vidorság, lélekébrenség, bátorság és valódi férjfiész” csak a helyes testi nevelés, „a fiatal embervilág erősítése és gyakoroltatása” révén alakulhat ki.⁴⁰ A Testgyakorló Intézet sikerét jelzi, hogy fennállásának három évtizede alatt több mint négyezer 6–18 éves korú fiú és leány látogatta foglalkozásait, s Clair 1842-ben külön „játékkertet” nyitott 2–5 éves gyermekek részére. Az intézet túlélte az abszolutizmus időszakát is, s az 1860-as években ebből nőtt ki az első magyarországi sportegyesület: a Nemzeti Torna Egylet.

³⁷ Uo. 12.

³⁸ Clair intézetéről bővebben ld. Zeidler Miklós: *A labdaháztól a Népstadionig. Sportélet Pesten és Budán a 18–20. században*. Pozsony, Kalligram, 2012, 105–129.

³⁹ *Közlemények Clair Ignác gymnastikai intézetéből. Honművész*, 1836. május 12. 298.

⁴⁰ *Közlemények Clair Ignác gymnastikai intézetéből. Honművész*, 1836. június 26. 403–404.

A már említett Matolay Elek nem csupán a torna primátusát hirdette – sőt társaival együtt valójában ezt tekintette minden testgyakorlat kiindulópontjának –, hanem egyenesen civilizációs küldetést tulajdonított kedvenc sportjának. Mint 1869-ben kiadott *Tornazsebkönyvében* írta, a tornázás célja „az emberi művelődésben az elvesztett arányt helyreállítani, az egyoldalú szellemiséget a valódi testiséggel társítani, a túlfinomodást a visszanyert férfiassággal ellensúlyozni”. Matolaynál természetesen a torna volt az arányos, erős, ügyes és edzett test, valamint a rendíthetetlen egészség fundamentuma, „a léleknek épséget, elevenséget s határozottságot” kölcsönző sport,⁴¹ melynek már az alapvető gimnasztikai gyakorlatai is „a testet arányossá, s úgy nyugvásban, mint mozgásaiban esztétikailag széppé képezik”.⁴² Matolay ezekkel az ígéretekkel hívta az ifjúságot a vezetése alatt álló Nemzeti Torna Egylet soraiba, melynek célja – a fentiekén kívül – „a növendékekben bátorságot s önbizalmat ébresztetni, s azoknak a társaságában gyakorlott testi munka által üdülést és örömet s eleven ép kedélyt szerezni”.⁴³

Oheroly János, a századvég legtermékenyebb tornatanár-szakírója egy sereg olyan élettani tényezőt és jellembeli tulajdonságot sorolt fel 1881-ben megjelent könyvében, amelyek a tornázás hasznosságát igazolták. Ezek között szerepelt az „ütér gyorsabb ütése”, a „vér elevenebb forgása”, a „fokozódó étvágy”, a „könnyebb emésztés”, az „erélyesebb anyagcsere”, az „elevenebb lélekzés”, a „nagyobb mérvű arcirosság”, a „friss, feszült erő és ruganyosság”, a „bőr feszesebbé, keményebbé, edzetté válása”, „új izomelemek képzése”, a „mellkas nagyobb kiterjedése”, az „erő fokozatos gyarapodása”, a „hajlékony, ügyes, gyors, alkalmazkodó test”, az „izmok könnyed és finom kezelése”, a „kedélyes elevenség”, a „fokozódott idegélet”, a „veszedelmes bujaság fékeztetése”, a „nyugodt, erőtel-

⁴¹ Matolay Elek: *Tornazsebkönyv*. I. m. 8.

⁴² Uo. 12.

⁴³ Uo. 73.

jes, üdítő alvás”, a „kipihent, felvillanyozott agy”, az „öntudat, ön-bizalom, önállóság, bátorság, lélekjelenlét, kitartás”, az „egyetértés, együvé tartozás, kölcsönös becsérzet”, a „becsületbeli versenyzés”. Oheroly még azt is hozzátette, hogy a tornagyakorlatok közben felgyorsult vérkeringés „előidézi azon kellemes érzést, életüdesé- get, vidámságot, és örömet, melyet csakis a tornász ismer”.⁴⁴

1871-ben kiadott testgyakorlati kézikönyvében ezt a „vidor és üde lélekhangulatot” emelte ki Kelen József is, amellyel a torná- szoknál, úgymond, „majdnem mindig találkozunk, míg a moz- gástól megfeszített egyének rendesen komor arcot és duzzogó magaviseletet tanúsítanak”.⁴⁵

A test ruganyosságát célzó, nagyobb erő kifejtést nem igénylő tornagyakorlatokat a nőknek is feltétel nélkül ajánlották. Clair Ig- nác intézetének minden negyedik növendéke leány volt, s a budai és pesti ún. „testgyógyintézeteket” és gyógygimnasztikákat, valamint gimnasztikai készletekkel felszerelt fürdőket és hideg- víz-gyógyintézeteket⁴⁶ is számos hölgy látogatta. A művelt közép- osztály heti magazinja, a *Vasárnapi Újság* 1864 végén részleteket közölt Carl Ernst Bock öt évvel később magyar nyelven is meg- jelent terjedelmes művéből, melyben a szerző kemény szavakkal ostromozta a női torna ellenségeit: „gyalázatosan vétkeznek az em- beriség ellen, kik a lányokat, ahelyett, hogy erőteljes asszonyokká és anyákká képeznék, gyenge idegű megnyomorodott *delnőkké* nevelik, azt nem is említve, hogy a célszerű testgyakorlat egyszer- smind szépítőleg is hat.”⁴⁷

⁴⁴ Oheroly János: *A tornázás elméleti és egészségtani alapelvei*. Budapest, Tettey Nándor és Társa, 1881, 5–11.

⁴⁵ Kelen József: *A testgyakorlat kézikönyve. Tartalmazva: a tanodai, torna-egyleti, házi, hadászti és női testgyakorlást, valamint az uszás, vívás s egyéb tornászat köré- be vágó gyakorlások elemeit is*. Pest, Lauffer Vilmos, 1871, 45.

⁴⁶ Vahot Imre: *Budapesti kalauz*. Pest, Szerző, 1864, 15, 50–51, 76–77.; Cassius [Áldor Imre]: *Magyarország fővárosa. Budapest leírása képekkel*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1866, 21–23, 30, 58–59.

⁴⁷ Az egészség ápolása az életkor különböző szakaiban. IV. A fiúk és leányok kora. *Vasárnapi Újság*, 1864. december 4. (XI. évf., 49. sz.) 528. – Eredeti kiemelés.

A dualizmus kor hazai gimnasztikai irodalmában teljes egyetértés uralkodott afelől, hogy a női egészség fenntartásában, az arányos testalkat kialakításában, az érzékszervek erősítésében, a kedély javításában, sőt a szellemi és lelki egyensúly létrehozásában s végső soron a hosszú és egészséges élet megalapozásában fontos szerepe van a női test adottságaihoz igazított tornának.⁴⁸ Mert – mint báró Proff Kocsárdné írta az 1900-as évek elején torna- és vívóiskolájának reklámfüzetében – a nő „[F]egyvere, ereje a szépség, kincse a saját és gyermekeinek egészsége. Tudatosan vét tehát úgy saját maga, sőt jövőendő családjá ellen a nő, amikor elhanyagolja testi erejének edzését, mert ezzel megássa sírját női szépségének s elveti magától a legnagyobb kincset, amivel ez a földi élet kecsegtethet: az állandó egészséget.”⁴⁹

A vívókhoz és a tornászokhoz hasonlóan az atlétika szószólói is saját sportágukban látták az önmagán túlmutató, a testet és a jellemet egyaránt tökéletesítő, ideális testgyakorlást. Mint Molnár Lajos írta 1875-ben megjelent összefoglaló művében: „Nem frázis, de komoly való, hogy e férfias gyakorlatokban való részvétel, ez áldásos intézmény alkalmazása közreműködik az egyén jellemének szilárdításában, közreműködik a nyíltság, a függetlenségi érzet ápolásában, hatással van az önállóság, a szabadságérzet, a komoly higgadtság, a bátor elszántság, az egyéni kezdeményezési képesség, egyszóval a férfiaság fejlesztésében!”⁵⁰ Kiszakítja továbbá az

Idézi: Pintér Orsolya: Adalékok a XIX. század magyar női sportéletéhez. *Sporttudomány*, 1999/4. sz. 17.

⁴⁸ Matolay Elek: *A tornázás története i. m.* 39–43.; *Tornászati vezérfonal. Tanítók, tanítójelöltek és tornászok számára.* Írták Göhring Tófor és Józsa Menyhért tanítóképző-intézeti, közép- és népiskolai tanítók. Sopron, Szerzők, 1880, 6.; *Nőnevelő tornászok.* Szülők tanítók és tanítónők számára írta Turjay László. Budapest, Nagel Bernát, 1882; *Torna-zsebkönyv.* Összeállította Oheroly János. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1888, 30–35.

⁴⁹ *Báró Proff Kocsárdné f. v. polg.-isk. tanítónő torna- és vívóiskolája.* Budapest, V., Alkotmány-u. 19. I. em. Kizárólag hölgyek és gyermekek részére. Budapest, Pátria Nyomda [1909], 3.

⁵⁰ Molnár Lajos: *Athletika.* I. m. 109.

ifjúságot a makaó, a ferbli, a prostituáltak és az abszint világából,⁵¹ s a „blazírtokból”, a „kiéltekből”, a „fonnyadt gondolkodású”, „melankolikus”, enervált ifjából, valamint a tüntetéseken féktelenül tomboló „lármás hadból” egészséges, felelősségteljes és tetterős férfiakat kovácsol.⁵²

Az 1890-es évek kerékpáros kódexei, kátéi és kézikönyvei egybehangzóan az izmok és a tüdő erősítését, illetve a test ruganyosságának fokozását, valamint az étvágy, az emésztés és az általános kedélyhangulat javítását sorolták a biciklizés jótéteményei közé. Bizonyos betegségek, testi rendellenességek és lélekállapotok leküzdésére egyenesen gyógymódként ajánlották. Túlsúlyosok, idegesek, sápkórosok és vérszegények számára éppúgy hatékony terápiának tekintették,⁵³ mint székrekedés, köszvény, vérzékenység és női hisztériák ellen, mivel „a tiprás úgy hat az altesti izmokra, úgy fokozza a belek tevékenységét, mint a masszázs. Az idegbajok kezdődő korában és az evvel kapcsolatos hipochondria eseteiben, valamint szellemi túlerőltetések után nincs jobb gyógyszer a biciklinél”.⁵⁴ Sőt a speciális ülések és hajtókarok segítségével még az aranyeresek és a lábukat használni nem tudók is élvezhetik a biciklizés áldásait.⁵⁵ Ezenkívül kiemelték, hogy a társas kirándulások, valamint a kerékpározás közben megtapasztalható szabadság- és sebességélmény a sportokban korábban ismeretlen örömforrásokat kínál, s ezzel „új fizikai s szellemi élvezetet, gyönyöröket nyújt az emberiségnek”.⁵⁶

Az úszósport legismertebb dualizmus kori szószólója, Tamedly Mihály, valóságos kikiáltóként szólította meg olvasóit: „Akarja, hogy az izmai ruganyosak és szívósak legyenek; akar-

⁵¹ Uo. 113.

⁵² Uo. 115–117.

⁵³ Deményi Jakab: *Kerékpár-kodex. Kézikönyv kezdő és gyakorlottabb kerékpárosok számára*. Budapest, Radó Izor, 1899, 69.

⁵⁴ Korchmáros Kálmán: *Kerékpáros káté*. Budapest, Lampel Róbert, 1897, 14.

⁵⁵ Istvánffi Gyula: *A kerékpárosság Kézikönyve*. Budapest, Kertész Nyomda, 1894, 4.

⁵⁶ Uo. 1.

ja, hogy pompásan emésszen; akarja, hogy a tüdeje és a szíve, e két legfontosabb szerve tökéletesen működjön; vagy ha ezeknek valami bajuk van, akarja, hogy ismét rendbejöjjenek, és végül akarja, hogy a betegség eshetősége önnel szemben hatvan perccel csökkenjen? Ha akarja mindezt, vegyen egy úszónadrágot és hetenkint *legalább* kétszer úszkáljon egy negyedórát, télen fedett uszodában, nyáron a szabadban.”⁵⁷ (Hozzá kell tenni, hogy az úzásnak Magyarországon már a reformkorban is igen elszánt népszerűsítői voltak, pl. Széchenyi István, Wesselényi Miklós báró vagy Kendeffy Ádám gróf személyében, s a nagy folyókra, valamint a hévizekre települt hazai fürdőkultúra a török előtti időkre visszatekintő hagyománnyal bírt.)

Az úzás és a kerékpározás lényegében kezdettől fogva a nők előtt is nyitva állt. Sőt a férfi sportolók valósággal csábították őket az egyesületekbe, s ebben a racionális érvek hangoztatásán túl a nők (feltételezett) hiúságára is apelláltak. Tamedly azzal kecsegtette a hölgyeket, hogy az úzás „a legolcsóbb és a legbiztosabb szépítőszer. Amellett, hogy az arc üdeségét megőrzi, megbecsülhetetlen előnye az, hogy a testet formálja, szoborszerű alakot, telt idomot kölcsönöz”.⁵⁸

Kerékpáros körökből hasonló bókokkal invitálták a nőket. Istvánffi Gyula, több hazai és külföldi kerékpárklub vezetőségi tagja – Tamedlyt két évtizeddel megelőzve – kijelentette: nők számára a kerékpározás „a legjobb s igazán ártalmatlan szépítőszer”.⁵⁹ Istvánffi úgy vélte, „nincs csinosabb, szebb látvány mint egy jól, célszerűen öltözött hölgy, ki helyes tartással hajtja a hozzá illő, jól találó kerékpárt”.⁶⁰ A célszerű öltözködés pedig derékban hagyományosan szabott kabátból, fűző helyett széles övből, bő térdnadrágból, kivágott, kényelmes, lapos sarkú, nem hegyes

⁵⁷ Ifj. Tamedly Mihály: *Úzás*. Budapest, Nemzeti Sport, 1910, 5–6. – Eredeti kiemelés.

⁵⁸ Uo. 1910, 6.

⁵⁹ Istvánffi Gyula: *A kerékpárosság Kézikönyve*. I. m. 118.

⁶⁰ Uo. 112.

orrú cipőből, valamint puha szarvasbőrkesztyűből állt – fátol és ékszerek mellőzendők.⁶¹ A sportlapok időről időre beszámolókat közöltek „kiváló szépségű” „bicikliző hölgyeinkről”, akik szintén a kerékpározásnak hódoltak, s ezzel mintegy példát mutattak a szélesebb hölgyközönségnek.⁶² S rendszerek voltak azok a tudósítások is, amelyek a kerékpározó nők divatos öltözkészéről, valamint a kerékpárok csinosításának újabb és újabb – olykor egészen bizarr – módozatairól adtak hírt.⁶³ Udvary Feri, a 19. század végének jeles távkerékpározója a maga részéről „az egész kontinens által dicsőített”, főként Wagner-szerepekben tündöklő Szilágyi Arabella operaénekesnő példájával ösztönözte a biciklitől még óvakodó hölgyeket, aki két éves kerékpározás után „azt tapasztalja, hogy mindig jobban és jobban énekel”.⁶⁴

*

Mindennek eredményeképpen a 19. század folyamán a kialakult egy sajátos sportolói identitás, amely az egyéni erőfeszítésből fakadó teljesítmény, az egyesületi tagság és a sportbeli együvé tartozás élményének rendszeres átélésén alapult. Ezt az élményt csak erősítette, hogy a rekrutáció rendszerint középiskolás korban történt, abban a „lázadó” életkorban, amikor a fiatalok már önálló identitásukat és kalandjaikat keresték, s ezt a sport egyszerre férfias (felnöttes) és szabad – tehát kétszeresen is vonzó – világában könnyen megtalálhatták. A sportemberek a mind komolyabb tréningek és az egyre szaporodó számú versenyek során felmérhették saját teljesítőképességüket, miközben egyesületük

⁶¹ Uo. 114, 116.

⁶² Ld. pl. Bicykliző hölgyeink. *Sport-Világ*, 1896. április 5. 5.

⁶³ Nemzetközi kerékpárverseny. *Herkules*, 1896. augusztus 1. 120–121.; A VI. nemzetközi millenáris kerékpárverseny. *Sport-Világ* 1896. augusztus 2. 4.; Egy-veleg. A velozipédezésben... *Vasárnapi Újság*, 1896. augusztus 9. (XLIII. éfv., 32. sz.) 531.

⁶⁴ Udvary Feri: *Körmendtől-Párisig kerékpáron és vissza Turinnak*. II-ik kiadás. Körmend, Körmendi Könyvnyomda Részvény-Társaság, 1891, XI.

(a pályával, a klubházzal és a vendéglői törzsasztallal) szinte második otthonukká vált. A klubszínek és a zászló iránti tisztelet, valamint a jelvény viselése tovább erősítette ezt az identitást, amit a versenyen kívüli közös élmények – kirándulások, „tivornyák”, bolondozások, egyesületi és sportági bálók –, no meg a szakzsargon és a sajátos „tolvajnyelv” kialakulása csak tovább mélyítettek.⁶⁵ S hozzájárult a sportolói öntudat alakulásához az is, hogy a testgyakorlati irodalom és a versenyeredmények alapján már a szélesebb közönség is bennük látta a fizikai teljesítőképesség és a testi tökéletesség mintapéldáit. (Ennek egyik kísérőjelensége volt, hogy egyesek bizonyos külsőségek utánzásával sportolónak akarták kiadni magukat, hogy ezzel szerezzenek népszerűséget, amit viszont a valódi sportemberek igen rossz néven vettek. Egy kerékpáros szakkönyv szerzője például azon a „sok nyegle ifjún” gúnyolódott, aki biciklijén „púposra görbített háttal ül, csak hogy versenyzőnek tartsák”.⁶⁶ A Budapesti Atlétikai Klub hivatalos lapjának egyik szerzője jóval hosszabban mutatta be azt az embertípust, amelyik hamis sportjelvénnyel akar szalonsikereket elérni: „Hja, manapság a sport űzése is divat. A ficsúr szalonképességének elengedhetetlen kelléke, hogy valamely sportegyesület tagja legyen. Ennek külső jelét is kell adni az egyleti jelvény viselésében, mely ott látható a kabátja gomblyukában, vagy a mellény hajtókájába tűzve, hogy megkülönböztesse minden más halandótól s respektust szerezzen viselőjének.” Ám a ficsúr valójában csaló. „Nagy gálában, cilinderesen, a gomblyukába őszirózsát tűzve, egy-két hónapban egyszer be is kukkant a tornacsarnokba vagy kimegy a pályára s úgy távlatból nézi izzadó tagtársait s aztán azon elégtűt tudattal távozik, hogy ő »sportot űz«.”⁶⁷)

⁶⁵ Zuber Ferenc: *A Magyar Athletikai Club története 1875–1925*. Budapest, Magyar Athletikai Club, 1925, 77, 90, 116–118.; *A Neptun Budapesti Evezős Egylet 50 éve*. Budapest, Neptun Budapesti Evezős Egylet választmánya, 1935. 72–76.

⁶⁶ Korchmáros Kálmán: *Kerékpáros káté*. I. m. 22.

⁶⁷ Erődi Ödön: A felnőtt testgyakorlásáról és a tornaegyesületekről általában. *Az Atléta*, 1906. május–július 15. (II. évf., 5–7. sz.), 2–3.

Ez a sajátos elitpozíció a szépségeszményre is befolyást gyakorolt. Egy feljegyzés szerint az 1854-ben elhunyt Phokion Heinrich Clia svájci testnevelő és szakíró – 1822–1825 között a brit katonai és tengerészeti iskolák testnevelési főfelügyelője – a berni múzeumra hagyományozta tulajdon csontvázát, „hogy lása mindenki rajta, mily előnyösen hatnak a tornagyakorlatok a csontrendszer kifejlődésére”.⁶⁸ Még érdekesebb, hogy a 19. század végén már Magyarországon is szokássá vált, hogy fejlett izomzatú sportolók álltak modellt hősi szoboralakokhoz. A Nemzeti Múzeum kertjében 1893-ban felállított Arany János-szobor egyik mellékalakjának, Toldi Miklósnak a mintázásához a Magyar Athletikai Club „legrobustusabb bajnokai” ültek modellt Stróbl Alajosnak.⁶⁹ Közülük kettőnek a nevét őrizte meg az emlékezet: az evezős-atléta-kerékpáros Pekár Gyuláét és a tornász-atléta-kerékpáros Müller Dávidét, akit annak idején – a *Magyar zsidó lexikon* szerint – „a legszebben fejlett izomzatú magyar embernek” tartottak.⁷⁰ A kompozíció másik mellékalakjának, Piroskának, „a budapesti bálók ünnevelt szépsége”, Széchenyi Alice grófnő, a kiváló teniszezőnő volt a modellje.⁷¹

Tamedly Mihály 1910-ben az ausztrál Annette Kellermanre hivatkozva ajánlotta az úszást a magyar nők figyelmébe, aki sokszoros úszóbajnokként, a vizibalettek sztárjaként és az egyrészes, testhez simuló fürdőruha „feltalálójaként” férfiak és nők számára egyaránt szépségideálnak számított, s aki – folytatta Tamedly – „plasztikus, formás testét saját bevallása szerint az

⁶⁸ Kelen József: *A testgyakorlat kézikönyve*. I. m. 42. Ehhez az adathoz más forrásból nem találtam megerősítést.

⁶⁹ Kovács Dénes: Arany János szobra. *Vasárnapi Újság*, 1893. május 14. (XL. évf., 20. sz.), 338.

⁷⁰ Krúdy Gyula: „Pest rózsája”, Pilisy Róza legragyogóbb élete, öreges hanyatlása és remete-halála. *A Reggel*, 1931. július 20. 7.; *Magyar zsidó lexikon*. Szerkesztette Ujvári Péter. Budapest, Szerző, 1929, (Reprint kiadás: Budapest, Makkabi, 2000), 907.

⁷¹ K. D. [Kovács Dénes]: Az Arany-szobor Toldija. *Vasárnapi Újság*, 1891. augusztus 16. (XXXVIII. évf., 33. sz.) 537.

úszásnak köszönheti. Mielőtt rendszeresen úszni kezdett volna, gyenge, csenevész lányka volt.”⁷² (Annette Kellerman félhivatalosan is a világ legszebb nőjének számított, miután Dudley Allen Sargent amerikai professzor, a női testgyakorlás egyik szószólója – aki mellesleg több mint két évtizeden át gyűjtött adatokat a nők testméreteiről – 1908-ban őt mutatta be harvardi tanítványainak mint a „tökéletes nőt”, akinek alakja és testarányai a Milói Vénuszt idézték. Kellerman maga is tudatában volt szépségideál-szerepének. 1907-től számos címszerepet – olykor meztelen jeleneteket is – vállalt, pl. *A tökéletes női alak*, *A sellő*, *Az istenek leánya*, *A tenger királynője* és *A déltengerek Vénusza* című filmekben, 1919-ben pedig *Hogyan őrizzük meg szépségünket* címmel adott ki könyvet.)

Az 1930-as években az úszóversenyekről, vizibemutatókról és a mozivászonról is ismert Johnny Weissmuller vált világszerte ünnevelt férfiszépséggé, aki a Tarzan-filmekben a tökéletes fizikumú vadember szerepét kapta. A *Tarzan és asszonya* című film legendás fürdőző jelenetében a Jane-t alakító Maureen O’Sullivan helyett Josephine McKim szerepelt ruhátlan dublörként, aki az 1928-as amszterdami olimpián az amerikai úszóválogatott tagja volt Weissmullerrel együtt.

A kisportolt test szépségét vitte filmvászonra Leni Riefenstahl is. Az 1936-os berlini olimpiai játékokról készült filmje – melynek első része *A nemzetek ünnepe*, a második *A szépség ünnepe* címet viselte – a sport és a sportolók valóságos apoteózisa volt. S bár Riefenstahl kétségkívül a nemzetiszocialista propaganda alkalmazottja volt, ebben a filmjében elsősorban a testi tökéletességnek és a mozgás harmóniájának és dinamizmusának bemutatására törekedett. Képsorain a színes bőrű sportolók éppúgy ennek az ideálnak a megtestesítői voltak, mint az „árja” atléták.

*

⁷² Ifj. Tamedly Mihály: *Úszás*. Budapest, Nemzeti Sport, 1910, 6.

A 20. században Magyarországon is egyre több példát találunk arra, hogy a férfi és női test szépségét a testgyakorlással vagy egyenesen a versenyszerű sportolással hozták összefüggésbe. Jászi Alice 1912-ben nyitotta meg az amerikai Bess Mensendieck gyakorlatait alkalmazó hölgytorna-iskoláját,⁷³ ahol tanítványait az egészség, a szépség és a női báj harmóniájának megteremtésére oktatta, s később mozgásművészeti előadásokat is rendezett. Jászi elméletileg is érdeklődött a test és a mozgás esztétikuma és annak koronkénti változásai iránt, s 1926-ban írott, később több hazai és külföldi kiadást megért, *A női testkultúra új útjai* c. könyvében rövid áttekintésre is vállalkozott e tárgyban: „A kőkorszak embere nagy mellű, zsírpárnás csipőjű és zsiros farú asszonyokról mintázta szobrocskáit, bizonyára ez volt akkor a szépségideál, és ma is ez a hottentottáknál. Az antik szépségideált a Vénusz-szobrokban látják, a nyúlánk, izmos és csak vékony zsírrétegekkel lekerekített idomú női testben.”⁷⁴ Az antikvitásban a női test „emberi” volt, később a középkorban „a lélek sanyargatandó porhüvelyét” látták benne, majd a reneszánszban a kéjvágy tárgyát.⁷⁵ Ezért lett a „reneszánsz idején a lágy, kövér, nagy mellű nő a szépségideál”.⁷⁶ Az újkorban a nő fokozatosan a férfi szellemi társává vált, de testét elhanyagolta. Csak a 20. század első évtizedei hívták életre „a harmonikus nő-ember típusát”, aki sem „kékharisnya”, sem pedig „nőstény”, s ezzel a szexualitás is kilépett az úr-szolga viszonyból.⁷⁷ Immár „nem a tunya háremnő az ideál, hanem a testileg és szellemileg rugalmas, hajlékony, izmos nő, aki az üzletben százszor is felszalad a létra tetejére és szabad idejében elkíséri a férfiakat a hegycsúcsokra is”.⁷⁸

⁷³ Erről bővebben ld. Dr. Madzsar Józsefné Jászi Alice tornaiskolája Mensendieck rendszere szerint gyermekek és nők számára. Budapest, 1912.

⁷⁴ *A női testkultúra új útjai*. Írta Dr. Madzsar Józsefné Jászi Alice. 119 ábrával a szöveg között és 35 képpel 16 táblán. Budapest, Athenaeum, 1926, 28.

⁷⁵ Uo. 29–30.

⁷⁶ Uo. 28.

⁷⁷ Uo. 31.

⁷⁸ Uo. 33.

A női sport elterjedésében kulcsfontosságúnak tartotta, hogy „a divatból kiment és különben is csak téli időre szorított bálók helyett” éppen a „társas sportok” – vagyis a teniszezés, a turisztika, a hegymászás, az úszás, a sízés, a ródlizás és a korcsolyázás – teremtenek ismerkedési alkalmat, amit a nők ki is használnak.⁷⁹ Annál is inkább, mert valódi női sportágak híján a nők már csak kényszerűségből is a férfiak sportjait művelik. Jászi egyébként a női testkultúra funkcióit tartotta összetettebbnek. Mint írta: „a férfi testkultúrája csak arra irányul, hogy a testet egészségesen megtartsa és képessé tegye testi és szellemi munkájának minél könnyebb és tökéletesebb elvégzésére”, ezzel szemben „a női testkultúrájának ezeken a feladatokon kívül még egy külön célt kell szolgálnia. Azt, hogy fenntartsa a női test alkalmasságát a szaporodás biológiai funkciójának minél simább elvégzésére és fenntartsa és fokozza a női test plaszticitását és regenerációs képességét.”⁸⁰

A női test felszabadulásának és a női szépségideál változásának összefüggéseire mások is felfigyeltek. Demény Károly, a patinás Budapesti (Budai) Torna Egylet elnöke 1918-ban arról számolt be, hogy New Yorkban a saját szemével látta azt a produkciót, amikor egy jótékonyági táncestélyen „a társaság egyik bájos leányzója” a két méter magasan függő csillárra akasztott cilindert „szokásos bravúrával” felugrásból a terem sarkába rúgta, s ezzel 100 dollárt szerzett a tombolapénztár javára.⁸¹

A fiús, karcsú leányalak divatját észlelte Erdősné H. Irén is. „Ez a típus nyeri meg a szépségversenyt, ez a főszereplő a filmen és színpadon, ez a festő modellje és erre az alakra szabják a legújabb ruhaterveket” – írta 1928-ban megjelent, a „fiatalság, karcsúság és szépség titkairól” szóló könyvében.⁸² Megállapított-

⁷⁹ Uo. 58.

⁸⁰ Uo. 58. – Eredeti kiemelések.

⁸¹ Demény Károly: A nők testi neveléséről és sportolásáról. *Testnevelés*, 1918. december 28. (I. évf., 3. sz.). 68–69.

⁸² *Önmasszázs és tornajáték. A fiatalság, karcsúság és szépség titka*. Írta: Erdősné H. Irén. Előszóval ellátta: Lukács Pál. 21 ábrával. Budapest, Mai Henrik és fia, 1928, 5.

ta, hogy az arc szépségével szemben előtérbe került a korábban nagyrészt eltakart, de újabban egyre inkább feltárulkozó test szépsége, ami nagyobb szerepet ad a modern testkultúrának.⁸³ Az amerikai filmek hatásának tulajdonította, hogy Magyarországon is terjed az „éhségkúra”, a „fogyasztószedület”, s emlékeztetett rá, hogy az Egyesült Államokban a filmsztárok szerződésük értelmében napi két-három órát tornáznak.⁸⁴ Jászi Alice nyomán Erdősné is megkülönböztette a férfi és a női sport szerepét, de ő ezt a különbséget egészen költői képekben ragadta meg, s a nőiséget sokkal önállóbb, szabadabb karakterrel ruházta fel: „Míg a férfi azért űz sportot, hogy fizikumát fejlessze, testét akarátának engedelmessé, hibátlanul működő géppé alakítsa és energiáját fokozza, addig a nő szépítőszerül használja, testi-lelki harmóniát (költőiben: boldogságot) keres. De azért is sportol, mert érzi, mennyire kedvez neki a mindenkori miliő; akár az autó volánja mögül villan elő napbarnított arca, teniszpályán hajladozik, lendül, jégtükrön, hómezőn siklik, vagy nyugtalan paripán bukkan fel sötétkosztümes sziluettje. Legfestőbb keretet a tengerpart nyújt. Ott egy jól kiképzett úszóruhás alak úgy hat, mint egy megelevenedett görög szobor. Mögötte a napfényes háttér színpompája: az ég és tenger azúrja, aranybarna homok, zöld pázsit és opálos sziklatömbök csak fokozzák varázsát.”⁸⁵ (Hozzátehetjük: ez a karcsú, sportos és elegáns nőalak az 1920-as években egyre gyakrabban jelent meg a magyarországi magazinok, képes újságok, illusztrált hétvégi lapmellékletek fotográfiáin is.)

Könyvének végén Erdősné a különböző foglalkozást űző hölgyeknek eltérő célgyakorlatokat ajánlott – külön a nagyvilági

⁸³ Uo. 7.

⁸⁴ Uo. 6. – Kankovszky Arthur ökölvívó-szakíró, a Testnevelési Főiskola oktatója még azt is tudni vélte, hogy „Hollywoodban mindenki bokszol. A férfiak, hogy erőt és rugalmasságot szerezzenek, a nők, hogy a testük karcsúságát megtartsák és a mozgulataikat lekerekítsék”. Ld. Kankovszky Arthur: A boxolás története. *Testnevelés*, 1928. május (I. évf., 5. sz.), 245.

⁸⁵ *Önmasszázs és tornajáték*. I. m. 27.

nők, a színpadi, film- és operettszínésznők, valamint az ülő- és állómunkát végző nők, illetve a háziasszonyok részére.⁸⁶

A *sport enciklopédiája* című kétkötetes kézikönyv nyitó tanulmányának szerzői is egyetértettek azzal, hogy a gyorsan elterjedő sportszellem nagyban befolyásolja a szépségeszmény alakulását: „A 19. század végén a dekadens, bágyadt, érzelgős szépség volt a divat: férfiaknál lobogó szakáll és haj, sápadt arc, vékony csont; nőknél kétarasnyi derék, vékony váll és csípő, de erősen domború mell és comb. A mai szépségideál csak a férfiakra vonatkozólag egységes: a határozott vonású, délceg, amellet ruganyos mozgású, vállas, de karcsú férfi számít szépnek.”⁸⁷ A nőkre szintén erős befolyást gyakorolt a századelő sportkultusza, s ez „teremtette meg az úgynevezett »fiús« divatot, a könnyű anyagok és rövid szoknyák kultuszát, a bubi- és eton-frizurát”. S bár egységes szépségideálról nem lehet beszélni, azért „általában a friss, karakteres arcú, karcsú, sehol sem erősen domborodó, hanem bakfisos alakú nő számít szépnek.”⁸⁸ Ezért figyelmeztették is a hölgyeket arra, hogy az új, fiús divat nem illik minden testformához, s amilyen „szép és üdítő látvány az átsportolt nő diszkréten divatos ruházatban, olyan visszataszító és kellemetlen, ha elhízott, ápolatlan izomzatú, nehézkes mozgású asszonyok alkalmazkodnak túlzott lelkiismeretességgel a divat előírásaihoz. [...] Az a hölgy tehát, aki haladni akar a korrál, küzdje ki magának a divatos viselet testi előfeltételeit.”⁸⁹

Bély Miklós testnevelő tanár 1929-ben már egy újabb női szépségtípust vélte felfedezni: az 1. világháború utáni „fiús leánygyermek” divatját már múlni látta, s új korszakot vizionált a

⁸⁶ Uo. 42–44.

⁸⁷ Koch Nándor – Rabinovszky Márius: A sport fogalma és jelentősége. In: A *sport enciklopédiája*. A testnevelés és testgyakorlás kézikönyve. Szerkesztette: Pálffy György. Dréhr Imre előszavával. I–II. kötet. Budapest, Enciklopédia Rt., 1928, I. köt., 6.

⁸⁸ Uo. 5, 6.

⁸⁹ Uo. 5.

„görl-típus” és „a jellegzetes női testidomok sejtetésével” operáló új női divat megjelenésével.⁹⁰

A kisportolt test szépsége természetesen nem csupán diszk-rét elismerést váltott ki, hanem szexuális vonzerőt is gyakorolt. Amint Pósta Sándor orvos, olimpiai bajnok kardvívó írta 1931-ben, „a fölserdült ifjú éppen a jól végzett testnevelő munka hatása alatt kíváncsiabb tárgya a nemi vonzalomnak, mint az elhanyagolt testű, hajlott gerincű, nyim-nyám ember”.⁹¹ Pósta azonban úgy vélte, hogy a sportembernek önmegtartóztató életet kell élnie, s ha ez irányú felkészítése helyes volt, akkor „a testneveléssel beléje oltott tisztaságérzés, önfegyelem, azonkívül a sportja iránt érzett kötelességtudás, a tréningmunka mibenlétének átérzése, a kondíció fontosságának a tudata és a versenyben elérhető győzelem dicsősége” meg is fogja őt óvni „a könnyelmű lépéstől”.⁹²

A sportszemponokat előtérbe helyező szexuális tartózkodás-ra a 19. század végéről is van adatunk. A már említett Istvánffi Gyula így írt 1894-ben *A kerékpárosság Kézikönyvében*: „Nők dolgában teljes megtartóztatás vagy a lehető legkevesebbet. Don Juan sohasem volt sportsman; legalább egy héttel a verseny előtt semmi érintkezés.”⁹³ Hasonló prűdéria érződik ki Mannó Leonidasznak, a századforduló kitűnő *all round sportsmanjének* a soraiból, aki 1921-ben így fakadt ki arra a gondolatra, hogy a tervezett Nemzeti Stadionban szórakoztatócentrum is helyet kapna: „Hogy képzelik ők a sport komoly tréningjét? Hogy a sportoló ifjúság egyik szemével a trénerjére tekint, a másikkal pedig a női bokákban fog gyönyörködni?”⁹⁴

⁹⁰ Bély Miklós: *Gimnasztika a kozmetika szolgálatában*. Budapest, Testnevelés-Sport, 1929, 2.

⁹¹ Pósta Sándor: A testnevelés szerepe a nemi élet levezetésében. *Testnevelés*, 1931. április (IV. évf., 4. sz.), 336.

⁹² Uo. 337.

⁹³ Istvánffi Gyula: *A kerékpárosság Kézikönyve*. I. m. 124.

⁹⁴ Manno Leonidas: *A Nemzeti Stadion ügye*. In: Zsemler Gyula: *Az evezés és a rokonsportok*. 2. kiadás. Budapest, Kellner Nyomda, 1921, 208.

Pedig a kísértés nagy volt, hiszen a férfi sportolókért valóban rajongtak a nők, s ehhez még csak nem is kellett különösebben daliásnak lenni. A korán kopaszodó, savószemű, ritkás bajuszú, karikalábú Schlosser Imre, a Ferencváros, majd az MTK legendás gólkirálya igazán nem számított férfiszépségnek, mégis tömegével kapta a szerelmes leveleket. „Népszerűségem a pesti primadonnákéval vetekedett” – írta 1957-ben megjelent memoárjában.⁹⁵ S még az is megtörtént, hogy egy hasonmása az ő nevében szédített el egy leányt, s amikor a felbőszült apa Schlossert vonta felelősségre, a futballista alig tudta kimagyarázni magát.⁹⁶

Úgy tűnik, akármilyen sok szó esett a sportszakirodalomban arról, hogy mit kell tenni a testi egészség és szépség elnyeréséért, ennek a testi ideálnak az ábrázolásával szemben erős morális fenntartások éltek a magyar társadalomban. Közismert, hogy 1928 tavaszán parlamenti interpelláció tiltakozott Josephine Baker küszöbön álló budapesti fellépése ellen, s a rendszerint csaknem ruhátlanul táncoló művésznő műsorát a hatóság csak az után engedélyezte, hogy egy – természetesen kizárólag férfiakból álló – bizottság előzőleg megbizonyosodott róla: a mutatvány nem sérti az egészséges erkölcsi érzéket. Baker fellépése ennek ellenére sem volt mentes a botránytól: egyik előadásán szélsőjobboldali fiatalok a karzatról könnygázfiolákat dobtak a földszinti közönség közé.

Kevésbé ismert, hogy 1928 őszén vizsgálat indult a Testnevelési Főiskolán, mert egy, a modern testkultúra művészi megjelenítésével foglalkozó és aktokat is gyakran közlő németországi magazinban olyan művészi fényképsorozat jelent meg néhány férfi hallgatóról, amely ruhátlanul mutatta őket bizonyos gimnasztikai mozdulatok közben. A kényes és igen rossz hangulatban lebonyolított eljárás során a meztelenség öncé-

⁹⁵ Schlosser Imre: *Fél évszázad a futballpályán 1906–1956*. Budapest, Sport, 1957, 39.

⁹⁶ Uo. 40.

lú ábrázolásának és – kimondatlanul – talán a homoerotikus mozzanatként a gyanúja is felmerült. Amikor kiderült, hogy a fényképész csupán a magyar testkultúrájának kívánt reklámot csinálni, felmentették a résztvevőket, de ilyen fotózást többé nem engedélyeztek.⁹⁷

E szigorúság mögött az első világháborút követő forradalmak után újra megerősödő keresztény egyházak erkölcsi felfogását sejthetjük. Legalábbis erre utal Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 1928. szeptember 26-án, a Testnevelési Főiskola tanévnyitóján elmondott – a szó szoros értelmében ünneprontó – beszéde. Shvoy önmagáért való hívságnak, kártékony idegen hóbortnak nevezte a sportot, mely csupán „a rekordot keresi, [...] sokszor durva, közönséges, nem tud felemelkedni magasabb lelki kultúrára”. Apokaliptikus víziójában egyenesen a nemzethalál képét vetítette a tanévkezdésre összegyűlt hallgatóság elé, amennyiben „az emberi testet olyan kultusszal veszi körül, amelyben kipusztul és elvész a lélek”. Márpedig a püspök meg volt róla győződve, hogy „külföldről igyekeznek megmételezni bacchanáliákkal, ledér táncokkal, szemérmetlen divattal, kifestett arcokkal, hogy testét-lelkét elrontsák és ezáltal megszégyenítsék és megrontsák, a mi drága magyar ifjúságunkat”. Megállapította, hogy veszedelmes, „ha a magyar ifjúság megtanul sportolni, nagyszerűen tornászik, kidolgozza fizikumát, de ugyanakkor képtelen tivornyákban, erkölcstelen táncokban eltékozozja ifjú erejét”. A püspök máris észlelte az elfajzás első jeleit. Mint írta: „a szentendrei bokrok elpirulnak a Duna partján strandoló magyar ifjúság láttára.”⁹⁸

*

⁹⁷ MNL OL, K 305, 2. dob., Testnevelési ügyek, II. rész, 83.580/1928. sz. (10/1–10. p.)

⁹⁸ Shvoy Lajos: Testnevelés a lélek szolgálatában. *Testnevelés*, 1929. január. (II. évf., 1. sz.), 5, 7.

A sportolók státusemelkedéséhez jelentősen hozzájárultak azok a hatások, amelyek a 19–20. század fordulóján érték a sport világot, s amelyek hamarosan a sport fogalmának újraértelmezéséhez vezettek.

A századfordulón megjelentek a gépsportok és a csapatsportok, amelyek jóval nagyobb közönséget vonzottak. (Filippo Tommaso Marinetti, a futurizmus megalapítója, egyenesen újfajta „sebességvallásról” beszélt, s e vallás első felkentjeit a sportolókban látta.⁹⁹) A versenyek rendezése nagy bevételekkel kecsegtetett, így hamarosan megjelentek a sportvállalkozások – tudatos marketinggel, a versenyzők adásvételével, az eredmények manipulálásával. Az egyre élesedő versenyben javultak az eredmények, s rövidesen leáldozott a korábban ideálisnak tartott sportemberek, a sokoldalúan képzett, több sportágban is kiemelkedő teljesítményt nyújtó, ám a sportszerűséget minden körülmények között vezérelvnek tartó *all round sportsman*ek kora.

A gyarapodó közönség és a szaporodó sajtótudósítások nyomán jelentős mértékben kiszélesedett a sport nyilvánossága, s a 19. század végén megrendezték az első nemzetközi versenyeket. A sport fokozatosan az országok, nemzetek, kultúrák és fajok versengésének szimbolikus terepévé vált, s ez a fejlemény a 20. század első felének erőszakos nacionalizmusait a sportpályákon is egymás ellen fordította. Később ez a jelenség az „árja faj” ünnepének szánt 1936-os berlini olimpián, majd az 1950–1970-es évek hidegháborús légkörében még erőteljesebben mutatkozott meg.

A sport üzletiesedésével és politizálódásával megindult az a folyamat, amelynek során az eredeti *fair play* szellem helyett a bármi áron kivívott – ti. a pénzre és a politikai előnyökre váltható – siker vált a versenysport vezérmotívumává. A sport fogalma tehát fokozatosan átértelmeződött, de legalábbis új dimenziókkal bővült. A szó eredeti, középkori és kora újkori jelentése (szórakozás, mulatság, kellemes időtöltés) szinte teljesen feledés-

⁹⁹ A szépség története. I. m. 396.

be merült, s a 19. században általánosnak tekinthető értelmezése (rendszeres, esetleg versenyszerű testgyakorlás) mellett a 20. században megjelent a sport üzletágként, illetve nemzetpolitikai tényezőként való felfogása.

Ez természetesen a sportolókat is új helyzetbe állította, új feladatokat szabott a részükre, ugyanakkor minden addiginál nagyobb nimbusszal ruházta fel őket. Elterjedt az a nézet, hogy a sportsikereken keresztül lemérhetőek a nemzetek közötti különbségek – tehetség, műveltség, rátermettség tekintetében. Számos országban ezért állami irányítás alá helyezték a versenysportot, és nagy összegeket fordítottak annak támogatására. Ennek nyomán az élsportoló egyre inkább az ország (nemzet) képviselőjében fellépő „harcossá” vált, aki ennek fejében a közösség támogatását élvezte. Ez a kiválasztottságnak minden addiginál erősebb öntudatát plántálta az élsportolódba, akik már nem csupán sztárok, de nemzeti hőökké, példaképekké is válhattak. Ismertség, népszerűség, növekvő verseny- és reklámbevételek voltak ezen új státusz velejárói, miközben a sportélet eseményei a nemzeti identitást megalapozó tudásanyagnak is részévé váltak.

Kisebbségi országokban – pl. Magyarországon is –, ahol sokat adtak a nemzetközi elismerésre, de nem tudtak valamennyi sportágban kiemelkedő sportolókat versenybe állítani, lassan kiválasztódtak az ún. nemzeti sikersportágak. Idővel Magyarországon is kialakult az a felfogás, amely egyre inkább a hagyományos sikersportágak nemzetközi eredményeit tekintette relevánsnak – hiszen a nemzeti büszkeség táplálásához győzelmekre volt szükség –, más sportágakról viszont kevésbé vett tudomást. Ennek az lett a következménye, hogy Magyarországon a kiemelt sportágak élversenyzői kerültek igazi sztárhelyzetbe, míg a többi sportág képviselőit nem övezte akkora nimbusz.

A sport fogalma Magyarországon is ártelmeződött: a sport nemzeti üggyé vált, a sportsikerekben a magyar „kultúrfőlény” bizonyítékát látták, a világversenyeken győztes sportolókat nemzeti hősként ünnepelték. 1936-ban Horthy Miklós kormányzó

külön kitüntetést alapított – német és olasz mintára –, amelyet „a sport és testnevelés terén szerzett érdemek” elismeréseként adományoztak. A Toldi Miklós Érdemérem arany, ezüst és bronz fokozatát a világversenyeken elért sikereiért, illetve kiemelkedő sportpályafutásáért 106 sportember vehette át: 19 magyar női és 78 férfi sportoló (közülük öten két alkalommal), valamint 9 német sportvezető.¹⁰⁰

A sport új szerepével kapcsolatos gondolatok a magyarországi sportirodalom reprezentatív kiadványaiban is bő teret kaptak. A *sport enciklopédiája* című reprezentatív kiadványhoz írt előszavában Dréhr Imre népjóléti államtitkár, a Magyar Labdarúgó Szövetség elnöke megállapította: „Ma már mindenütt rájöttek arra, hogy a sport nem az egyének szórakozása, hanem a nemzetnek önmaga iránt való kötelessége. A sport ma már mindenütt nemzeti ügy, amelyet az állam mint ilyet tartozik kezelni. [...] a sport egészséget ápoló, fajtánkat edző, hírnevünket a külföldön öregbítő nagy jelentőségét meleg szeretettel és megértéssel felkarolni sohasem volt indokoltabb, mint ma”.¹⁰¹ A kiadvány nyitó tanulmánya a sport hat funkcióját sorolta fel, melyek közül négy (népegészségügy, közgazdaság, szocializáció, nemzetpropaganda) egyértelműen kollektív, kettő pedig (versengés, kedélyfokozás és jellemfejlesztés) személyes tartalmú volt.¹⁰²

Zemplényi Imre üzemorvos „a nagy nemzeti célok” szolgálatába kívánta állítani a sportmozgalmat, hogy a közegészségügy fejlesztésével és a tömegsport megerősítésével a nemzeti „energiát és tehetséget [...] jobb jövőnk, feltámadásunk előkészítésére fordíthassuk. [...] A trianoni magyarság számára a testnevelés nem divat, szórakozás vagy luxus, hanem egyenesen létkérdés, ez

¹⁰⁰ Pandula Attila: A Toldi Miklós Érdemérem története. *Numizmatikai Közlöny*, 1989–1990, 119, 123–130.

¹⁰¹ Dréhr Imre: Előszó. In: *A sport enciklopédiája*. I. m. I. köt., VII–VIII.

¹⁰² Koch Nándor – Rabinovszky Márius: A sport fogalma és jelentősége. In: *A sport enciklopédiája*. I. m. I. köt. 2–4.

tehát olyan vértelen háborút jelent számunkra, amelyben mindnyájunknak az első sorban kell harcolni, és ez a harc nemcsak kötelesség, hanem igazi gyönyörűség.”¹⁰³

Hasonlóképpen vélekedett Doros György vívó, sportszakíró, aki azt fejtegette, hogy az első világháború utáni Magyarország számára az angol sportkultúra nem lehet változatlan mintakép. „Mi nem tekinthetjük a sportot egyszerű kedvtelésnek, szórakozásnak addig, amíg a trianoni határok állnak. A sport nekünk, magyaroknak többet kell hogy jelentsen mai viszonyaink között. *Meg kell ragadnunk a sportban rejlő hatalmas akaratfejlesztő erőket és fel kell használnunk nemzetvédelmi szempontból.* [...] Akaratra, tettekésszégre, önfegyelemre, önbizalomra és egyszersmind szerénységre van szükségünk, hogy valaha ismét talpra állhassunk és kijuthassunk nyomorúságos mai helyzetünkől.”¹⁰⁴

Tíz évvel később – Magyarország már belépett a háborúba – hasonló gondolatmenettel találkozunk Bruck Gyula Géza volt atléta, labdarúgó könyvének előszavában: „A sportot nekünk magyaroknak másként kell értelmeznünk, mint a hatalmas nemzeteknek” – írta. „Nekik passzió és nemzedékek nemesítője. Nekünk létkérdésünk [...] »Nekünk tigriseket kell nevelnünk« igen!” S ebben a munkában nagy felelősség hárul a sportvezetőkre, az edzőkre és a testnevelőkre. „Mikor egy fiatal atlétának a magasugrás alapgondolatát magyarázzák el, ott lebegjen szemük előtt ez a szó: Nagy-Magyarország.”¹⁰⁵

Ugyanezt a gondolatot keresetlen egyszerűséggel fogalmazta meg 1936 tavaszán képviselőházi beszédében a kormányparti vitéz Martsekényi Imre. Mint mondta: „göthös, horpadt-

¹⁰³ Zemplényi Imre: Rendszeres testnevelés. *Testnevelés*, 1930. június–július. (III. évf., 6–7. sz.) 502.

¹⁰⁴ Doros György: A sportszellem lényege a testnevelés szempontjából. *Testnevelés*, 1932. december. (V. évf., 12. sz.) 862.

¹⁰⁵ Bruck Gyula Géza: *Labdarúgó-sport a nemzeti eszme szolgálatában. A labdarúgás A-B-C-je*. Székesfehérvár, Szerző, 1942, 1, 4.

mellő, véznakarú magyar fiatalsággal soha revíziót elérni nem fogunk.”¹⁰⁶

Zemplényivel, Dorossal, Bruckkal és Martsekényivel szemben, akik a tömegsport erősítésében látták a nemzeti célok – vagyis a békerevíziós törekvések – teljesülésének kulcsát, Prém Loránd, a Magyar Turista Szövetség másodelnöke az élsport propagandisztikus jelentőségét hangsúlyozta. Mint írta: a versenysport „értékmérő a nemzetek és államok között” s „hirdetője nemzeti kiválóságoknak, igazolója nemzeti kívánságoknak és szószólója nemzeti igazságoknak”.¹⁰⁷ Prém felidézte Sztójay Döme berlini magyar követ szavait is, aki személyesen mondott köszönetet a magyar sportolóknak az 1936-os olimpiai játékokon elért sikereikért: „Köszönöm nektek, amit tettetek, talán nem is tudjátok, de én itt máris érzem, hogy mennyire segítettetek nekem az én munkámban.”¹⁰⁸

*

Összegzésképpen elmondható, hogy Magyarországon a 20. század közepéig a modern testkultúra, az egészséges életmód és a sportmozgalom elterjedése felemás maradt, s inkább csak a városi népességet érintette. E téren az iskolai testnevelés tett a legtöbbet, de a középiskolások alacsony aránya miatt ez is csak a 12 éves korig terjedő korosztályokat érte el országos szinten. Az iskolán kívüli testgyakorlásra a cserkészlet és a levante is módot adott, de előbbi sosem vált tömegmozgalommá, utóbbi pedig a fiatalok körében nem volt túlságosan népszerű. Az egyesületi sport a 20. század közepéig jellemzően a nagyobb városokban,

¹⁰⁶ Vitéz Martsekényi Imre képviselőházi beszéde (1936. május 19.). Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselő Házának naplója. I–XXII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1935–1939, VIII. köt., 38.

¹⁰⁷ Prém Loránd: A magyar sport nemzetközi kapcsolatai. *Testnevelés*, 1940. április. (XIII. évf., 4. sz.) 268.

¹⁰⁸ Uo. 269.

mindenekelőtt a Budapesten lakó férfiak elfoglaltsága maradt, míg a kisebb településeken és a nők körében feltűnően alacsony volt a sportolók aránya. Az 1930-as évek végétől a kormányzat ösztönzésére nagyobb összegeket fordítottak az üzemi sportra, ez azonban – már csak háborús körülmények miatt is – nem változtatta meg jelentősen az összképet.

A műveltebb és módosabb középosztályi rétegekben és a társadalmi ranglétra magasabb fokain azonban népszerűvé vált a tág értelemben vett testkultúra, bár nem elsősorban a versenyszerű sport. Ezekben a körökben lényegében evidenciává vált a testgyakorlás és az egészséges életmód összefüggése. Ennek a tudásnak az elemei a közoktatáson keresztül természetesen az alsóbb rétegeket is elérték, de a társadalomnak ezekben a szegmenseiben a szabadidő és a megfelelő anyagiak hiánya gyakrabban vált akadályává a modern testkultúra tudatos és rendszeres ápolásának.

Ami a sport és a szépségésmény kapcsolatát illeti, e téren nem ment végbe olyan látványos összefonódás, mint az angol-szász országokban vagy a náci Németországban. Riefenstahl testkultuszának képsorait, a Johnny Weissmuller és Errol Flynn típusú férfiszépségeket vagy a sportos alakjukat merészen megmutató színésznőket hiába keresnénk a magyar filmekben. Erre már csak a cenzúra miatt sem volt lehetőség. (A *Halálos tavasz* árnyék-sztriptíze pl. éles sajtópolémiát és számos nézőtéri botrányt váltott ki az 1939. karácsonyi bemutatót követően.)

Nagyon kevés adatunk van arra vonatkozóan, hogy a hazai sportolók között számon tartották volna a szépségeket. Egy 1927-ben a *Nemzeti Sport* című napilap által hirdetett ún. kedvencversenyen a 100 legnépszerűbb magyar sportoló közé bekerült 95 férfi és 5 nő közül csak 2-2 esetében tűnik valószínűnek – vagy legalább elképzelhetőnek –, hogy jó helyezésükben a szexepil is szerepet játszott.¹⁰⁹ Ahogyan 1945 előtt – tudomásunk szerint –

¹⁰⁹ Erről bővebben ld. Zeidler Miklós: *A labdaháztól a Népstadionig*. I. m. 131–208. (Különösen: 159, 165–177.)

az sem fordult elő, hogy élsportoló előnyös külseje miatt kapjon filmszerepet vagy reklámszerződést. Az államszocializmus idején erre – olykor-olykor – már volt példa, ma pedig egyre gyakrabban találkozunk sportolókkal a reklámokban.

Napjainkban a média arra is figyel, hogy a versenyeredményeikkel és vonzó külsejükkel népszerűséget szerzett sportolókat szerepeltesse, sőt szépségideálként mutassa be. Újabban szokássá válik a világversenyeken a legszebb sportolónő megválasztása, és az interneten is egymást érik az ilyen jellegű szavazások. A férfi és női magazinok aktmodelljei között egyre gyakrabban találkozunk (ismert) sportolókkal – az 1990-es évek óta már Magyarországon is. A sportolók egyre inkább mint a szexuális vágy tárgyai jelennek meg ezeken a felületeken, ami – úgy tűnik – új „szerepkört” nyit meg előttük.

KEREPESZKI RÓBERT

BUDAPEST, SZEGED, GYŐR A JOBBRATOLÓDÁS ÚTJA?

DARÁNYI KÁLMÁN MINISZTERELNÖKI BESZÉDEINEK
NÉHÁNY ASPEKTUSA

Bevezetés

Darányi Kálmán miniszterelnök – noha kétségtelenül a Horthy-rendszer politikai elitjének tagja volt – nem tartozott a korszak meghatározó és karizmatikus közéleti szereplői közé. Személyét, illetve az 1936 októbere és 1938 májusa közötti bő másfél éves kormányfői periódusát (különösen annak második felét) azonban számos bíráló érte már a saját korában és később a szakirodalomban is.¹ E negatív vélemények egyik legfontosabb közös jellemzője az, hogy miniszterelnöksége alatt Darányi „jobbra tolódott” (ennek igazolására említik főként a nyilasokkal való megegyezési törekvéseit, valamint az első zsidótörvény betervezését), és ezzel elősegítette nemcsak a náci típusú szélsőjobboldal hazai térnyerését, de közvetve hozzájárult Magyarország második világháborús katasztrófájához is (beleértve ebbe elsősorban a magyar zsidóság pusztulását). A korszak esztétikájával foglalkozó Gyurgyák

¹ Darányi személyiségéről, életpályájáról és miniszterelnökségéről lásd részletebben Kerepeszki Róbert: *„A tépelődő gentleman”. Darányi Kálmán (1886–1939)*. Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Budapest, 2014.

Jánost idézve „Darányi miniszterelnökségével kezdődik el az a paradox folyamat, amely az őt követő miniszterelnökök (Imrédy, Teleki, Bárdossy) alatt folytatódott, nevezetesen, hogy hivatalba lépésük és kinevezésük legfőbb célja Magyarország jobbratulódásának megállítása, valamint hazánk szuverenitásának minél teljesebb megőrzése volt, mégis miniszterelnökségük végén az ország a kiindulási pontnál sokkal rosszabb helyzetben találta magát, azaz egyre távolabb került a bethleni centrumpolitikától, s gyorsuló ütemben közeledett a náci Németországhoz.”²

Nézetünk szerint azonban Darányi Kálmán miniszterelnök politikai céljai ezzel éppen ellentétesek voltak. A legkevesbé sem kívánta a nyilas mozgalom megerősödését. A velük való meg egyezési törekvéseinek ötletét és módját az általa nagyra becsült elődei politikájából merítette (a példát számára az 1921-es Bethlen–Peyer, illetve az 1934-es Gömbös–Eckhardt paktum jelentette, amelyek a nyilvánvaló különbségek ellenére több szempontból is a sajátjához hasonló körülmények között születtek). Az általa maximumnak tekintett zsidótörvény beterjesztésével – ahogy a korszakban mondták – „megpróbálta kifogni a szelet a szélső-jobboldal vitorlájából” (ezzel azonban éppen az ellenkező hatást érte el, és fellendítette a nyilasok tevékenységét). A náci Németországgal való kapcsolatait pedig nem az őszinte barátság vagy csodálat, hanem a megerősödő és nyíltan agresszív hatalomtól való jogos félelem motiválta.³

Már a kortársak közül is sokan úgy vélték, hogy Darányi politikájának „fordulata” és „jobbratulódása” felfedezhető a miniszterelnökként elmondott beszédeiben is. Darányi Kálmán egyáltalán nem volt a hallgatóságát magával ragadó jó szónok, sőt kifejezetten kényelmetlenül érezte magát, ha a nyilvánosság előtt kellett szerepelnie. Beszédeit rendszerint akadozva, monoton stí-

² Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Osiris, Bp., 2001, 135–136.

³ Kerepeszki Róbert: „*A tépelődő gentleman*”, i. m. 88–101, 112–117.

lusban és érzelmi megnyilvánulásoktól mentesen papírból olvasta fel.⁴ Kiváltképp feltűnő a kontraszt közte és elődje, Gömbös Gyula között, aki köztudottan hatásos, a közönség előtti szereplésben élvezettel lubickoló szónok volt.⁵ Ennek ellenére Darányinak három beszéde is különösen nagy jelentőséggel bírt, és mivel ezek miniszterelnökségének fontos időpontjaiban hangzottak el, érdemes ezeket közelebbről is megvizsgálni és – főként – összevetni.

Időben az első a miniszterelnöki bemutatkozó beszéde, ami bő egy héttel Gömbös temetése után, 1936. október 21-én hangzott el Budapesten, az Országgyűlés Képviselőházában.⁶ Nyilvánvalóan ez a legfontosabb kiindulópont, hiszen itt fogalmazta meg először a nyilvánosság előtt részletesen kormánya programját, és ehhez viszonyítva érdemes vizsgálni a későbbi beszédeinek tartalmát, illetve a tágabb bel- és külpolitikai események alakulását.

A második általunk vizsgált beszéd éppen fél évvel a miniszterelnöki kinevezése után, 1937. április 18-án hangzott el a kormánypárt szegedi nagygyűlésén.⁷ Ez több szempontból is jelentősnek tekinthető. Egyfelől azért, mert ekkor összegezte Darányi a kabinet első hónapjaiban elért eredményeit és megismételte a további céljait, másfelől pedig azért, mert – ahogy a szakirodalom már korábban rámutatott – itt hangzott el először magyar kormányfő szájából az, hogy az országban van zsidókérdés (még a köztudottan fajvédő és antiszemita Gömbös sem beszélt expres-

⁴ Érdemes ennek alátámasztására megfigyelni például az 1938 márciusában elmondott győri beszédét, aminek néhány részletét a korabeli filmhíradó is közölte. Lásd A miniszterelnök a NEP győri nagygyűlésén. Magyar Világhíradó, 733/4. bejátszás, 1938. március, online: <http://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=2711> (letöltve: 2015. február 11.)

⁵ Gömbös személyiségéről lásd legújabban Vonyó József: *Gömbös Gyula*. Napvilág, Bp., 2014.

⁶ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. X. kötet. Athenaeum, Bp., 1936, 10–15. A Képviselőház 154. ülése, 1936. október 21.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), K 428, Magyar Távirati Iroda „könyomatos” napi hírek, tudósítások, a) sorozat, 1937. április 18. Terveink szerint a közeljövőben a szegedi és a miniszterelnöki bemutatkozó beszédet teljes terjedelmében, megfelelő apparátussal ellátva közreadjuk.

sis verbis zsidókérdésről miniszterelnökként), és sokan ezt tekintik Darányi „jobbratolódása” első bizonyítékának.

A harmadik – és egyben legismertebb – beszéd már Darányi miniszterelnökségének végére esik, és 1938. március 5-én hangzott el a kormánypárt győri nagygyűlésén. Ekkor hirdette meg a kormányfő a sokat emlegetett részben hadsereg-, részben infrastrukturális fejlesztéseket célzó 1 milliárd pengős programját.⁸

Természetesen – terjedelmi okokból – nem vállalkozhatunk ehelyütt arra, hogy a három beszéd minden elemét összevessük, ezért mindössze négy téma köré csoportosítva vizsgáljuk a Darányi által elmondottakat. Elsőként az elődhöz, Gömbös Gyulához és a kormányzóhoz, Horthy Miklóshoz fűződő viszony kérdését taglaljuk, majd a nyíltan az ellenzéknek szánt mondanivalókkal, ezt követően a magyar külpolitikával kapcsolatos állásfoglalásokkal, végül pedig a zsidókérdés kapcsán megfogalmazott véleménnyel foglalkozunk. Hangsúlyozzuk, hogy egy közéleti szereplő nyilvános megnyilatkozásai természetesen nem mindig (sőt gyakran nem) állnak összefüggésben azzal, amit az illető cselekszik, ennek ellenére reményeink szerint a beszédek e négy aspektusból történő elemzése hozzájárul Darányi Kálmán személyiségének és politikájának mélyebb megértéséhez.

Gömbös és Horthy

Ahogy korábban említettük, Darányi Kálmán egyáltalán nem volt jó szónok, ami részben kreativitásának hiányában is tetten érhető, ugyanis beszédei feltűnően hasonló séma szerint épültek fel. Természetesen ő is élt azzal a retorikai eszközzel, hogy szó-

⁸ Közli: Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939). Összeállította, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Vonyó József. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 1998, 381–404. – Minden további idézet – ahol ezt külön nem jelzem – e három forráshelyről származik. A hallgatóság megnyilvánulásait (közbeszólások, helyeslés stb.) elhagyom.

noklatát az aktuális környezethez igazítva apró személyes gondolattal kezdje el, amivel meg kívánta nyerni a hallgatóságát.⁹ Ezt követően mindhárom beszédét elődjére, Gömbös Gyulára történő utalással folytatta, ami több szempontból is fontos elem Darányi szónoki eszköztárában.

A miniszterelnöki bemutatkozaskor a beszédhelyzet teljesen érthetővé teszi az elhunyt kormányfő magasztos említését. „Azt hiszem, hogy akkor, amikor van szerencsém a kormány élén a t. Háznak bemutatkozni [...], kegyeletes kötelességet teljesítek,

⁹ A miniszterelnök bemutatkozó beszédét Darányi a Gömbös halála miatti gyászszal és Sztranyavszky Sándor házelnök előző napon elmondott megemlékezésére történő hivatkozással kezdte el. A szegedi beszéd princípiuma ennél már jóval terjengősebb volt: „Tegnap délután ragyogó napsütésben száguldott végig velünk a gyorsvonat a Magyar alföldön. Mindenütt virágba boruló pompás gyümölcsfák mosolyogtak ránk az egyik oldalon, a másik oldalon pedig kártékony vizek borították a vetéseket és akadályozták meg a még be nem vetett területen a tavaszi munkát. Ez a kép eszembe juttatta, hogy tulajdonképpen valahogyan így vezet a magyarság útja is. Így volt ez a múltban, sajnos, így folytatódik a jelenben és számolnunk kell azzal is, hogy így lesz a jövőben is. Ezen a rögös úton sziklaszilárd hittel, a jövőbe vetett feltétlen bizalommal, de nagy óvatossággal, szívósággal és az eszközök rendkívül éleslátással történő megválogatásával járhatunk csak anélkül, hogy a nemzetben magában kárt ne tegyünk. Örömmel jöttem Szegedre, legnagyobb vidéki városunkba, amely nemcsak az alföldi magyar népnek, hanem az egész országnak büszkesége és ma már a tudománynak és művelődésnek is – fájdalom, közel a trianoni határhoz – egyik végvára.” A győri beszédet is hasonló retorikai bevezetővel kezdte, de hangsúlyosabban megjelentek benne a korabeli revíziós propaganda ismert frázisai (pl. szó szerint a „kereszténység védőbástyája” gondolat). „Szívesen jöttem el Győr városába, amelyhez engem a múltból oly sok emlék köt” – kezdte a miniszterelnök, amivel arra utalt, hogy az 1920-as években győri főispán volt. Majd a következőképpen folytatta: „Ez a város nevét egy avar gyűrűtől vette. Győr a történelem messze távolából egészen mostanig, mindig fontos települési hely volt. Szent István alapította püspökség és vármegye székhelye. Egyik püspöke a muhi pusztán esett el, a másik Mohácsnál. A várost, amely védőbástyája volt Kelet és Nyugat támadásai ellen, [...] polgári munka tette a magyar kereskedelem és ipar fontos központjává. [...] Ez a város: folyók városa. Egyetlen magyar várost sem szelnek át annyira folyók, mint Győr városát. A folyó elválasztja egymástól a partokat s ezért sehol sem érthetik meg annyira a híd jelentőségét, mint itt.” Ezt követően a hidépítés munkájához hasonlítva bontotta ki további mondanivalóját.

hogyha erről a helyről, az ő [ti. Gömbös] helyéről, én is legelőször őrá emlékezem meg. A parlament kupolacsarnokában alkalmam volt¹⁰ kifejezést adni annak a fájdalomnak, amelyet az ország és a magyar nemzet az ő elvesztése felett érzett és azt hiszem, hogyha valamikor, akkor most legkivált Gömbös Gyula egyéniségéről mondhatjuk el a költő szavait: »Lerázván, ami benne földi, egy éltető eszmévé finomult.«” Itt már rögtön elhangzott egy fontos gondolat, ami Darányi személyiségét is jól jellemzi: a miniszterelnöki szék nem az ő, hanem Gömbös helye, amit örökül kapott elődjétől. Hogy ez nem pusztán retorikai fordulat, hanem Darányi valóban így is gondolta, alátámasztja a folytatásban kifejtett gondolatmenete: „Amikor szerencsém és alkalmam van a t. Háznak az új kormány élén bemutatkozni, meg kell állapítanom elsősorban azt, hogy ennek a kormánynak tagjai túlnyomó-részen a Gömbös-kormány tagjai közül kerültek ki és ez a kormány arra a többségi pártra támaszkodik, amely a képviselőházba Gömbös Gyula programja alapján küldetett be. Ilyenformán ez a két tény, valamint az a meggyőződés, hogy Gömbös Gyula politikai célkitűzései helyesek voltak, egyszersmind megadja azt az irányt is, amelyben a kormány az országot vezetni kívánja. Megadta

¹⁰ 1936. október 10-én Darányi Gömbös ravatalánál a következőképpen fogalmazott: „Lelkünk gyászba borult s az ország társadalma, az egész magyar nép egyetemes részvéte van itt velünk a hazáját híven szerető államférfiú és katona koporsójánál. Millió szívből fakasztott könnyet az ő elmúlása. Lángoló hazaszeretete, önfeláldozó kötelességteljesítése a magyar hit, erő és megnyugodás hirdetőjévé tette. Életében, lelkében és vérében, születésétől haláláig eltéphetetlen, szent kötelékkel forrott össze a magyar földdel és nemzetünkkel. Küzdelmeinek színhelyén és kötelességének őrhelyén a haza- és fajszeretet törhetetlen erejével töltötte be hivatását és szolgálta nemzetét. Gömbös Gyula a végtelenséget kereste a magyar életben. Egyénisége elválaszthatatlanná vált a magyarság történelmi gondolatától. Hitte és hirdette, hogy a történelmi nemzetek végtelenek. Nagy álmaiban megjelent a honfoglaló magyar, aki öntudatosan nézi a napkeltét és a napnyugtát. Most, közülünk – itt hagyva eszméit örökül – a végtelenségbe lép. A halhatatlanságba, amely megadatik a nemzet szívében azoknál, akik örökkévaló és elpusztíthatatlan értéket adtak koruknak, nemzetüknek.” MNL OL, K 428, a) sorozat, MTI napi hírek, 1936. október 10.

erre nézve a keretet az előbbi kormányok által elfogadott nemzeti munkaterv is, amelynek célkitűzéseit a túloldalon ülő képviselő-társaink közül is többen és több alkalommal helyeselték.”¹¹

A szegedi beszédében fél évvel később Darányi jóval rövidebben utalt csak Gömbösre, amikor a „hely szellemétől” megihletve a következőképpen fogalmazott: „Itt formálódott ki Istenben boldogult elődömnek is, Gömbös Gyulának új eszméktől és magyar hittől hevülő politikai egyénisége”. Győrről azonban már ismét hosszabban foglalkozott elődjével, és újfent hangsúlyosan megfogalmazta: nem saját politikáját, hanem lényegében Gömbös programját, örökségét folytatja. „Ennek a nemzetnek fennmaradását, amint boldog emlékű elődöm, Gömbös Gyula annyiszor hangoztatta – és igaza volt – nem revolúciók tették lehetővé, hanem az evolúció, amelyet alkotmányunk megengedett. [...] Nem múlt el még másfél esztendő azóta, hogy örökséget véve át kormányommal, folytattam a nemzet újjáépítését és felemeléséért nagy nevű megboldogult elődömtől, Gömbös Gyulától átvállalt önzetlen munkát. A hatalom átvétele a legsúlyosabb felelősség átvételét jelenti.” Különösen ez az utolsó mondata érzékelteti jól, hogy Darányi lényegében védekezésésképp használja Gömbös emlékét. Egy olyan tépelődő, könnyen elbizonytalanodó személyiség esetében, mint amilyen Darányi volt, szükségszerűen kell lennie legalább egy olyan támpontnak, ahová segítségért nyúlhat önmaga megerősítése érdekében. Ezt jelentette Gömbös emlékének ápolása, és annak állandó hangsúlyozása, hogy minden eredmény és (ebből következően) minden esetleges hiba az előd politikájából következik, hiszen maga Darányi nem önállóan cselekszik, hanem Gömbös programját hajtja végre.

Emellett ezek az utalások egy másik fontos rejtett mondani-valóval bírtak: egyértelműen hozzájárultak a Gömbös-kultusz

¹¹ A Nemzeti Munkatervet lásd Gömbös *pártja*, i. m. 39–52.; *Magyarországi párt-programok 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc, ELTE Eötvös, Bp., 2003, 288–302.

ápolásához. Darányi ebben élen járt. Jó példa erre az, hogy 1937 márciusában ő leplezte le a jobboldali radikális egyetemi hallgatók legjelentősebb szervezete, a Turul Szövetség által állított Gömbös-szobrot, illetve az is, hogy egy évvel elődje halála után, 1937 októberében Sztranyavszky Sándorral együtt ő kezdeményezte a Gömbös Gyula Társaság megalapítását. Ez a kultuszápolás is illeszkedett Darányi (tudatos vagy tudatalatti) védekezési mechanizmusához: ezzel ugyanis igyekezett lecsendesíteni Gömbös kormánypárton belüli híveit (különösen az ún. Marton-csoportot), akik vezérük halála után radikálisabb lépéseket vártak az utódtól, illetve azt, hogy őket juttatja előnyösebb helyzetbe a konzervatívabb, Bethlen Istvánhoz lojálisabb társasággal szemben.¹²

Ez a további radikalizálódás azonban ellentétes volt az államfő, Horthy Miklós szándékaival. A kormányzó már 1936 elején bukott politikusnak tekintette Gömböst, akiben megingott a bizalma és – saját bevallása szerint¹³ – a leváltására készült, Darányitól pedig éppen azt várta, hogy megállítsa azokat a bel- és külpolitikai folyamatokat (pl. a jobboldali szélsőségek megerősödését), amik nézete szerint károsak voltak az országra. Darányi tehát a miniszterelnöki kinevezésekor két egymással lényegében ellentétes tényező irányvonala mentén (Horthy elvárása és Gömbös öröksége) kellett átvennie a kormányzást. Éppen ezért nem véletlen, hogy az előd mellett a másik visszatérő „szereplő” Darányi beszédeiben az államfő volt.

¹² Gömbös szobrának avatásáról lásd Gömbös Gyula szobra a „Turulvár”-ban. Magyar Világhíradó, 682/1. bejátszás, 1937. március, online: <http://filmhirado-konkline.hu/watch.php?id=2232> (letöltve: 2015. február 11.); MNL OL, K 428, a) sorozat, MTI napi hírek, 1937. március 10. – A Gömbös-kultusz ápolásáról lásd még MNL OL, K 612, Magyar Országos Tudósító, híranyag, 1937. október 7.; Vonyó József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok*. Kronosz, Pécs, 2012, 54. – A kormánypárton belüli konfliktusokhoz lásd Erőss Zsolt: *A martonizmus felszámolása. A Nemzeti Egység Pártja átszervezése 1936-ban. Századok*, 2011/1, 161–196.

¹³ Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa, Bp., 2011, 189.

A miniszterelnöki bemutatkozásába – érdekes módon – Darányi még nem fűzte bele konkrétan a kormányzó személyét, viszont mondandójának egy része kifejezetten neki szólt, illetve Horthy gondolkodásához idomult. „Külpolitikai érdekeinket csak akkor tudjuk eredménnyel szolgálni, ha az országban rend és nyugalom van. [...] Ezt pedig fenn fogom tartani, mert ez törvényes kötelességem. [...] Bár semmi okunk sincs annak feltevésére, mintha a rend megbontására bármilyen kísérlet történhetnék, még ily esetben a törvény teljes szigorát fogjuk érvényesíteni. Meg vagyok győződve arról, hogy ebben a tekintetben a túldalolon ülő t. képviselőtársaim is egy nézeten vannak velem. [...] De egy nézeten van velem ebben a tekintetben, meggyőződésem szerint, az egész ország hazafias közvéleménye is. Ezt a közvéleményt teljes mértékben megnyugtathatja az a tudat, hogy a kormány rendelkezésére álló erők és eszközök tökéletesen elegendők a rend, nyugalom és biztonság fenntartására és minden felforgató mozgalom csírájában való elfojtására.” Ez jól visszatükrözte Horthy elvárását és azt a „rendpártiságot”, ami a kormányzót egész hivatali ideje alatt jellemezte.

A szegedi beszédben már nyíltan megjelent a kormányzó személye a mondandó legelején is, amikor Darányi a következőképpen fogalmazott: „Örömmel jöttem [Szegedre] és emlékezésel is arra, hogy ez a hely volt forrása nemzeti megújulásunknak. Ez a város az, ahonnan Magyarország kormányzója elindította nemzetmentő nagy munkáját és megszervezte a magyar honvédséget.” De a szokásosnak tekinthető gesztuson túl volt egy másik szövegösszefüggés és -környezet, ahol – igaz, eléggé távolról indítva – Darányi belefűzte a beszédbe a kormányzó személyét: „Sok szó esik ma a politikában, sőt a világpolitikában a különböző államformákról. Beszélnek ezekről általában és vitáznak afölött, hogy melyek a helyesek. Nálunk is sokat emlegetik a diktatúrát. Először is tisztában kell lenni azzal, hogy a diktatúra önmagában semmit sem old meg, nem orvosszer semmi ellen. Lehet a diktatúra áldásos is és lehet áldatlan. [...] Diktatú-

ra rendszerint ott szokott keletkezni, ahol nincs más kivezető út. Nálunk, hála Istennek, nincs ilyen helyzet. Nekünk van ezeréves alkotmányunk, amelynek keretében megvalósíthatjuk mindazokat a hasznos és időszerű reformokat, amelyekre a nemzetnek szüksége van. És nincs szükségünk különféle vezérekre sem! A nemzetnek van vezére, a nemzetnek egyetlen vezére van, a magyar államfő, Magyarország kormányzója, vitéz nagybányai Horthy Miklós!” Darányi itt nyomatékosan le is szögezte: „Nem tartom helyesnek és megengedhetőnek, ha az ő magas személyét a napi politikába bevonják. Én is csak azért említettem, mert nevéhez és Szegedhez fűződik annak a történelmi eseménynek nagy emléke, hogy itt fordította meg a magyarság sorsát és innen elindulva hódította meg a magyarság szívét, amely attól a naptól kezdve számítja a maga nemzeti újjászületését s a bolsevizmus letörésében Európában az első eredményes lépéseket tette meg. Őbenne és a törvényhozásban biztosítva van az állami főhatalom.” Horthy személyének elválasztása a napi politikától ekkor azért volt különösen fontos, mert a kormány ekkor készült betervezni a kormányzói jogkör kiterjesztéséről szóló törvényjavaslatát, amely szintén gömbösi örökség volt (más alkotmányjogi reformok, így a felsőházi reform és az új választójogi törvény mellett).¹⁴

A győri beszédben szintén nyomatékos szerepet kapott a kormányzó említése. Ekkor Darányi a következőképpen fogalmazott: „szükségesnek tartom hangsúlyozni ez alkalommal is a stabil államvezetés végtelenül fontos érdekét, amelynek legfőbb biztosítéka az az alkotmányos és törvényes tekintély, akit [a] nemzet emelt maga fölé, ezelőtt 18 esztendővel. Ez a személyiség, a kormányzó úr magas személye, testesíti meg a nemzeti gondolatot, amelynek magunkat valamennyien alárendeljük. Azt a gondolatot, amelyért őt tisztelettel és bizalommal követjük. Akkor, amikor ebben

¹⁴ Horthy jogköréről lásd Olasz Lajos: A kormányzói jogkör. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009, 102–137.

az országban minden a teljes bizonytalanság állapotában volt, ő volt az, aki ebből a helyzetből az országot kivezette, helyreállítván az ország alkotmányos rendjét. Egyedül ő van hivatva arra, hogy bizalma alapján a kormányhatalmat valaki kezébe letegye s vele együtt egyedül az alkotmányos tényezők azok, akiknek akarata az ország kormányzásának irányát megmutatja és sorsát meghatározza.” Itt külön érdemes felhívni a figyelmet a Horthy-kultusz ápolásában megbújó, „magunkat valamennyien alárendeljük” szöfordulatra, amely szintén jól mutatja Darányi szervilis jellemét, nevezetesen azt, hogy ő nem saját akaratát, hanem – Gömbös mellett – a kormányzó akaratát hajtja végre.¹⁵

Az ellenzékhez való viszony

A kormányzóra történő utalások már részét képezik a Darányi-beszédek egy másik tematikai blokkjának, az ellenzék számára megfogalmazott miniszterelnöki üzenetnek, amely mindhárom általunk vizsgált beszédben hangsúlyos szerepet kapott. A Horthyra való hivatkozás mellett ennek mindhárom alkalommal visszatérő eleme a korszak „eszenciáját” jelentő „keresztény-nemzeti gondolat” kizárólagosságának nyomatékosítása volt. A miniszterelnöki bemutatkozásakor Darányi arra a megállapításra jutott, hogy „Magyarországon világnézeti harcnak helye nem lehet [...], nem lehet pedig azért, mert ez a kérdés már el van döntve. [...] El van döntve azért, mert Magyarországon, csak úgy lehet kormányozni, ha szilárdan a nemzeti gondolat alapján állunk, [...] és ha a kormányzás alapja a cselekedetekben megnyilatkozó keresztény erkölcsi rend és felfogás. [...] Ennek a keresztény erkölcsi rendnek egyik főkövetelménye annak felismerése,

¹⁵ A kormányzó körül kialakult kultuszról lásd Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk. Romsics Ignác. Osiris, Bp., 2009, 138–166.

hogy aki kormányoz, az a közt szolgálja.” Ezzel összefüggésben Darányi kifejezte reményét, hogy „a távolabbi nemzeti célok tekintetében a pártok túlnyomó többségének közös az álláspontja”, és hogy „minden olyan politikai tényezővel, aki az összműködést szívből óhajtja, könnyen” fog tudni együttműködni a kormánya. Kijelentette továbbá: „A nemzeti egység tulajdonképpen azt jelenti, hogy minden erőt, minden értéket összefogjunk a nemzet szolgálatában. [...] Ez végeredményben ugyanaz, mint a nemzeti összetartás. Meg vagyok győződve arról, hogy ebben a felfogásban a termékeny együttműködésre meg lesz a lehetőség.” Gyakorlatilag szinte szó szerint, noha rövidebben ugyanezt megfogalmazta a szegedi és győri beszédében is, és „egyedüli helyes útként” aposztrófálta a „keresztény-nemzeti irányt”.

A miniszterelnöki bemutatkozásakor Darányi fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a „tárgyilagos ellenzék politikai bírálata” szükségesnek tartja. Azonban rámutatott: „A parlamentarizmust magát a pártharcok elfajulása és a demagógia járhatja le. [...] A nemzet érdeke az erős kormányzás [...] és a magas színvonalú törvényhozás. [...] Aki kormányoz, az ne arra törekedjék, hogy általános tetszéssel találkozzék, hanem azt tegye, amire szükség van. [...] És némileg így van ez a törvényhozással is. Minden cselekedetünknel előttünk kell lebegnie a felelősség tudatának. Mert nemcsak az ezeréves múlt tradíciói rónak komoly kötelezettségeket reánk, hanem az utánunk következő magyar generációknak is súlyos felelősséggel tartozunk. Éppen ezért kell, hogy megtartsunk minden olyan értéket, amelyet a jelenből a jövőbe átmenteni kívánunk, és olyan munkát kell végeznünk, t. Ház, amely a nemzeti organizmust bomlasztó, destruáló, fajtánktól teljesen idegen, a nemzeti gondolatot és keresztény erkölcsi felfogást tagadó irányzat ellen gátat tud emelni. [...] Ezt pedig csak a cselekedetekben megnyilvánuló [...] népi és nemzeti, a keresztény erkölcsi gondolat alapján álló politika képes eredményesen megtenni.” Ezek az üzenetek egyértelműen a politikai szélsőségeknek szóltak, és az azoktól való elhatárolódást jelentették.

Ugyanez még nyíltabb formában megjelent Darányi szegedi beszédében is, ahol a „tárgyilagos” ellenzéki bírálat mellett két további ellenzéki magatartásformát azonosított, egyúttal utasított is vissza: „Az ellenzék feladata kétségkívül a bírálat. A kritika hasznosan cselekszik, ha szempontjai emelkedettek. A bírálat egyrészt ellenőrzést gyakorol, másrészt a kormány működését elősegítheti különböző eszmék felvetésével és felszínen tartásával. De van az ellenzéki kritikának két egészen silány fajtája is, amelyhez nem kell nagyon sok ész. Egyik az, hogy akármit csinál és akármit hoz a kormány, arra azt kell kiabálni, hogy: kevés. Még ha olyasmivel jön is a kormány, aminek megvalósítására nem gondolhattak azelőtt. Akár az ifúság részére, akár az agrárlakosságnak, akár a kisiparosságnak adnak és nyújtanak valamit, csak azt kell közbekiáltani, hogy kevés. Ma már azonban a választópolgárságnak megvan a kellő tájékozottsága és a magyar népnek megvan a kellő józansága és értelme is ahhoz, hogy meg tudja állapítani, mire spekulálnak az ilyen közbeszólásokkal s azt is ki tudja számítani, hogy a kiadásoknak túl nagy mértékben való felemelése az adófizető polgár terheinek emelésével járhat. Másik fajtája a rosszakaratú kritikának és az ilyen célú ellenzékieskedésnek az, ha állandóan és folytonosan azt hangoztatják, hogy: nem történik semmi. Azok, akik ezt hangoztatják, viszont arra spekulálnak, hogy ha következetesen és állandóan ezt a gramofonlemezt forgatják, akkor a tömegek végre el is hiszik, hogy nekik igazuk van. [...] Az intelligens magyar polgár azonban gondolkodik a dolgokon és az ilyenfajta kritikusokkal szemben hamar átlát a szitán. Az ilyen fajtájú ellenzéki kötekedésre valóban nem lehet mást mondani, mint hogy ez az igazi jelszópolitika.” Mindkét Darányi által azonosított „ellenzéki” magatartásban felfedezhető a szélsőséges politikai mozgalmak általános eszköztára, és a miniszterelnök teljesen nyilvánvalóvá tette, hogy elhatárolódik ezektől.

A győri beszédben azonban még radikálisabb hangnemben fogalmazott, és üzenetét ekkor már nyíltan a szélsőjobboldalnak címezte. „A nemzeti egység mozgalmában ennek az eszmének

pártokon túlható keretében ezt az utat keresi a nemzet, azt az utat, amely harcot is jelent, de békét is jelent. Harcot az ellen a helyzet ellen, amelybe nemzetünk méltatlanul jutott. Harcot azok ellen a nyíltan, vagy titokban működő erők ellen, amelyek meg akarják bénítani ennek a nemzetnek tisztánlátását, ítélőképességét; harcot azok ellen a törekvések ellen, amelyek meg akarják bontani a magyarságnak egy évezred történeti kohójában kiforrott egységét s ezáltal erejét is. Békességet jelent azonban ez az eszme mindazok felé, akik kiveszik részüket a közös nemzeti erőfeszítésekből, a közös nemzeti munkából és a nemzetre váró, közös áldozatokból.” Érdemes hangsúlyozni, hogy Darányi korábbi beszédeibe nem fűzte bele a „harc” motívumát, ami kétségtelenül radikálisabb hangvételt tükröz. Ugyanakkor arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy amikor harcot hirdet, nem személyek ellen teszi (helyzet, nyílt vagy titkos erők, törekvések), a békesség viszont egyéneknek szól, akik kiveszik részüket a közös munkából. Darányi elhatárolódása a „felforgató” ellenzékttől és a szélsőségekről alkotott véleménye még nyíltabban is kifejezésre került, amikor a kommunizmussal összefüggésben a következőképpen fogalmazott: „Ne felejtjük el azonban, hogy a bolsevizmus gyakran álcázva, demokratikus, liberális, sőt nyílt mozgalmak köntösébe burkolja a maga pusztító mozgalmát. [...] A felforgatást azonban csírájában el kell fojtani s ez nem is annyira politikai, mint rendőri kérdés. Azt hiszem egyébként, ha megkérdeznénk egy-két ilyen túlzó s túlságosan nem is jelentős mozgalom vezérét: mi a program, a válasz őszintén csak az lehetne: »Itt vagyok és célom a hatalom átvétele«. Ez nyílt, határozott színvallás, a többi azonban, ami [a] programot illeti, valami ködös, nemzeti alapon elképzelt kommunisztikus világrend, amelynek feltételeiről, lehetőségeiről, következményeiről a programot valószínűleg nincsenek tiszta fogalmaik.”

Ezek a gondolatok nemcsak azt tükrözik, hogy Darányi alaposan tisztában volt a nyílt mozgalmak természetével, hanem azt is, hogy milyen lesújtó véleménnyel volt velük kapcsolatban. Nem véletlen, hogy 1937 folyamán Szálasi Ferencet le is tartózt-

tatták, pártjait pedig feloszlatták.¹⁶ Darányi véleménye akkor sem változott meg a nyilas mozgalomról és politikusairól, amikor 1938 folyamán megegyezést keresett velük (pontosabban – és ezt fontos hangsúlyozni – csak egyikükkel, Szálasi emberével, Hubay Kálmánnal). Ezt a lépést jelentős részben a kétségbeesés motiválta, ami az Anschluszból (Ausztria Németország általi annexiójából) és az ennek révén újabb lendületet kapó szélsőjobboldali tevékenységből következett.¹⁷ Éppen ezért érdemes megvizsgálni azt is, hogy Darányi miként vélekedett a külpolitikai kérdésekről.

Külpolitika

A beszédek szerkezetéből és szövegéből látványosan kitűnik az, hogy Darányi mely témákról szerette (és tudta) hosszabban, alaposabban kifejteni a gondolatait. Ezek elsősorban a gazdasági (ezen belül is különösen a mezőgazdaság) és a szociális kérdések voltak, ami a győri beszéd esetében teljesen nyilvánvaló, hiszen az egy egymilliárd pengős gazdasági beruházásról szólt, amely természetesen komoly szociális hozadékkal is bírt. De miniszterelnöki bemutatkozása során és Szegeden is sokat beszélt ezekről a témakörökről. Nem véletlenül, hiszen a szélsőségek letörésének, egyúttal a Horthy által elvárt rendnek egyik fontos eszköze lehetett (volna) a szociális intézkedések meghozatala. Az pedig, hogy a mezőgazdaságra oly hosszan kitért, szintén nem meglepő, mivel nemcsak földművelésügyi miniszter volt már a Gömbös-kormányban (és egy ideig saját kabinetjében is), de az agrárirányultság generációkra visszamenő tradíció volt a Darányi-családban.¹⁸

¹⁶ Szálasiról és pártjairól lásd Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Jaffa – MTA BTK TTI, Bp., 2013.

¹⁷ A náci típusú szélsőjobboldal magyarországi megerősödéséről lásd részletesen Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Osiris – MTA BTK TTI, Bp., 2013.

¹⁸ Kerepeszki Róbert: *A „tépelődő gentleman”*, i. m. 13–17.

A külpolitika azonban nem tartozott Darányi Kálmán kedvelt területei közé. Nemcsak kevésbé látta át és értette a nemzetközi kapcsolatok gyakran kulisszák mögötti összefüggéseit vagy a diplomácia virágnyelvének sorok közötti üzeneteit, hanem sokkal kevesebb tapasztalattal rendelkezett e téren, mint elődei. Amíg Teleki Pál, Bethlen István, Károlyi Gyula vagy Gömbös Gyula hosszabb-rövidebb ideig személyesen vezette a külügyminisztériumot a kormányfői pozíció mellett, addig Darányi a külpolitikában szinte teljesen járatlan volt. Ez egyfelől konfliktusokat eredményezett miniszterelnöksége alatt (különösen külügyminiszterével, Kánya Kálmánnal), másfelől pedig megmagyarázza, miért szólt viszonylag röviden a külpolitikai kérdésekről a beszédeiben.¹⁹

Mindhárom beszédében tulajdonképpen négy visszatérő elem szinte szószerinti ismétlése jelentette Darányi számára a külpolitikai helyzet elemzését. Az első Magyarország kapcsolatainak, ezen belül is elsősorban az ún. római jegyzőkönyvek államaival, azaz Olaszországgal és Ausztriával való jó viszony bemutatása, illetve ezzel összefüggésben a második, a békepárti álláspont hangsúlyozása volt. A miniszterelnöki bemutatkozásában ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Továbbra is annak a konstruktív békepolitikának az alapján állunk, amelynek révén eddig is eredményesen tudtunk együtt működni egész sorával az európai nemzeteknek. Azokat a meleg baráti szálakat, amelyek Magyarországot a római jegyzőkönyvet aláíró két másik hatalommal: Olaszországgal és Ausztriával összefűzik, igyekezni fogunk továbbra is ápolni és a lehetőséghez képest fejleszteni.” Szegeden ennek szinte visszhangszerű ismétlését hallhatták a jelenlévők: „magatartásunkkal továbbra is és állandóan az igazi béke érdekeit kívánjuk szolgálni. Ezután is híven ragaszkodunk barátainkhoz. Hivatkozom Magyarországnak a római jegyzőkönyveket aláíró államokkal, Olaszországgal és Ausztriával változatlanul fennálló, szoros együttműködésére, amely legjobb biztosítóka Közép-Eu-

¹⁹ Uo. 88–101. (A konfliktusokra különösen: 100–101.)

rópában a békés fejlődés fenntartásának.” Győrött ez rövidebben ismétlődött meg és már kiegészült a felsorolás Németországgal is: „Szinte feleslegesnek látszik hangsúlyoznom, hogy Magyarország Olaszországhoz, Ausztriához és Németországhoz való baráti viszonya nemcsak változatlanul igen jó, hanem [...] a barátság kölcsönös elmélyítése is megállapítható.”

A békepárti álláspont hangsúlyozása azonban a kapcsolatok kiszélesítését is jelentette, ami a harmadik külpolitikai elem volt Darányi beszédeiben. A miniszterelnöki bemutatkozáskor hangsúlyozta: „A magyar nemzetnek barátaival való együttműködése nem irányul senki ellen sem, sőt ellenkezőleg: az általános kibékülés megvalósítását a magyar külpolitika egyik legfontosabb céljának tekintjük. [...] A magyar nemzet osztatlan egységében kívánja Anglia barátságának biztosítását [...] és szívesen látná az érdekek kölcsönös elismerése mellett egy Franciaországgal való barátságos légkör kialakulását is.”

Sőt mindhárom alkalommal tett nyilvánvalóan békülő gesztusokat a környező államok felé is, de a tényleges megbékélést attól tette függővé, hogy – és ez a negyedik elem – a határon túli magyar kisebbségek helyzetét rendezzék, valamint ismerjék el Magyarország fegyverkezési egyenjogúságát. A miniszterelnöki bemutatkozásakor ezt a Népszövetséggel szembeni határozott bírálattal fogalmazta meg: „A szomszéd államokban élő magyar kisebbségek – sajnos – oly kevésbé megnyugtató sorsát továbbra is a legnagyobb figyelemmel fogjuk kísérni. [...] Noha készséggel elismerjük, hogy a nemzetek szövetsége egyes bonyolult kérdések megoldásánál nemzetközi szempontokból hatékony módon tudott közreműködni, mégis teljes határozottsággal meg kell állapítanom, hogy a kisebbségi érdekek védelme tekintetében a genfi intézmény nem áll a neki szánt nemes feladat magaslatán. Mindeme jelenségek ellenére a magyar kormány nem fog megszűnni minden erejével arra törekedni, hogy úgy a nemzetek szövetségén keresztül, mint minden más rendelkezésére álló törvényes eszközzel továbbra is szorgalmazza a magyar kisebbségek

sorsának javítását. [...] Talán nem kell külön hangsúlyoznom azt, hogy hasonló módon fog törekedni a kormány más jogos kíválmainak megvalósítására is.”

Ugyanezt nyomatékosan megismételte Szegeden immár a Népszövetségre tett utalás nélkül: „De készek vagyunk egyengetni a korrekt viszony útját amaz államok felé is, amelyektől ma még több-kevesebb ellentét választ el. A függő kérdéseket ezekkel az államokkal kölcsönös megegyezés alapján kívánjuk megoldani, feltéve, hogy utóbbiak ennek a célnak elérésére a maguk részéről hasonló jóakaratot mutatnak és hogy Magyarországnak e tekintetben való természetszerű követelményei a túloldalon megfelelő felismeréssel fognak találkozni. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy Magyarországnak a nemzeti biztonsághoz éppen olyan joga van, mint bármilyen más szuverén államnak [...], és hogy nem tartható fenn olyan helyzet, amely nemzetünknek legvitalisabb érdekeit teszi kockára. Ebből következik, hogy Magyarország a Duna-menti államok közötti együttműködésre vonatkozó minden javaslatot csak a teljes egyenjogúság alapján hajlandó megvizsgálás alá venni, és ezt nyíltan és határozottan ki kell mondanom. [...] Ugyanígy ragaszkodnunk kell ahhoz is, hogy a magyar kisebbségeknek törvényes eszközökkel való védelme biztosíttassék. A kisebbségek sorsának kielégítő rendezése nélkül Magyarország és a kisantant-államok között normális viszony nem alakulhat ki.”

Nem meglepő, hogy ebben a vonatkozásban Győrött sem mondott semmi újat, legfeljebb csak azt, hogy a kormány türelme is véges a szomszéd államokkal szemben: „Az elmúlt év áprilisában Szegeden tartott beszédemben rámutattam arra is, hogy mi készek vagyunk korrekt viszonyt teremteni azokkal az államokkal is, amelyektől még több-kevesebb ellentét választ el bennünket s hogy a függő kérdéseket az államokkal kölcsönös megegyezés útján kívánjuk megoldani, feltéve, hogy az utóbbiak ennek a célnak elérésére a maguk részéről hasonló jóindulatot mutatnak és hogy Magyarországnak e téren mutakozó termé-

szetszerű követelményei a túloldalon megfelelő elismeréssel fog-
nak találkozni. [...] Ez a készség továbbra is fennáll, feltéve, hogy
politikai türelmünkkel senki visszaélni nem akar. Ez alkalommal
is szükségesnek tartom újból hangsúlyozni, hogy a szomszéda-
inkkal való korrekt viszony megteremtésének *conditio sine qua*
non-ja az, hogy a magyar kisebbségeknek törvényes eszközök-
kel való védelme biztosíttassék. A kisebbségek sorsának kielégítő
rendezése nélkül nem alakulhat ki normális viszony Magyaror-
szág és a kisantant államok közt.” Az idézett szövegek jól mutat-
ják, hogy Darányi külpolitikai gondolkodásában nem állt be győ-
keres fordulat a miniszterelnöki bemutatkozása és a győri beszéd
között eltelt szűk másfél év során.

Ugyanez megállapítható a Németországgal való viszony ese-
tében is, hiszen mindhárom beszédében alig utalt a náci államra.
A miniszterelnöki bemutatkozásakor kijelentette, hogy a magyar
kormány „hálás barátsággal fog mindig gondolni azokra a nem-
zetekre, amelyek – mint Lengyelország és Bulgária – ünnepélyes
formában osztoztak a nemzet nagy gyászában” [értsd Gömbös
halála miatti gyászban], és hozzátette, a kabinet „természetesen
a legnagyobb figyelmet fogja szentelni a német birodalommal
fennálló tradicionális jó viszony gondozásának”. Ehhez hasonló-
an Szegeden is csak a Magyarország és Németország közötti gaz-
dasági kapcsolatokat említette, célzást sem tett szorosabb politi-
kai vagy szövetségi elköteleződésre: „A római csoportba tartozó
államokkal való politikai együttműködésünknek és ugyanígy az
érdekek közösségére felépített s a Német Birodalommal való ba-
rátságos viszonyunknak javára számolhatók el elsősorban azok az
eredmények, amelyeket külföldi vonatkozásban gazdaságpoliti-
kai tárgyalásainknál elérni sikerült.” A győri beszédében – ahogy
már korábban idéztük – sem tett ennél nagyobb gesztust Hitler
felé, csak annyit, hogy a római jegyzőkönyv államaival egyen-
rangú kapcsolatként említette Németországot. Bár rá kell mutat-
nunk arra is, hogy az utóbbi beszéd bevezetőjében tett még egy
gesztust, amikor a következőképpen fogalmazott: Győrt „magyar

királyok által behívott derék német polgárok fejlesztették”. Ennek ellenére összességében kijelenthető, hogy Darányi beszédeiben nem érzékelhető jelentős behódolás a náci birodalom felé.

Zsidókérdés

A miniszterelnöki bemutatkozó beszéd még burkolt formában sem tartalmazott antiszemita gondolkodásra utaló jeleket, sőt annak sincs nyoma benne, hogy a kormányfő a zsidókérdést fontosnak tartaná. Továbbá arra is rá kell mutatnunk, hogy soha korábban nem tett ilyen irányú megjegyzéseket nyilvánosan, és a közeli ismerősei sem említették visszaemlékezéseikben, naplóikban azt, hogy Darányi antiszemita lett volna. Ehhez képest valóban nagy meglepetést és fordulatot jelentett a szegedi beszéd, amelyben a miniszterelnök – ahogy már említettük – nyíltan beszélt a zsidókérdésről, ráadásul ezt meglehetősen hosszan, a korszakban ismert antiszemita frázisok egy részének hangoztatásával tette.

„Szólni akarok még a zsidókérdésről” – kezdte az ezzel kapcsolatos gondolatmenetét a miniszterelnök – „amely fölött nem lehet egyszerűen elsiklani. Nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy ez a kérdés nincs, amikor mindenki érzi, hogy van. Beszéljünk egyszer a zsidókérdésről. Vizsgáljuk meg gyűlölködés és elfogultság nélkül, teljesen tárgyilagosan ezt a kérdést és vessük fel, vajon a zsidóság oka-e minden bajnak. Ha Magyarországon zsidóság nem volna, kétségtelenül bajaink volnának akkor is. Csonka ország lettünk, agrárállam vagyunk és nincs elég tőkénk, nagy és egyenlőtlen elosztású a népsűrűségünk, nincs nyersanyagunk.” Ugyanakkor a rendpárti gondolkodásnak megfelelően hangsúlyozta azt is, hogy „a zsidókérdést utcai tüntetésekkel és fejbeverésekkel nem lehet elintézni. A kormány mindent elkövet arra nézve, hogy a rendbontókkal szemben a törvények teljes szigorát alkalmazza. A törvény előtti egyenlőség azonban nemcsak igényt jelent a személyi és vagyonbiztonság tekintetében, amely

igénynek, feltétlenül eleget teszünk, hanem jelenti azt is, hogy a törvényeket mindenkinek egyformán meg kell tartania és azok kijátszásától tartózkodnia kell – még az üzleti életben is.” Majd rátért arra, hogy ő miben látta a magyarországi zsidókérdés lényegét: „Tagadhatatlan, hogy Magyarországon a zsidó lakosság arányszáma nagyobb, mint a legtöbb más országban és az is tény, hogy a zsidókérdésnek, amely főleg gazdasági probléma, a magva abban rejlik, hogy a zsidóság még ezen magas arányszámát is jóval meghaladóan jutott érvényesülésre a gazdasági életben. A zsidókérdésben irritálja a magyar társadalmat a Keletről beszivárgó galíciai is, a maga elzárkózásával és ösztönös üzleti mohóságával. Meg kell állapítanunk azt, hogy elsősorban is a régi, itt levő és a beszivárgóknak kultúrfokon is fölötte álló zsidóságnak az érdeke, hogy ne azonosítsa magát ezzel a töle is érzésben és gondolatban teljesen idegen népséggel, amelynek beszivárgását mi, a magunk részéről, mint kormány, minden eszközzel a legszigorúbban meg fogjuk akadályozni. De itteni működését és esetleges törvénytelenes és káros üzelveit is szigorúan ellenőrizzük s őket és működésüket a törvényes korlátok közé szorítjuk. Ezek hazánkat úgyis többnyire csak átvonulási és gazdasági területnek tekintik. A nagytőkét a mai gazdasági viszonyokhoz indokoltan fokozott mértékben kell az igazságosság és arányosság szem előtt tartásával a közteherviselésbe bekapcsolni és a társulati adó kulcsának érvényesülését gátló praktikákat ellensúlyozni.”

Ez a gondolatmenet azt sugallja, hogy Darányi az antiszemitizmus azon típusát képviselte, amely elsősorban gazdasági-egzisztenciális (tehát nem fajbiológiai vagy vallási) alapú és szelektív jellegű volt (régóta Magyarországon élő zsidók és a „beszivárgók” elválasztása). Azonban a miniszterelnök itt ismét csak elvárásoknak próbált megfelelni, és a szegedi beszédben elmondottak nem Darányi önálló kezdeményezése, nem is feltétlenül a saját meggyőződésének hangoztatása, hanem két, nem sokkal a szegedi gyűlés előtt érkezett, egymástól független memorandum rá gyakorolt hatásának eredményeként fogalmazódtak meg. Az

egyik dokumentum szerzője a Magyar Nemzeti Bank elnöke, a Gömbös-kormány egykori pénzügyminisztere, Imrédy Béla, a másiké pedig Soós Károly egykori honvédelmi miniszter volt. Mindkét memorandum más-más oldalról (az egyik a gazdasági-pénzügyi szféra, a másik a honvédség felől) közelítve sürgette a zsidókérdés megoldását, ráadásul az utóbbi a kormányzó, Horthy Miklós révén jutott el a miniszterelnökhöz, amiből Darányi arra következtetésre juthatott, hogy az – egyébként szintén szelektív antiszemita gondolkodású – államfő az abban foglaltakkal azonosul, illetve a megvalósításukat várja el.²⁰

A szegedi beszéd következménye ebben a vonatkozásban kétségtelenül tragikus volt, ugyanis éppen az ellenkező hatást érte el, mint aminek Darányi szánta, nevezetesen nem lecsillapította az antiszemita hangulatot, hanem még inkább felkorbácsolta a kedélyeket, sőt Darányi ezzel hivatkozási alappá válhatott a szélsőjobboldal számára. Jó példa erre az egyik nyilas párt 1937 novemberében tartott gyűlése, ahol a rendőri jelentés szerint a szónok a következőképpen fogalmazott: „Mi tudjuk, hogy kik az ellenségeink – a zsidók. Magyarország miniszterelnöke is nemrégiben kijelentette, hogy ebben az országban igenis van zsidókérdés. A kormánypárti képviselők is egyre hangoztatják a zsidókérdés megoldásának szükségességét.”²¹ Azonban úgy véljük, ez nem Darányi tudatos rossz szándéka miatt alakult így, hanem mélységes naivitása miatt, ami lényegében az egész, szélsőjobboldallal kapcsolatos politikáját meghatározta.

Jól mutatja ezt a győri beszéd is. Azzal, hogy Darányi Szegeden a kormányzati politika nyilvános szintjére emelte a zsidókérdés „kezelését”, egy olyan kényszerpályára állította magát, ahonnan

²⁰ A kormányzó gondolkodásához lásd Turbucz Dávid: Horthy Miklós antiszemizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között. *Kommentár*, 2012/5, 51–64.

²¹ MNL OL, Belügyminisztérium, Rezervált iratok, K 149, 1937–4–13649. sz. Rendőri jelentés a Magyar Nemzeti Szocialista Párt gyűléséről. Budapest, 1937. november 15.

már nem volt visszaút. Lényegében ezt sugallják azok a szavak is, amelyekkel Győrött újból felhozta a témát: „Én azt hiszem, egészen felesleges volna elméleti vitát folytatni afelett, hogy helyes, vagy nem helyes-e a zsidókérdésről beszélni. Zsidókérdés van. S ez egyike elintézetlen közéleti problémáinknak. Ha pedig elintézetlen, annak csak tervszerű és törvényes rendezését tartom lehetségesnek.” Ezt követően megismételte a Szegeden elmondottakat: „A kérdés lényegét abban látom, hogy az ország határain belül élő zsidóság különleges diszpozícióinál és helyzeténél fogva, de részben a magyar fajta közömbössége miatt is, aránytalanul nagy szerepet játszik a gazdasági élet bizonyos ágazataiban. Aránytalan az elhelyezkedés abból a szempontból is, hogy túlnyomó részben az ország városaiban, elsősorban a fővárosban él. A zsidóság aránytalanul nagy számban helyezkedett el azokban a foglalkozási ágakban, amelyekben a kereseti lehetőség könnyebb és kedvezőbb. A zsidóságnak a fővárosban való tömörülése pedig természetesen kifejezésre jutott ennek a városnak kulturális és gazdasági életében és ez a megnyilvánulás a magyarság élettörekvéseivel nem mindig áll harmóniában. Az ellentét, amely ebből az adott helyzetből kifejlődik, akadályozza a nemzeti erők teljes összefogását és állandó izgató momentum az ország közéletében.” Darányi naivitása jól kiütözik akkor, amikor a gondolatmenet folytatásában és lezárásában kifejtette: „A kérdés törvényes és tervszerű rendezésének tehát alapfeltétele, hogy igazságos helyzetet teremtsünk. Igazságos helyzetet, amely az említett szociális aránytalanságokat helyrehozza, vagy kiküszöböli és a zsidóság befolyását a nemzeti élet kulturális és más területén illő mértékre csökkenti. Egy ilyen kérdés, amely az ipar, kereskedelem és hitelélet területén, a gazdasági élet vállalkozásaiban a keresztény társadalmat az őt megillető előfeltételekhez tudja juttatni, magának a zsidóságnak is érdekét szolgálja, mert lényegesen enyhíteni alkalmas az antiszemitizmust és ezzel a szélsőséges, türelmetlen mozgalmak terjedését.”

Jól tudjuk, hogy ez nem így történt, sőt Darányi ezzel a két beszéddel csak szabadjára engedte azt a rossz szellemet, ami va-

lójában nagyon régóta kísértette már a magyar közéletet és társadalmat. Ezek a beszédek jelentették a közvetlen előzményeit „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló ún. első zsidótörvény betervezésének (1938. évi XV. tc.), aminek elfogadására már Imrédy Béla miniszterelnöksége alatt került sor.²²

Összegzés

Darányi Kálmán idézett legfontosabb miniszterelnöki beszédeknek összevetéséből több következtetés is levonható. Az első és legfontosabb az, hogy Darányi mindvégig következetesen a szélsőséges mozgalmakkal – elsősorban természetesen a nyilasokkal – szemben foglalt állást. Tette ezt egyrészt azért, mert ezt várta el tőle a kormányzó, Horthy Miklós, másrészt pedig azért, mert mindhárom beszéd alapvető célja az volt, hogy megnyugtassa velük a közéletet. Ugyanakkor fontos rámutatnunk arra is, hogy Darányi – Gömbössel és az 1930-as évek politikai elitjének egy részével ellentétben – még a dualizmus politikai légkörében szocializálódott, ráadásul egy konzervatív agrárius családban, amitől távol állt mind a bal-, mind a jobboldali radikalizmus.

Másodszor megállapíthatjuk a beszédekből azt is, hogy Darányi határozatlan jellem volt, amit bár igyekezett leplezni, de az elődjére, Gömbös Gyulára, illetve az államfőre tett utalások árulkodóak. Ezekkel ugyanis azt jelezte, hogy ő a kormányzás során

²² 1938. évi XV. törvénycikk a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról. In: Magyar Törvénytár, 1938. évi törvénycikkek. Franklin, Bp., 1939, 132–144.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*, i. m. 135–142.; Kerepeszki Róbert: *A „tépelődjő gentleman”*, i. m. 108–112.; Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon*. Belvárosi Könyvkiadó, Bp., 2019, 120–125.; K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944*. Napvilág, Bp., 43–159.; Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Jelenkor–OSZK, Pécs–Budapest, 2012, 184–198.

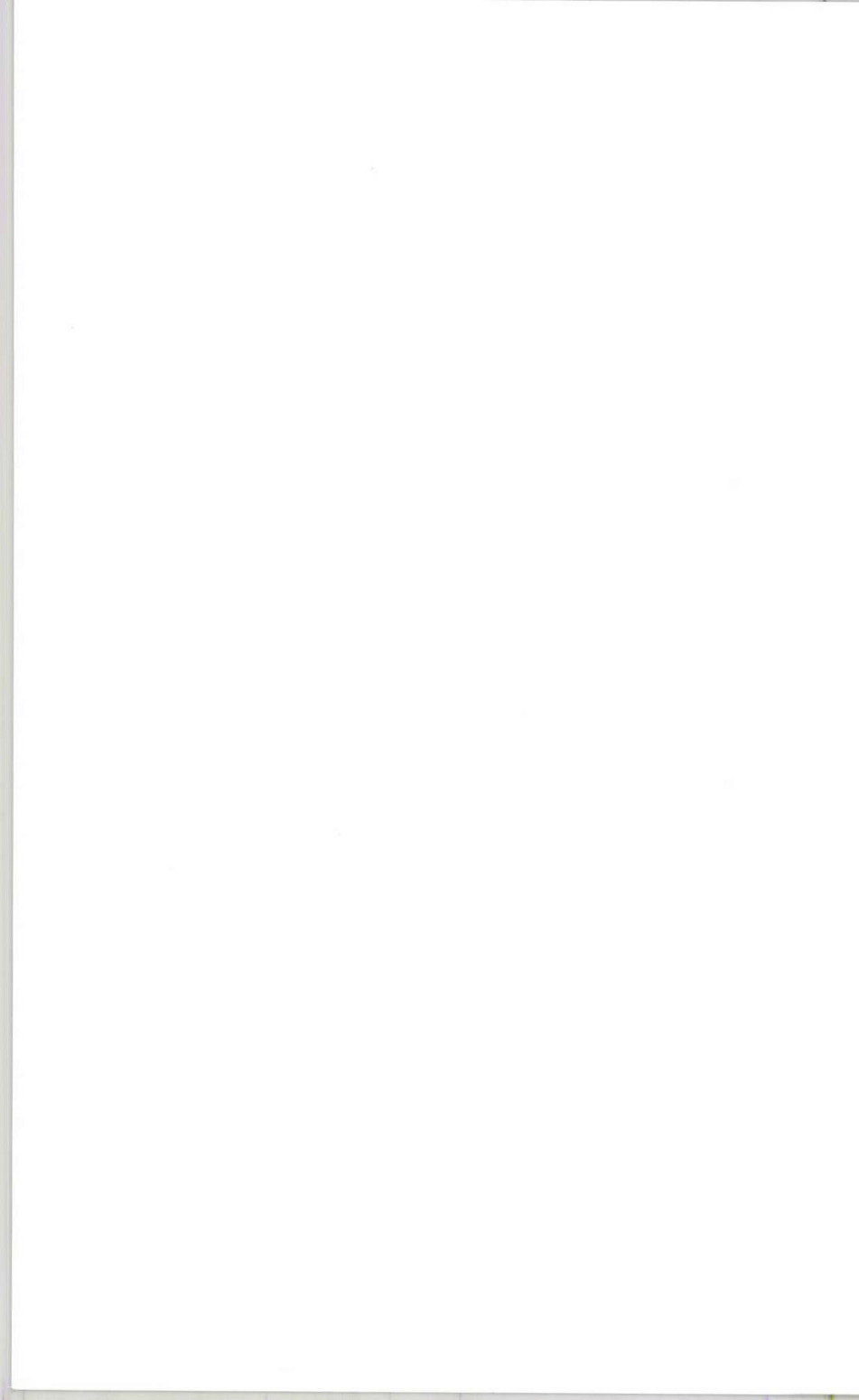
nem a saját akaratát vagy céljait kívánja megvalósítani, hanem Gömbös „terhes” örökségének, politikai hagyatékának, illetve a kormányzó elvárásainak kíván megfelelni.

Harmadrészt a beszédek elemzésével az is nyilvánvalóvá vált, hogy Darányi a külpolitikai kérdések kapcsán egyszerű, frázis-szerű gondolatok ismétlésére szorítkozott, ami a nemzetközi kapcsolatokban és a diplomáciai életben való járatlanságával, illetve tapasztalatlanságával magyarázható. Ugyanakkor a szónoklataival nem tett látványos gesztusokat Németország felé, amelyekkel még inkább elkötelezte volna Magyarországot a hitleri birodalom mellett.

Végezetül megállapítható, hogy Darányi tévúton járt és hibázott akkor, amikor a kormányzati politika szintjére emelte a zsidókérdést. Ezzel ugyanis éppen az ellenkező hatást érte el ahhoz képest, amit szeretett volna. Azonban ezt nem meggyőződésből vagy kétszínűségből tette, ahogy erre egyes korábbi értékelések utalnak²³, hanem egyrészt azért, mert ezt is Horthy elvárásaként értékelte, másrészt pedig azért, mert valóban – súlyos naivitással – azt hitte, hogy ezzel megoldást adhat egy közéleti feszültség levezetésére. Mindez nem azt jelenti, hogy Darányi Kálmánt nem terheli felelősség – igenis súlyos felelősség terheli őt is a magyar zsidóság diszkriminációjában. Azonban az ő beszédeit nem a zsigeri rossz szándék vagy a megrögzött, bigott antiszemitizmus motiválta, sokkal inkább az lehet a benyomásunk, hogy Darányi az alkalmatlan ember volt az alkalmatlan helyen és alkalmatlan időben, aki alkalmatlan eszközökkel próbált bizonyos problémákra megoldást találni. A három beszédének összevetéséből pedig úgy tűnik, hogy bár bizonyos szempontból radikálisabb lett a hangnem, Darányi Kálmán mégsem mutatott be olyan szélsőséges fordulatot, mint utóda, Imrédy Béla.²⁴

²³ Lásd például Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája*, i. m. 116.

²⁴ Imrédy fordulatáról lásd Sipos Péter: Imrédy Béla a magyar politikai életben. In: *Imrédy Béla a vádlottak padján*. Szerk. Sipos Péter. Osiris – BFL, Bp., 1999, 11–62.; Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege*, i. m. 198–225.

VONYÓ JÓZSEF PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE

2010-2014¹

Önálló kötetek

Városok, üzemek, intézmények: tervek, tapasztalatok, tanulmányok. Pécs: Kronosz Kiadó, 2012. 225 p.

Egy monolit rendszer árnyalatai: tanulmányok Magyarország 1945 utáni történetéről. Pécs: Kronosz Kiadó, 2012. 191 p.

Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok. Pécs: Kronosz Kiadó, 2012. 247 p.

Gömbös Gyula. Budapest: Napvilág Kiadó, 2014. 293 p.

Szerkesztett kötetek

Pécs a hódoltság korában: [tanulmányok] (Szakály Ferencsel) Pécs: Kronosz Kiadó, 2012. 382 p.

Bűnbak minden időben: bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben. (Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila szerkesztőkkel) Pécs; Budapest: Kronosz Kiadó; Magyar Történelmi Társulat; Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2013. 559 p.

Lóczy Dénes, Gyenizse Péter, Szeverényi Vajk, Maráz Borbála, Katona Győr Zsuzsa, Vaday Andrea, Gábor Olivér, Visy

¹ Vonyó József teljes publikációs jegyzékét 2009-ig lásd: *A történelem szálai.* Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára. Szerk. Fischer Ferenc – Hegedüs Katalin – Rab Virág. Publikon Kiadó, Pécs, 2010.

Zsolt: *Pécs története*. Pécs: Pécs Története Alapítvány, Kronosz Kiadó, 2013. 357 p. 1., Az őskortól a püspökség alapításáig. Visy Zsolt (szerk.), Vonyó József (főszerk.)

Kötetben megjelent tanulmány, könyvrészlet

Itthon idegen nyelven

Das politische Institutionssystem des Parteienstaates in Ungarn (1949–1989). In: Majoros István, Maruzsa Zoltán, Rathkolb, Oliver (szerk.): *Österreich und Ungarn im Kalten Krieg*. 435 p. Wien; Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék; Universität Wien, Institut für Zeitgeschichte, 2010. pp. 301–322.

Ein Versuch der Ablösung der herrschenden Schicht durch eine neue Partielite in Ungarn (1932–1936) In: [Tilcsik György] (szerk.): *Internationales Kulturhistorisches Symposium Mengersdorf 2007: Führungsschichten im pannonischen Raum zwischen 1890 und 1945*. Konferencia helye, ideje: Kőszeg, Magyarország, 2007.07.03–2007.07.06. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2014. pp. 29–45. (Internationales Kulturhistorisches Symposium Mengersdorf; 37.)

Itthon magyar nyelven

Radnóti Ilona: In: Romváry F. (szerk.): *Pécs Lexikon*. Pécs: Pécs Lexikon Nonprofit Kulturális Kft., 2010. pp. 163–164. I–II. kötet.

A Nemzeti Egység Pártja mint politikai intézmény. In: Réfi A., Sziklai I. (szerk.): *Pártok, politika, történelem: Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. 495 p. Budapest: MTA–ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus kutatócsoport, 2010. pp. 457–476.

Totalitás, lokalitás, parcialitás, perszonalitás (Töprengés a történetíró módszereiről az '56-os forradalom kapcsán) In: Ko-

- vács Zoltán, Püski Levente (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. 447 p. Debrecen: Debreceni Egyetem Történeti Intézete, 2010. pp. 435–440.
- Nemzeti Egység Pártja (NEP). In: Vida István, Izsák Lajos, Jónás Károly, Kovács Tamás, Réfi Attila, Sziklai István (szerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010)*. 535 p. Budapest: Gondolat – MTA–ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus kutatócsoport, 2011. pp. 221–224. (Pártok és politika) 1., Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok
- Nemzeti öncélúság – „Nemzeti Egység”. A Nemzeti Egység Pártja ideológiájának központi gondolata. In: Gecsényi L., Izsák L. (szerk.): *Magyar történettudomány az ezredfordulón: Glatz Ferenc 70. születésnapjára*. 936 p. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó – MTA Társadalomkutató Központ, 2011. pp. 555–563.
- A Nemzeti Egység Pártja és a választások. In: Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János (szerk.): „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”: *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. 517 p. Eger: EKF Líceum Kiadó, 2011. pp. 296–308.
- Zsilinszky és a zsidókérdés. In: Bánkuti Gábor, Baráth Magdolna, Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem: Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. 485 p. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2011. pp. 339–352.
- Gömbös fajvédő csoportja és a numerus clausus. In: Molnár Judit (szerk.): *Jogfosztás - 90 éve: Tanulmányok a numerus claususról*. 367 p. Konferencia helye, ideje: Budapest, Magyarország, 2010.10.15–2010.10.16. Budapest: Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, 2011. pp. 106–120.
- A NEP-szervezés feltételei a vasvári választókerületben, az 1930-as években: szempontok, adalékok. In: Bariska István, Mayer László (szerk.): *Határon innen, határon túl: tanulmányok Tilcsik György 60. születésnapjára*. 440 p. Szombathely: Vas Megyei Levéltár, 2012. pp. 401–409.

- Egy nem szokványos magyarországi életpálya a 20–21. század fordulóján: Radnóti Ilona (Nagyléta, 1946. december 29. – Pécs, 2009. június 15.): In: Radnóti Ilona: *Weismayer és Fuchs: Fejezetek a baranyai zsidóság 18–20. századi történetéből*. Hábel János (szerk.) 239 p. Pécs: Kronosz Kiadó, 2012. pp. 9–16. (Pécsi Mozaik; 1.)
- Kísérlet a magyar társadalom totális megszervezésére, 1933–1936. In: Baráth Magdolna, Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest; Győr: Magyar Országos Levéltár, 2012. pp. 561–574.
- Az állampárt bomlási folyamata és az MSZP létrejötte Pécsen. In: Csefkó Ferenc, Horváth Csaba (szerk.): *Rendszerváltás Pécsen 1989–1990*. Konferencia helye, ideje: 2010.11.20 Pécs: PTE ÁJK, Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, 2012. pp. 45–62.
- Az egység vagy a megosztás szimbóluma? A Nemzeti Egység Pártjának jelvénye (1932–1936/39). In: Garaczi Imre (szerk.): *Érték és sors: Nemzetpolitika – kulturális örökség – identitás*. 449 p. Konferencia helye, ideje: Veszprém, Magyarország, 2012.05.03 Veszprém: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2012. pp. 225–246. (Magyarságtudományi kutatások; 2.)
- „...olasz narancsfa magyar talajban nem élhet meg”: Gömbös ideológiai nézetei és azok forrásai. In: Feitl István (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország: Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2013. pp. 54–76.
- A magyarországi fajvédők és a sport. In: Majoros István, Antal Gábor, Háda Béla, Hevő Péter, Madarász Anita (szerk.): *Hindu istenek, sziámi tigrisek: Balogh András 70 éves*. 580 p. Budapest: ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014. pp. 547–557.
- Utószó. In: Gazdag László, P. Müller Péter (szerk.): *„Fenn és lenn”: tanulmányok Herczeg Ferenc születésének 150. évfordulójá-*

ra. 207 p. Pécs: Kronosz Kiadó; Magyar Történelmi Társulat, 2014. pp. 203–207.

Folyóiratban megjelent tanulmány, cikk

- Minta vagy tanulság?: Avagy miért hasznos, miként érdemes tanítani/tanulni Magyarország két világháború közötti történetét? *Árkádia* (Pécs) 4: pp. 1–14. (2010)
- Schranken der gesellschaftlichen Organisierung der Ungarndeutschen in der Rákosi-Ära (1949–1956). (Vitári Zsolttal) *Spiegelungen – Zeitschrift für Deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas* 2010:(4) pp. 365–380. (2010)
- Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja. *Századok* 145:(1) pp. 3–38. (2011)
- Gömbös kormánya, kormánypártja és a vidéki sajtó. (Eröss Zsolttal) *Egyenlítő* 9:(5) pp. 36–42. (2011)
- A magyarországi történetírás nemzetközi összehasonlításban: a Magyar Történelmi Társulat 2012. évi vándorgyűlése (Pécs, 2012. szeptember 21–22.). *Századok* 147:(1) pp. 165–223. (2013)
- A Magyarországi történetírás nemzetközi összehasonlításban: a Magyar Történelmi Társulat 2012. évi vándorgyűlése (Pécs, 2012. szeptember 21–22.) *Századok* 147:(1) pp. 161–165. (2013)

Recenzió, népszerűsítő cikk, interjú, konferencia-előadás

- Az 1941-es hadüzenet: kényszerpálya?: Horthy – Teleki – Bárdossy. (Ormos Máriával, Csicsery-Rónai Istvánnal, Pritz Pállal) Pécs, Dominikánus Ház, 2001. május 10., Vitavezető: Horányi Özséb (2010)

- Bethlen, Gömbös, Rákosi útját járjuk? *Figyelőnet* 2010:(november 19.) (2010) (interjú)
- Diktatórikus kormányfő a példakép. *Figyelőnet* (szeptember 1.) (2010) (interjú)
- Horthy és Gömbös: két kultuszteremtés Magyarországon. *Múlt-Kor: Negyedéves Történelmi Magazin* 2011:(ősz) pp. 94–97. (2011)
- Még Gömbösék sem. (Eröss Zsolttal) *Népszabadság* 69:(35/1) p. 15. (2011)
- Politikatörténet és objektivitás: (Pritz Pál: Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2011. 314 p. *Múltunk - Politikatörténeti folyóirat* 57:(4) pp. 292–299. (2012)
- Hírheft törvények születési körülményei: (K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 361 p.) *Múltunk - Politikatörténeti Folyóirat* 57:(3) pp. 245–254. (2012)
- Gömbös Gyula a miniszterelnök. Kossuth Rádió (Disputa), 2012. március 4. (2012)
- Vonyó József történész. *Napút: Irodalom Művészet Környezet* 16:(10) p. 52. (2014) (interjú)
- Horthy-empléktáblát találtunk a Markusovszky kórházban. *nyugat.hu*, 2014. július 07. (2014) (interjú)
- Gyurgyák János: Magyar fajvédők: eszmetörténeti tanulmány. Osiris, Budapest, 2012. 272 p. [ismertetés]. *Századok* 148:(1) pp. 235–239. (2014)
- A felelősségvárítás allegóriája. *Népszabadság* 72:(30) p. 12. (2014)
- Lopakodó diktatúra kísérlete: nyolcvan évvel ezelőtt a kétharmad sem volt elég Gömbös Gyulának. *Népszabadság* 71:(144) pp. 2–3. (2013)
- Magyarország fejlesztése tekintélyelvű eszközökkel?: A Disputa Horthy sorozatában Gömbös Gyula útja a miniszterelnöki székig. *Disputa: Korok, emberek, történetek*, Kossuth Rádió, 2012. február 26. (2012) (interjú)

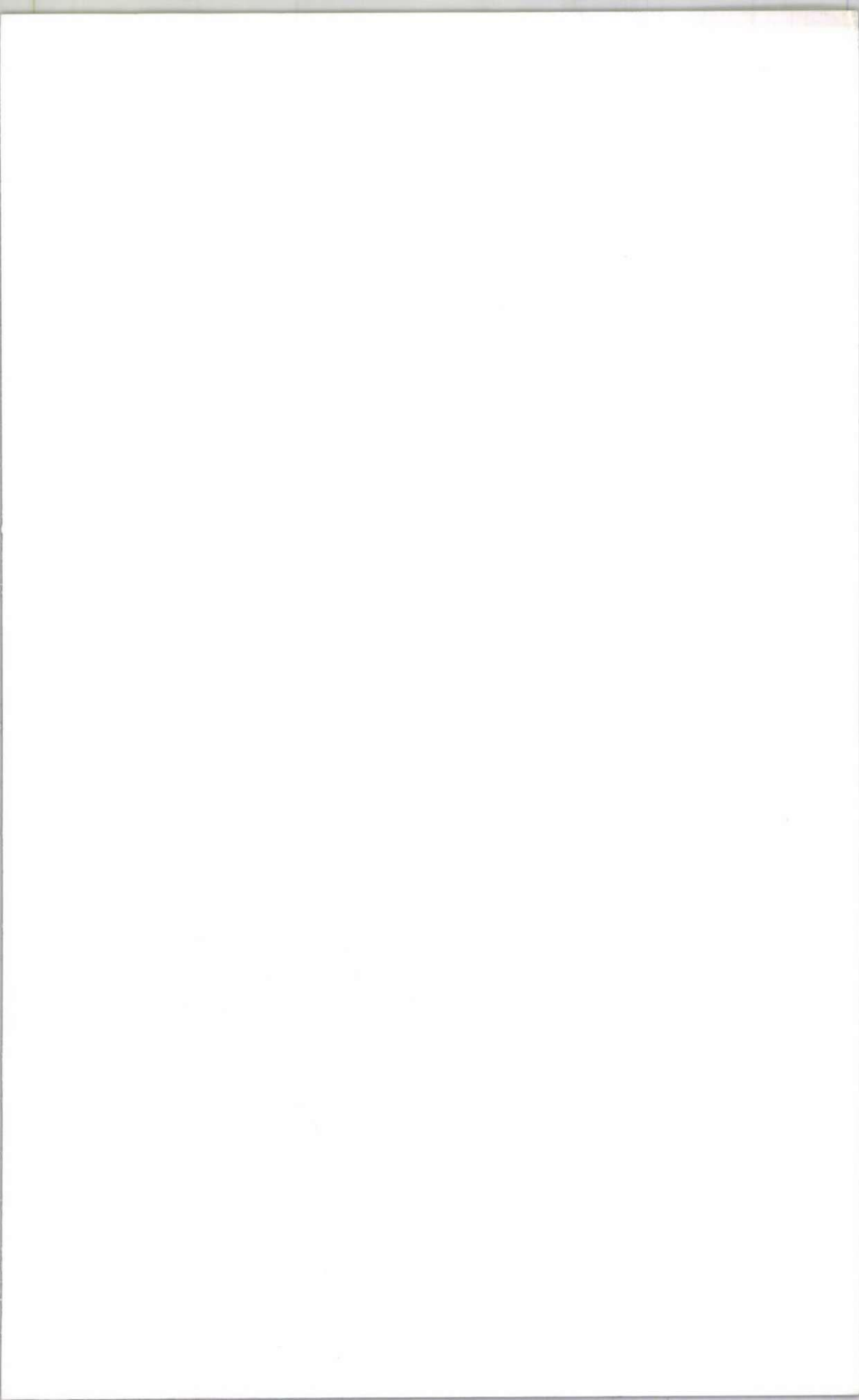

Kiadja a Kronosz Kiadó (Virágmandula Kft.), a Magyar Történelmi
Társulat és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Felelős kiadó: a kft. ügyvezetője, a Magyar Történelmi Társulat elnöke
és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára főigazgatója
Felelős szerkesztő: Erőss Zsolt

Nyomdai előkészítés, borítóterv és nyomdai munkák:
Virágmandula Kft.

ISBN 978 615 5497 39 1

www.kronoszkiado.hu

A kötet szerzői:

Ormos Mária
Romsics Ignác
Kövér György
Gyarmati György
Pók Attila
Püski Levente
Zeidler Miklós
Kerepeszki Róbert

2800 Ft

9 786155 497391